

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

LANDBOHISTORISK TIDSSKRIFT

BOL OG BY 2. RÆKKE

4

Forvaltning og ejendomsstruktur
i det syttende århundrede

LANDBOHISTORISK SELSKAB

1982

Forord

Denne række af afhandlinger om landbruget i det 17. århundrede behandler først og fremmest rammerne: retslige-, økonomiske- og sociale strukturer og forandringer, som indgår i hvad man har kaldt krisen i det 17. århundrede – de europæiske samfunds omdannelse til centralstyrede skattestater. E. Ladewig Petersens afhandling om adelsgoods og jordværdi har foreligget i manuskript gennem nogen tid, mens de øvrige er blevet udarbejdet fornylig – delvis på grundlag af forfatterens universitetsopgaver.

Med velvilje fra Landbohistorisk Støttekreds var det i 1980 muligt at yde økonomisk bistand til den endelige bearbejdelse af to af de her publicerede artikler, og Statens humanistiske Forskningsråd har ydet tilskud til den redaktionelle tilrettelæggelse af hæftet.

Kronikafsnittet indeholder en erindringsartikel af fhv. kontorchef Estrid Torkild-Hansen, der som datter af gårdejer, folketingsmand og direktør i Andelsudvalget m.m. Anders Nielsen, Svejstrup Østergaard, har haft personlig berøring med en af dansk landbrugs ledende organisationsfolk. Sammesteds bringes et portræt af en anden, samtidig, organisationskikkelse indenfor landbruget: venstrepolitiker Thomas Madsen-Mygdal.

De engelske summaries er oversat af Nancy Barlett, Ann Arbor, Michigan.

København marts 1982

Erik Helmer Pedersen

Michael Hertz

Lensregnskaber og lensadministration 1610-60¹

AF ORLA K.O. DAMKJER

1. Indledning

Det egentlige emne for denne artikel er den feudale produktionsmåde, som den viser sig på krongodset i perioden 1610-60.

Feudalismen er en forlængst afsluttet epoke i Danmarkshistorien. Den feudale produktionsmåde kan derfor ikke studeres direkte, men kun gennem det kildemateriale, den har produceret, f.eks. lensregnskaber, tingbøger m.v. Dette giver anledning til nogle metodiske bemærkninger, der nok på den ene side kan virke ret selvfølgelige, men på den anden side har været negligeret i den hidtidige forskning i lensregnskaberne.

Ethvert kildemateriale er produceret indenfor en ganske bestemt referenceramme. Denne vil sjældent være udtrykt direkte, men er implicit tilstede i ophavssituationen. I dag vil det for eksempel ved udarbejdelse af et regnskab være en del af referencerammen, at det skal indeholde faktiske indtægter og udgifter. Det er så selvfølgelig, at det ikke står uden på regnskabet, og heller ikke behøver at gøre det. Hvis lensregnskaberne er produceret indenfor en helt anden referenceramme, indeholdende et helt andet regnskabsbegreb, kan vi altså ikke forvente, at de selv umiddelbart gør opmærksom på det.

Dertil kommer, at hverken ligheder eller forskelle i forhold til vores referenceramme kan være reflekteret – det ville kræve, at de, der havde produceret kildematerialet, besad profetiske evner. F.eks. betegner Arent Berntsen fæsteforholdet som et forhold, hvor fæstebonden lejer jorden af godsejeren.² Vi ved alle, hvad det vil sige at leje for eksempel en lejlighed, en bil o.s.v. Når vi senere blandt andet vil komme ind på de feudale ejendomsformer, som fæsteforholdet udgør en del af, kan vi imidlertid ikke umiddelbart gå ud fra, at Arent Berntsen og vi har det samme lejebegreb.

Umiddelbart efterlader lensregnskaberne det indtryk, at de er regnskaber for faktiske indtægter og udgifter; og fæsteforholdet ser umiddelbart ud til at være et

---

1. Artiklen er et uddrag af: Orla K. O. Damkjer: Indføring i Lensregnskaberne. Besvarelse af Århus Universitets Prisopgave 1978.

Udarbejdelse af artiklen er muliggjort ved et stipendium fra Landbohistorisk Selskab, som jeg hermed takker.

2. Arent Berntsen: Danmarckis oc Norgis Fructbar Herlighed. Kbhvn. 1656/1971, 2. bog, s. 81.

lejeforhold i moderne forstand. Historikerens opgave er at afdække det historisk specifikke. Her er forskelle og ikke ligheder afgørende. Kan det for eksempel påvises, at normen for regnskabsaflæggelsen ved lensregnskaberne var, at der skulle aflægges regnskab for indtægter, der ikke var oppebåret, så er denne forskel afgørende for tolkningen og anvendelsen af lensregnskaberne. Ligheden, nemlig at der ligesom i moderne regnskaber ser ud til at være redegjort for indtægter og udgifter, bliver netop ødelagt af forskellen. Vornedskabet, hvor en karl kan tvinges til at overtage en øde gård, gør fæsteforholdet til noget helt andet end et moderne lejeforhold, og som vi skal se senere, er der også andre forskelle.

Der er en helt klar vekselvirkning mellem kildematerialets manglende eksplicitering af referenceramme, og det, at lighederne umiddelbart springer i øjnene. Alle har således kunnet se lighederne mellem lensregnskaberne og moderne regnskaber og har anvendt de første i overensstemmelse hermed. Forskellene har kunnet forklares ved en ældre, mere uudviklet og omstændig regnskabsførelse, eller afvigelserne er blevet negligeret med en bemærkning om, at de ikke i dag er forklarlige.

Vi kan nu vende tilbage til vores emne: den feudale produktionsmåde på krongodset i perioden 1610-60. Det væsentligste kildemateriale hertil er lensregnskaberne. For at kunne tolke og anvende dem korrekt må vi også gøre lensadministration og regnskabspraksis til genstand for en nærmere undersøgelse.

Dermed er vi dog ikke færdig med at udvide emnet. For at kunne undersøge lenenes administration og regnskabspraksis er det nødvendigt at kende arkivaliernes proveniens. For eksempel ligger der i Lensregnskaberne en del restanceregistre. Hvis de hører hjemme i de reviderede regnskaber, og hvis lensmanden har kunnet føre restancerne til udgift i regnskabet, så har han aflagt et *reelt regnskab* over indtægter og udgifter af lenet. Hører restanceregistrene ikke hjemme i de reviderede regnskaber, og har lensmanden ikke kunnet føre restancerne til udgift, så har han aflagt et *formelt regnskab* over indtægter og udgifter af lenet. Vi har altså vidnesbyrd om to forskellige regnskabsprincipper, alt eftersom restanceregistrenes proveniens er de reviderede regnskaber eller ej. Da der i Lensregnskaberne ligger en del arkivalier med proveniens udenfor de reviderede regnskaber, bliver vi nødt til kort at berøre denne problemstilling.

2. Arkivaliernes proveniens

Hovedparten af de arkivalier i Rigsarkivet, som nu hedder Lensregnskaber, består af regnskaber indsendt til revision i Rentekammeret. Da proveniensprincippet efterhånden har en mere end hundredårig tradition som ordningsprincip i danske arkiver, ville man forvente, at Lensregnskaberne udelukkende indeholdt de reviderede regnskaber. Det er imidlertid ikke tilfældet. Lensregnskaberne indeholder en del arkivalier med proveniens udenfor de reviderede regnskaber.

Jeg har andetsteds givet en mere udførlig behandling af arkivaliernes proveni-

ens,³ og vil her indskrænke mig til en kort opsummering af hovedresultaterne.

I Lensregnskaberne kan man finde arkivalier, der tilhører de ikke-reviderede regnskaber, hører hjemme i lensarkiverne, eller hører hjemme i Danske Kancelli eller Rentekammeret. Som eksempler kan nævnes henholdsvis opbebørselsregistre, inventariumsjordebøger og kommissariejordebøger.

I Rigsarkivet findes der en del arkivalier fra lensarkiverne. Da der ikke er noget arkivfond, der hedder Lensarkiver, er arkivalierne herfra følgelig spredt i andre arkivfonde. For eksempel ligger der i Danske Kancelli og i lensmændenes privatarkiver store samlinger af originale åbne breve og missiver til lensmændene, der må stamme fra lensarkiverne. Andre arkivalier fra lensarkiverne ligger derimod i Lensregnskaberne.

Af pladshensyn kan jeg ikke her komme med en fuldstændig redegørelse for de benyttede arkivaliers proveniens. Jeg vil dog meget stærkt pointere, at flere af de væsentligste problemer indenfor lenenes administration og regnskabspraksis først lader sig løse, når arkivaliernes proveniens er fastslået.

3. Regnskabspraksis

Alt efter hvor detaljerede kriterier man tager i anvendelse, kan lenene opdeles i et større eller mindre antal kategorier. Den simpleste og til langt de fleste formål fuldt tilstrækkelige opdeling skyldes Kr. Erslev. Han skelnede mellem tre forskellige typer af len: regnskabslen, tjenestelen og afgiftslen. I de to sidste len »opbeholder lensmanden alle lenets indtægter for egen regning.«⁴ Til gengæld skal han så henholdsvis yde krigstjeneste eller udrede en fast årlig afgift. I regnskabslenen skal lensmanden derimod aflægge regnskab for enhver indtægt og udgift – han er reduceret til en underordnet »regnskabsfoged.«⁵

I det følgende vil jeg lade tjeneste- og afgiftslenene ude af betragtning og alene se på regnskabslenene. I forlængelse af Erslevs karakteristik har alle senere forskere benyttet regnskabsmaterialet herfra, som om de enkelte poster dækkede faktiske indtægter og udgifter. Umiddelbart efterlader lensregnskaberne da også det indtryk, at dette er tilfældet. Den endelige afgørelse af, om lensregnskaberne er faktiske eller formelle regnskaber, får vi ved at undersøge, hvordan der aflægges regnskab, dels for landgildeindtægterne, dels for de restancer, der uundgåeligt opstår.

Når en lensmand overtog et len, fik han fra den afgående lensmand overdraget en *inventariumsjordebog*. Denne var normalt udarbejdet i anledning af lensmandskiftet, og var lenets juridisk gyldige jordebog, der dokumenterede krongodsets omfang og den enkelte bondes pligtige landgilde. Den *regnskabsjordebog*, som blev indsendt til revision i Rentekammeret sammen med det øvrige regnskab, er i

3. Orla K. O. Damkjær: Rigsarkivets ordning af Lensarkiver og Jordebøger 1610-60, Arkiv, bd. 8, nr. 3, Kbhvn. 1981.

4. Kr. Erslev: Konge og Lensmand i det sextende århundrede. Kbhvn. 1879/1970, s. 18-19.

5. do.

sidste instans en afskrift af inventariumsjordebogen. Den landgilde, der er ført til indtægt i regnskabet, er altså den formelle indtægt, d.v.s. den, der ville komme ind, dersom alle bønder havde betalt det, de ifølge jordebogen burde betale.

Bønder med offentlige hverv – delefogder, herredsfogder, skovfogder m.v. – var som aflønning i større eller mindre omfang fritaget for at betale landgilde. Disse fritagelser bliver ikke slettet i regnskabsjordebogen, men bliver ført til udgift i udgiftsregnskabet.

Landgildefritagelser kunne normalt kun føres til udgift efter kongelig bevilling. Også bønder, der var ramt af misvækst, kvægsygdomme, brand eller andre ulykker, kunne få bevilget nedsættelse eller fritagelse for landgilde i kortere åremål. Mod slutningen af perioden bliver det almindeligt, at øde og forarmede bønder kan føres til afkortning, mod at der foreligger tingsvidner.⁶ I sjældne tilfælde kunne ganske enkelte bønder – også efter kongelig bevilling – få eftergivet restancer. Derudover optræder restancer ikke i regnskaberne.

Ovenstående gælder for normale regnskabsår, d.v.s. år, hvor krigsbegivenheder med besættelse af lenet ikke har forstyrret forholdene.

Flere gange i perioden 1610-60 blev områder af Danmark besat af fjendtlige tropper. Besættelsen betød, at lensmand, skriver og andre af lenets personale flygtede, og at lensadministrationen ophørte med at fungere. Opkrævningen af bøndernes ydelser blev derved standset.

For det år, hvor besættelsen finder sted, kan regnskabet være indrettet på to forskellige måder. Den ene mulighed er, at jordebogen – som i normale regnskabsår – ubeskåret er ført til indtægt, mens de ydelser, lenet ikke havde nået at indkræve, så vil være ført til udgift som landgilderestancer. Den anden mulighed er, at kun den landgilde, der er nået at blive opkrævet, er ført til indtægt. I begge tilfælde er der aflagt et reelt regnskab.

I krigstidsregnskaberne 1626-27 for Kalø Len og Koldinghus Len ligger der restanceregistre, som ikke angår det regnskabsår, hvor lenet blev besat, men en række regnskabsår forud for besættelsen. I udgiftsregnskabet for det regnskabsår, hvor lenet blev besat, er det i begge tilfælde anført, at *restancer, SOM DER TIDLIGERE ER AFLAGT REGNSKAB FOR, nu føres til udgift*, fordi de på grund af fjendens besættelse ikke kan indkræves. Disse restancer har altså kun kunnet føres til udgift, fordi lenet blev besat. Da restancerne hidrører fra normale regnskabsår, betyder det, at *lensmanden ikke i normale regnskabsår har kunnet føre restancer til udgift, men ved regnskabsaflæggelsen i Rentekammeret af egen lomme har måttet betale bøndernes restancer*. Disse omfatter alle arter af ydelser til lenet: landgilde, stedsmål, sagesald, oldengæld, ekstraskatter og så videre.

Krigsbegivenheder betød for bønderne, at de blev udplyndrede både af fjendens og af egne tropper. Efter fjendens rømning blev der udnævnt kommissarier,

6. Om forholdene på Stjernholm Len, se Hans H. Fussing: *Stjernholm Len 1603-1661*. Kbhvn. 1951, s. 55-59.

Forholdene på Stjernholm Len er ikke typiske. Det er specielt i regnskaberne fra de sjællandske len, at der optræder et stort antal forarmede bønder.

som skulle besigtige lenene og give bønderne et afslag i landgilde og skatter, så de igen kunne komme på fode. Almindeligvis er den normale jordebog da ført til indtægt, mens afkortningerne føres til udgift.

Selv med afkortninger har der været store problemer med at få landgilden ind. Efter Kejserkrigen er der da også enkelte eksempler på, at bønderne får bevilget eftergivelse af restancer i den afkortede landgilde. Eksemplerne er så få, at de må betegnes som undtagelser.⁷

De hidtil nævnte restanceregistre hører alle hjemme i de reviderede regnskaber. I indledningen blev det antydnet, at der også i Lensregnskaberne ligger restanceregistre, der ikke tilhører de reviderede regnskaber. Det er da også tilfældet med de følgende, der alle omfatter landgilderestancer fra normale regnskabsår.⁸

I lensregnskaberne fra Kalundborg Len ligger der et restanceregister 1617. Det er indlæg til missive af 8/11 1618,⁹ som dels oplyser, at der er indsendt et restanceregister, dels bevilger bønderne henstand med restancerne, men kræver, at disse bliver indkrævet så hurtigt som muligt. Lensmanden havde måske håbet, at bønderne kunne få hel eller delvis eftergivelse af restancerne, og må så have fundet det uacceptabelt, at der kun blev bevilget henstand. I hvertfald er der ikke i regnskaberne 1616-19 ført nogen restancer til udgift, og lensmanden har altså ikke brugt bevillingen om henstand til noget – den var uden betydning, når restancerne alligevel på et eller andet tidspunkt skulle afregnes.

I regnskaberne fra Københavns Len ligger et restanceregister 1620-23. Indledningen og afslutningen til det retter en forespørgsel til kongen, om det, der er udpantet hos bønderne for landgilde m.v., må føres til indtægt i regnskaberne for vurderingen, og om den resterende landgilderestance samt landgilden for 1623 må konverteres efter en »lidelig takst«. Anmodningen om konvertering er formentlig et forsøg på at få delvis eftergivelse af restancer og landgilde. Missive af 13/10 1623¹⁰ er svar på forespørgselen. Heri bevilges det første, hvorimod konverteringen af landgilden overhovedet ikke nævnes, hvilket må indebære et afslag. I regnskaberne 1622-23 og 1623-24 er de udvurderede genstande ikke ført til indtægt, og der er til udgift hverken ført restancer eller nogen landgilde, for hvilken der er modtaget udpantede genstande. Derimod får lensmanden i 1625 ved afregningen af lenet – efter tingsvidner – ført en række øde og forarmede bønder til udgift i regnskaberne, men stadig ingen restancer.¹¹

7. Der var ca. 20 hovedlen i Jylland. I Kancelliets Brevbøger (KB) har jeg kun kunnet finde missiver der bevilgede eftergivelser af restancer fra årene 1629-31 fra 4 len, nemlig i KB. 1630-32, s. 446-7 (Silkeborg Len); KB 1633-34, s. 347 (Koldinghus Len); KB 1635-36, s. 406 (Kalø Len) og KB 1637-39, s. 916-7 (Haderslevhus Len).

8. Gennemgangen af disse restanceregistres proveniens findes *ikke* i den i note 3 nævnte artikel, men kan findes i den i note 1 nævnte opgave, s. 140-3.

9. KB 1616-20, s. 482.

10. KB 1621-23, s. 699.

11. KB 1624-26, s. 318 og s. 349.

I Landsarkivet for Nørrejylland ligger et oppebørselsregister 1641 for Koldinghus Len. Det hører til de ikke-reviderede regnskaber fra enten 1640-41 eller 1641-42 – sandsynligvis det sidste. Udfør ca. 3/4 af landgildepersillerne er anført »yt«. De resterende landgildepersiller er formentlig aldrig ydet. Af daterede marginnoter fremgår det, at restancerne har været forsøgt inddrevet helt frem til februar 1649. Koldinghus Lens regnskab 1640-41 er kvitteret i Rentekammeret den 25/11 1641 og regnskabet 1641-42 er kvitteret den 3/10 1645. Lensmanden – Ernst Normand – har ingen steder i sine regnskaber ført restancerne til udgift.

Fra de len, Oluf Parsberg havde i forlening, foreligger der en række restanceregistre fra årene 1646-50: Fra Skanderborg Len og Åkær Len er der restanceregistre 1648-49 og 1649-50. Fra Regstrup og Lyngballegård er der restanceregistre 1646-49 og 1649-50. Ingen af dem ses at være bilag til regnskaberne. Derimod blev der, efter at bønderne på grund af misvækst ikke kunne klare restancerne, nedsat en kommission, som undersøgte forholdene i Skanderborg og Åkær Len. Bønderne i Skanderborg Len fik bevilget en samlet afkortning på 2000 rdlr.,¹² mens de i Åkær Len fik bevilget afkortning i henhold til kommissariernes afkortningsregister.¹³

Oppebørselsregistre har selvfølgelig eksisteret i et meget stort antal, men da de var skriverens eller andres personlige regnskaber, er de i et næsten totalt omfang gået tabt. Eksemplerne fra Kalundborg og Københavns Len viser, at enkelte lensmænd har forsøgt at få restancer eftergivet, men at det er blevet afslået. Lensmændene må have været klar over dette, og har bortset fra enkelte undtagelser på forhånd opgivet ethvert forsøg i den retning. Derfor er meget få restanceregistre blevet bevaret.

Selvom der således ikke er bevaret noget stort kildemateriale til at dokumentere restancernes omfang, er det bevarede kildemateriale så samstemmende, og så tilpas spredt i tid og sted, at konklusionen må være: *I perioden 1610-60 har lensmændene i normale regnskabsår skullet aflægge et formelt regnskab for de visse indtægter (landgilde).* Selv i tilfældet med Oluf Parsbergs len, hvor bønderne fik en afkortning, blev der ikke bevilget eftergivelse af restancer. Gennem afkortninger blev der etableret en ny formel landgildeindtægt, som der så skulle afregnes for.

Kravet om, at der skulle afregnes for de formelle indtægter, og at restancer ikke kunne føres til udgift, har selvfølgelig givet lensmændene nogle tab. Med den fremadskridende forarmelse af bønderne, som er et karakteristisk træk for perioden, må tabene være blevet større og større. Et af lensmændenes modtræk herimod har formentlig bestået i, at der ikke blev afregnet, førend den landgilde, som det var muligt at inddrive, var inddrevet, og der blev så fremskaffet tingsvidner om forarmelse for de bønder, der ikke kunne betale. Der er således en mulighed for, at afregningen af landgilden i slutningen af perioden nærmer sig mere til en reel afregning. Er det tilfældet, skyldes det ikke regnskabsbegrebet, men derimod

12. Jydske Tegnelser, 12, f. 371 b-372 a.

13. Jydske Tegnelser, 12, f. 366 a-367 a.

lensmændenes forsøg på at dæmme op for de tab, de blev påført gennem restancer.

Revisionen har haft forholdsvis let ved at kontrollere, at der ikke blev snydt ved afregningen af landgilden. Det var blot at kontrollere, at jordebogens summa summarum år efter år var den samme under hensyntagen til eventuelle ændringer i godsets omfang. Anderledes med de uvisse indtægter. Da de svingede fra år til år, havde revisionen ikke samme kontrolmulighed.

Blandt de uvisse indtægter vil jeg som eksempel tage stedsmålene. Det formelle indtægtsgrundlag er her de stedsmål, der er aftalt, uanset om de er betalt eller ej. Tre af restanceregistrene, nemlig Københavns Len 1620-23, Kalø Len 1618-26 og Koldinghus Len 1623-27, indeholder restancer på stedsmål.¹⁴ Det viser, at der har været afregnet for de formelle indtægter, også når det drejede sig om uvisse indtægter. Det har formentlig været den principielle norm for hele perioden. Fra Kalø Len er der imidlertid bevaret nogle ridefogedregnskaber 1648-50. Sammenligning med de reviderede regnskaber viser, at flere bønder har betalt stedsmål til ridefogden, der igen har afregnet det til lensmanden, uden at stedsmålene er blevet afregnet til Rentekammeret. Her er vi altså i den modsatte situation – der er blevet afregnet for mindre end den faktiske indtægt.

Det formelle indtægtsgrundlag for afregningen af ekstraskatter var fastlagt ved skattemandtallet. Restanceregisteret fra Kalø Len 1618-26 indeholder restancer på ekstraskatter, så også for dem har der været aflagt et formelt regnskab.

Fussing undrer sig over, at lensmanden for Stjernholm Len flere gange har afregnet ekstraskatter før forfaldsdagen.¹⁵ Han finder det temmelig uforståeligt. Når der har skullet aflægges et formelt regnskab, lader forholdet sig imidlertid let forklare. Lensmanden har under alle omstændigheder skullet afregne for skattemandtallet, og en afregning før forfaldsdagen, og før bønderne havde betalt skatten, er alene et spørgsmål, om lensmanden kan og vil komme statskassen/kongen til hjælp.

Konklusionen på gennemgangen af regnskaberne er, at det regnskabsbegreb, som lensregnskaberne er udarbejdet efter, ikke er det moderne. Der er ingen tegn på, at man har forestillet sig regnskaber, der afspejlede faktiske indtægter og udgifter. Normen har været, at der skulle aflægges et formelt regnskab, d.v.s. regnskab af det, der burde komme ind.

Regnskabsnormen hører med til referencerammen og er derfor sjældent ekspliteret i regnskaberne. Den fremgår dog af forleningsbrevene. I dem står der, at lensmanden i regnskabslenet af den visse indtægt skal aflægge regnskab for »hvis indkomsten af samme len over forskrevne genant kan inddrage *efter slottens jorde-*

14. I artiklen *Lensregnskabernes Stedsmålsregistre som landbohistorisk Kilde*, Historisk Tidsskrift, bd. 74, Kbhvn. 1974, s. 25, skriver Jørgen H. Andersen, at reglen er, »at alle i registrene indførte stedsmål er betalt«. Artiklen er netop baseret på en gennemgang af stedsmålsregistre fra Københavns Len. Jørgen H. Andersen må have overset restanceregisteret fra dette len. Som en særlig afdeling heri er der restancer på stedsmål og sagefald.

15. Fussing, *op.cit.*, s. 77.

bogs lydelse», altså den formelle indtægt.¹⁶ Til gengæld bliver han forlenet »med vort og kronens len N samt dets tilliggende bønder og tjener, *vist og uvist, aldeles intet undertaget i nogen måde, at skulle have, nyde, bruge og beholde*, indtil så længe vi anderledes tilsigendes vorder«,¹⁷ d.v.s. at også i regnskabslenet oppebærer lensmanden indtægterne for egen regning. *Regnskabslenet er altså at betragte som en form for afgiftslen* – blot er afgiften her fastsat mere konkret, nemlig som lenets formelle indtægter minus genanten og andre udgifter.

I alle former for len bliver lensmanden forlenet med lenets bønder og indtægter. Forleningsformen må således opfattes som et ejendomsforhold, hvor ejendomsretten til krongodset er hierarkisk opdelt. Kongen er den øverste jordejer, der ved forleningen delegerer ejendomsretten videre til lensmanden. Denne var næsten uden undtagelse adelig, og retten til forleninger derfor i praksis et privilegium for adelen.¹⁸ Den danske forleningsform er således en typisk feudal institution.¹⁹

4. Regnskabsbegreb og ekstraudbøtning

Lensmanden har ikke selv rejst rundt i lenet for at indkræve bøndernes ydelser, men mellem ham og bønderne har der været indskudt to eller tre led. Umiddelbart under lensmanden stod skriveren og ridefogden. Hvor jeg har kunnet finde oplysninger om det, har skriveren haft ansvaret for indkrævningen af landgilden – lenets visse indkomst – mens ridefogden har haft ansvaret for indkrævningen af den uvisse indkomst – stedsmål, sagesfald m.v..²⁰

Næste led i hierarkiet bestod i nogle len af embedsmændene på herredsniveau. Således i Koldinghus Len, hvor herredsfogden, delefogden, herredsskriveren og skovridderen havde ansvaret for opkrævning af ydelserne²¹.

Dernæst følger så sognefogder og lægds mænd, der havde den umiddelbare kontakt med bønderne.

16. Citeret efter standardformularen i KB 1596-1602, s. IV, hvor regnskabsnormen er klarest formuleret. Det er ikke alle forleningsbreve, der indeholder præcis denne formulering. Forleningsbrevene på Koldinghus Len indeholder fra og med Caspar Markdanners i 1597 varianter af formuleringen, at lensmanden skal »gøre os årlig god rede og regnskab for alle slottens og lenets visse og uvisse rente og indkomst, aldeles intet undertaget i nogen måde.« Koldinghus Len er et af de len, hvor det er bedst dokumenteret, at der aflægges et formelt regnskab, så formuleringerne i standardformularen og i forleningsbrevene fra Koldinghus Len må betragtes som varianter over samme tema.

17. KB 1596-1602, s. III.

18. Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie, 6. oplag, Kbhvn. 1974, s. 352.

19. Marxistisch-leninistische allgemeine Theorie des Staates und des Rechts, bd. 2, Berlin 1974, s. 175-9

20. Således i Vordingborg Len (instruks af 23/7 1658 for skriveren, Topografisk Samling på Papir, Købstæderne, Vordingborg), Koldinghus Len (udspisningsregistre 1613/14 til 1618/19), Københavns Len (Sokkelund Herreds Tingbog, 1632 nr. 156), Nyborg Len (Åsum Herreds Tingbog, 1642 nr. 221) og Kalø Len (ridefogdens regnskaber 1648-50).

21. Lensregnskaberne, Koldinghus Len, udspisningsregistre 1613/14 til 1618/19. Se også Fussing: Stiernholm Len, s. 62.

Det ligger udenfor denne artikel at redegøre for, hvordan opkrævningen har været organiseret i det enkelte len. Det afgørende her er blot, at der i alle len har eksisteret en hierarkisk struktur til at varetage denne opgave.

I forrige afsnit så vi, at regnskabsbegrebet har indeholdt et krav om, at lensmanden overfor Rentekammeret skulle aflægge et formelt regnskab. Noget tilsvarende gælder for de andre led i hierarkiet. Skriveren kunne således gøres ansvarlig for, at landgilden kom ind, og kunne overfor lensmanden hæfte for bøndernes restancer.²² En sognefoged kunne have opsyn med de andre kronbønder og kunne af lenet gøres ansvarlig for deres forsømmelser, f.eks. bygfældighed.²³ En lægdsmand havde til opgave at indkræve ekstraskatter. Han var ansvarlig for, at skatterne kom ind, og lenet kunne pante ham for hans lægdsbrødres restancer, ligesom han kunne pante sine lægdsbrødre for skatter.²⁴

Uanset hvor hårdt man har gennemført opkrævningen af bøndernes ydelser, vil der formentlig i alle led være opstået uerholdelige restancer. Der må derfor også i alle led have været ekstraindtægter.

Skriverskæppe og fogedpenge var officielt anerkendte ekstraindtægter, som er omtalt i alle forleningsbreve. *Skriverskæppen* blev oppebåret af skriveren og var en årlig afgift af hver krongård – som regel en skæppe byg.

I nogle len modtager skriveren ikke skriterskæppen, men derimod *indskrivningspenge*²⁵, d.v.s. en afgift af en ny fæster for at få hans navn indskrevet i jordebogen Satsen var 1 rdlr.²⁶

Fogedpenge var en ekstraafgift til fogden. Dens størrelse var 1/10 af stedsmål og sagefald.

Udover disse formaliserede ekstraindtægter, har der eksisteret en række ikke-formaliserede indtægtsmuligheder.

Vennegaver er det, vi i dag ville kalde bestikkelse. De kan ydes i forbindelse med,

22. Normalt formuleret således, at han skal skaffe lensmanden kvittance fra Rentekammeret (instruks for skriveren på Vordingborg Len, § 2; KB 1637-39 s. 554 og 1640-41, s. 290). Ofte var det ikke de afgående lensmænd, men de afgående skrivere, der indkrævede restancer (KB 1640-41, s. 42 og 1642-43 s. 277).

23. Sokkelund Herreds Tingbog, 1626 nr. 449, 1627 nr. 184, 244, 285 og 286.

24. Sokkelund Herreds Tingbog 1631 nr. 274 og 275; Skast Herreds Tingbog, 1637 nr. 668; Åsum Herreds Tingbog 1642 nr. 52 og 88, 1645 nr. 191 og 1648 nr. 109; Landsarkivet for Nørrejylland, Jerlev Herreds Tingbog 1653, f. 118a-119a; P.V. Jacobsen: Fremstilling af det danske Skattevæsen, Kbhvn. 1833/1974, s. 85-6.

I modsætning til, hvad Haakon Bennike Madsen skriver (Det danske Skattevæsen, s. 272, note 97), har det været almindelig praksis, at lægdsmand har udlagt skat for deres lægdsbrødre – også ved skatter udskrevet af den danske statsmagt.

25. CCD bd. 6, s. 67-8 og s. 128.

26. Lensregnskaberne, Skanderborg Len, b. jordebøger, forarbejde til kommissariejordebog, senere af skriveren anvendt som oppebørselsregister for indskrivningspenge.

Åsum Herreds Tingbog 1640 nr. 93. Indskrivningspengene er her 1½ dlr., men det er sandsynligvis sletmønt, og 1½ dlr. slet = 1 rdlr.

Landsarkivet for Nørrejylland, Z 1-15. Jordebog for Koldinghus Len 1641 (er et oppebørselsregister).

at en karl fæster en gård, ved en bondes udnævnelse til sandemand eller lignende.²⁷

Overmål bestod i, at man ved opmåling af korn har rystet skæppemålet grundigt, så kornet er faldet sammen, og skæppemålet altså har indeholdt ekstra meget korn. Omvendt har *undermål* bestået i, at man ikke rystede skæppemålet, men opmålte kornet så løst som overhovedet muligt. Meget store kornmængder passerede lenet. Det kunne derfor give en ganske god indtægt, hvis man tog overmål på det korn, man modtog fra bønder eller andre, og leverede det videre med *undermål*.²⁸

Selvom det skulle lykkes for en enkelt at berige sig på andres bekostning ved falske opmålinger, har lensmand, købmand, skriver eller andre ikke samlet kunnet få en eneste ekstra skæppe korn ud af at snyde hinanden. Det eneste sted, hvor de har kunnet hente en gevinst, er hos de umiddelbare producenter: Bønderne har måttet bære omkostningerne ved hele uvæsenet.

Ved gårdforsiddelse blev bonden ikke altid sat ud af gården. I 1632 tilsiger ridefogden på Københavns Len således på Sokkelunds Herredsting alle de bønder, der har forsidet deres gårde, at indstille sig til nyt fæste.²⁹ Bønderne kunne altså få lov til at blive ved gårdene mod betaling af *nyt stedsmål*. Stedsmål af denne type ses ikke indført i de reviderede regnskaber, og indtægterne heraf er altså gået i ridefogdens eller lensmandens lommer.

Eksport af *øksne* var forbeholdt borgere og adel. Der var gode penge at tjene på øksneeksporten og derfor også rift om at købe øksne hos bønderne. Ifølge 1558-recessen var det forbudt at tvinge bønderne til at sælge øksne.³⁰ Kongen udsteder imidlertid selv en række breve om, at til hans behov skal kronbønderne tilbyde lensmanden deres øksne, før de forsøger at sælge dem til andre. Da lensmændene selv deltager i øksnehandelen, fører dette selvfølgelig til misbrug. Lensmændene kræver nemlig at få tilbudt øksne, også når det ikke er til kongens behov.³¹ Forordninger herimod har været ganske uden virkninger.^{31a}

27. KB 1624-26 s. 489; Sokkelund Herreds Tingbog 1635 nr. 32 og 251 (s. 212); Eske Broks Dagbøger, 23/3 1613 (efter dagbogen i RA, Eske Broks privatarkiv) 14/1 1617 (Danske Magazin, 4. rk., bd. 5, s. 291) 6/10 og 8/10 1619 (Danske Magazin, 2. rk., bd. 3, s. 213); Lensregnskaberne, Kalø Len, a. Regnskaber, ridefogdens regnskaber 1648-50.

28. På Koldinghus havde kornmåleren i Ernst Normands lensmandstid (1631-43) ordre til at modtage korn med overmål og levere det videre med undermål (RA, Rigsdomstolen, Stævningebog 1642, løst læg, f. 12 b-14 b). Dette punkt indgik som et af mange i retssagerne mellem Ernst Normand og to af hans skrivere. I begge retssager tabte Ernst Normand på dette punkt (Herredagens Dombog 1641, f. 499-551, Rigens Dombog 1641-46, s. 29-46 og s. 72-87).

Lensmanden på Stjernholm Len, Reinhold Heidenstrup, måtte i 1621 erstatte et svind på 17 udaf 200 tønder korn (Fussing, op.cit, s. 152). Størsteparten af svindet er sandsynligvis over- og undermål.

29. Sokkelund Herreds Tingbog, 1632 nr. 224.

30. CCD, bd. 1, s. 29.

31. Hans H. Fussing: Herremand og Fæstebonde. Kbhvn. 1942/1973, s. 349-50.

31a) CCD, bd. 4, s. 118-9.

Hensigten med at tvinge bønderne til at sælge øksne er selvfølgelig at få prisen ned under normal markedspris. Ville bønderne ikke sælge, kunne de blive afkrævet bøder. F.eks. fik et stort antal bønder i Koldinghus Len i årene 1615-18 bøder for ikke at ville sælge øksne til lenet.

Af de reviderede regnskaber og af ridefogedregnskaberne fra Kalø Len fremgår det, at lensmanden i årene 1648-50 har *handlet med lenet*. Han har til lenet solgt boghvede for 9 mrk. pr. tønne, som han selv havde købt andetsteds for 8 mrk.. Byg har han solgt for 10 mrk. pr. tønne, hvor den normale markedspris var 9 mrk.. Af lenet har han købt øksne for 5 rdlr. pr. stk.. Derimod er gennemsnitsprisen for de øksne han køber af bønderne $7\frac{1}{2}$ rdlr. pr. stk. Prisdifferencerne har i alle tilfælde været i lensmandens favør. Ifølge antegnelserne ville revisionen ikke umiddelbart godkende prisen på de øksne, lensmanden havde købt af lenet, men den havde ingen mulighed for reelt at kontrollere markedsprisen. Den måtte derfor i næste omgang acceptere den pris, lenet opgav. Lensmandens egen handel med lenet kunne altså også give ham en ekstraintægt.

Kildematerialet til de ikke-formaliserede ekstraintægter er usystematisk og tilfældigt. Det kan derfor være vanskeligt at vurdere omfanget af dem, ligesom det også betyder, at der kan have eksisteret flere typer af ekstraintægter end dem, jeg har fundet frem. Det er imidlertid ikke ensbetydende med, at ekstraintægterne har været negligeble. Bortset fra lensmandens handel med lenet, hvor Rente-kammeret er blevet snydt, er det i alle andre tilfælde bønderne, der har måttet betale. For dem har det været en ekstraudbytning, der lagde sig oveni den udbytning, som hoveri, landgilde, tiende, skatter m.v. repræsenterede.

5. Fæsteforholdet og de feudale ejendomsformer

De grundlæggende regler, der gjaldt for fæsteforholdet, var fastsat i forordningen af 14. maj 1523 og gentaget i en række senere recesser. Ifølge den havde fæstebonden forsidet sin gård og kunne udvises af den, såfremt han ikke havde fæstet den af husbonden, ikke holdt gårdens bygninger vedlige, ikke betalte landgilde og andre ydelser i rette tid, ikke var husbonden hørig og lydig, var forsømmelig med ægt og arbejde, forhuggede skoven eller bortlejede ager og eng. Overholdt bonden alle sine forpligtigelser, kunne han derimod ikke udvises af gården.

Indholdsmæssig er 1523-forordningen så streng, at formentlig ingen fæstebonde har kunnet overholde den på alle punkter. Landgilderestancer har selv i normale regnskabsår været almindelige, og i misvækstår har selv den mest pligt-opfyldende bonde næppe kunnet undgå at komme i restance. Der er et meget bredt spekter fra den nyreparerede og dadelfri bygning til den, der trænger til en reparation. Forordningen fastsætter ingen mindste grænse for, hvor lille en byg-fældighed der kan bruges som begrundelse for gårdforsiddelse. Hvad var uhør-somhed og ulydighed? Det blev i sidste instans ridefogden eller lensmanden/hus-bonden der bestemte det. Ægt- og hoveriforsømmelser samt ulovlig skovhugst var talrige. At fæstebonden ikke må bortleje noget af jorden, udelukker, at han får skudt endnu en person ind mellem jorden og husbonden. Det var imidlertid en

meget udbredt praksis, at bønder, der var kommet i gæld til købmænd eller andre, betalte gælden, ved at kreditor fik avlen af en fikseret del af udsæden.³² Det er uklart om dette er bortleje af jord, hvilket lensmænd og godsejere hævdede.

Hvis fæstebonden skulle sættes fra gården, hver gang han efter forordningen havde forsidet den, ville det være umuligt at holde krongodset besat. Normalt har man da også klaret sig på anden måde. Landgilde- og andre restancer har man pantet for, så langt som overhovedet muligt; og når bønderne på grund af misvækst eller andre ulykker var i virkelig nød, har man i større eller mindre omfang eftergivet dem landgilde. Ægt- og hoveriforsømmelser samt ulovlig skovhugst medførte, at bønderne blev afkrævet bøder. For ulovlig sæd har man krævet førlov for at lade høsten føre bort fra gården,³³ eller husbonden har selv taget høsten mod at betale frøgæld.³⁴ Endelig har man ved gårdforsiddelse kunnet kræve en ny indfæstning.³⁵ Den almindelige praksis har altså været – i det omfang det var muligt – at overtrædelser af 1523-forordningen blev gjort til indtægtskilder i form af sagefald, førlov, genfæstning m.v.. Der må således skelnes skarpt mellem gårdforsiddelse og udvisning. Overtrædelse af 1523-forordningen er ensbetydende med gårdforsiddelse, men ikke automatisk med udvisning.

Det, der således er praksis på lenene i det 17. århundrede, er i fuld overensstemmelse med lensordningen af 1557. Ifølge den må bønder, der kommer i restance, ikke »med den skarpeste ret overiles, og komme fra deres gårde« og de skal ejheller for »en ringe sags skyld ... være trængt at udfæstes«, men »efter lejligheden mere handles med nåde end med det skarpeste«. ³⁶ Netop denne nåde er på et punkt helt afgørende, nemlig med hensyn til, i hvilket omfang bonden kunne disponere over fæstet.

Umiddelbart ser fæsteforholdet ud til at være et leje forhold, med kronen/herremanden som ejer af jorden, der lejes ud til bonden. Går vi til lensregnskabernes stedsmålsregistre, er der straks to forhold, der ikke stemmer overens hermed. På den ene side ser vi, at på den sjællandske øgruppe – vornedskabets område – kan bondesønner tvinges til at overtage øde gårde. Tvangen er helt klart i modstrid med et moderne lejebegreb. På den anden side ser vi, at det ofte er anført, at den afgående fæster godvilligt har afstået gården – altså at fæsterskifte er sket med hans tilladelse, og at afståelsen ofte sker til søn og svigersøn eller andre familiemedlemmer. Dette kunne tyde på, at den afgående fæster har haft en betydelig indflydelse på, hvem der skulle være hans efterfølger. Stedsmålsregistrene er imidlertid ikke udarbejdet som beretninger om fæsteskitter, men er opgørelser over aftalt stedsmål, hvor oplysninger om den referenceramme, indenfor hvilken

32. Se hertil sagen i Sokkelund Herreds Tingbog 1633, nr. 213, 221, 417, 430 og 521.

33. Arent Berntsen, 2. bog, s. 131.

34. Fussing, op.cit., s. 339-40.

35. Sokkelund Herreds Tingbog 1628 nr. 489; 1632 nr. 224 og 1633 nr. 430.

36. Niels Krag og Stephan Stephanius: Den Stormægtigste Konge Kong Christian den Tredie, Konge til Danmark og Norge etc., Hans Historie. bd. 2, Kbhvn 1778, s. 263 og 262.

fæsterskifte finder sted, er helt overflødige. Til fuld klarhed kommer vi først, når vi går til andet kildemateriale.

I Skast Herred ejede bønderne selv gårdenes bygninger.³⁷ Det var normalt, at de ved pantsætning af bygningerne samtidig pantsatte retten til at fæste gården.³⁸ Lenet ses i ingen tilfælde hverken at have protesteret mod eller på forhånd at have godkendt, at bønderne disponerede over fæstet.

I 1623 indførtes bygningsejet i Københavns, Kronborg og Frederiksborg Len. Det bestemmes da »at samme gårdes bygninger dem (d.v.s. de nuværende fæstere) og deres arvinger skulle tilhøre, og såfremt nogen deres arvinger er begærende samme gårde at besidde, da skulle vores lensmand være forpligtet den brug udi marken intet undtaget, som til samme gård hører, dem for en billig indfæstning at lade bekomme...«. Videre bestemmes det, at »såfremt arvingerne selv samme gårde ikke kunne besidde, da må de deres bygning sælge og afhænde til hvem som helst de lyster, hvilke gårdes tilliggende jord og ejendom siden for tilbørlig landgilde skal stedes og fæstes for det, som billigt og lideligt kan være.«³⁹ Samtidig med indførelsen af bygningsejet fastslås bøndernes ret til at disponere over fæstet. Der levnes ikke lenet nogen mulighed for at vrage en tiltrædende fæster, der har overtaget gården fra den afgående fæster. Jørgen H. Andersen, der har undersøgt fæsteforholdene i Københavns Len, finder da også, at bønderne indbyrdes selv har kunnet træffe aftaler om fæsterskifte, og han har ikke kunnet finde nogen antydning af, at deres aftaler er blevet omstødt af lenet.⁴⁰ Indførelsen af bygningsejet ser imidlertid ikke ud til at ændre noget ved fæsteformen. De godvillige afståelser og familiefæstet er lige så udbredt før som efter indførelsen af bygningsejet.⁴¹ Med hensyn til fæsteformen har bestemmelserne formentlig kun fastslået, hvad der allerede var sædvane.

Fussing, der har gennemgået et stort tingbogsmateriale, som også omfatter egne, hvor der ikke var bygningseje, prøver at bortforklare de tilfælde, hvor bønderne uden forudgående tilladelse fra husbonden disponerer over fæstet.⁴² Han må dog alligevel konstatere, at bortset fra formen, har han ikke fundet noget eksempel på, at en husbonde har protesteret mod en opladelse.⁴³ Vi må altså konkludere, at *så længe fæstebonden ikke blev udvist af sin gård, var han faktisk besiddet af den og kunne disponere over, hvem der skulle overtage den efter ham.*

37. Skast Herreds Tingbog 1638 nr. 191.

38. do. 1636 nr. 651; 1637 nr. 426; 1638 nr. 498 og 1639 nr. 175.

39. CCD, bd. 4, s. 740-1.

40. Jørgen H. Andersen, s. 28.

41. do. s. 70 og 76. Tabellen hos Jørgen H. Andersen, s. 70, synes at vise en stigning i andelen af godvillige afståelser efter 1623 (jvf. do. s. 74), men i Kalundborg Len sker der også en kraftig stigning i andelen af godvillige afståelser omkring dette år (do. s. 73), så »stigningen« må vurderes til at ligge indenfor normaludsvingsområdet og er måske konjunkturbestemt. Væsentligere er det dog, at der ikke er større ændringer i forsiddeleserne, for det er indenfor denne gruppe, at lenet disponerer frit over fæstet.

42. Fussing, op.cit., s. 290-1 og 288.

43. do., s. 296.

Fæstebonden kunne udnytte sin dispositionsret over fæstet til at sikre sig en aftægt eller et pengebeløb for at afstå gården – han skulle *udmindes*.⁴⁴ Godsejeren havde normalt ingen interesse i at disponere over fæstejorden. Det var i hans interesse, at så store dele af de afgifter, der skulle ydes, blev ydet. Det var normalt, at den tiltrædende fæster overtog forgængerens restancer og bygfæld.⁴⁵ Blev den afgående fæster udvist af gården, kunne hans efterfølger ikke hæfte for restancer og bygfæld. Derudover kunne det være vanskeligt for godsejeren at skaffe fæsteremner, der ejede kvæg, plove og andet løsøre, som var nødvendigt for at drive en gård. Godsejeren har altså haft en interesse i at respektere de aftaler, bønderne indbyrdes traf om fæsterskifte.

Indenfor den marxistiske forskning er der en løbende diskussion af, hvilken ejendomsret fæstebonden har. Udgangspunktet for denne diskussion er, at Marx betegner fæstebonden som faktisk besidder af jorden.⁴⁶ Hvad indholdet i denne faktiske besiddelse er, har Marx ikke udtrykt klart. Ole Bernild og Henrik Jensen forsøger at løse uklarhederne ved at indskrænke genstanden for det feudale ejendomsforhold til kun at omfatte den feudale jordrente.⁴⁷ Benito Scocozza benytter uklarhederne til en omfattende revision af Marx, idet han gør fæstebonden besiddelsesløs.⁴⁸

Omfanget af fæstebondens ejendomsret kommer klart frem, når vi sammenligner ham med en moderne forpagter. Under kapitalismen kan jordejeren bortforpagte jorden. Forpagteren får herved for et begrænset tidsrum overladt brugsretten til jorden. Tilsvarende får fæstebonden under feudalismen overdraget brugsretten til jorden ved indfæstningen. Mens forpagteren ikke kan disponere over jorden efter forpagtningskontraktens udløb, har fæstebonden ved 1523-forordningen fået sikret fæstet på livstid. Godsejerens interesse i at holde godset besat sikrer fæstebonden mod at blive udvist, og han kan udnytte denne sikkerhed til at disponere over fæstet. Omfanget af denne dispositionsret er bestemt af sædvane og har derfor sandsynligvis været forskellig fra egn til egn. Som vi har set, kunne dispositionsretten gå så langt, at fæstebonden uden jordejerens forhåndsgodkendelse disponerede over fæstet. Dispositionsretten indeholder altså et væsentligt moment af ejendomsret. Der er således for Danmark i første halvdel af det 17. århundrede fuldt ud dækning for at betegne fæstebonden som faktisk besidder af jorden.

6. *Tvang*

Under kapitalismen er den umiddelbare producent – arbejderen – nødt til at yde merarbejde, fordi han til kapitalisten har solgt sin arbejdskraft for et bestemt

44. Kancelliets Brevbøger 1624-26 s. 489-90 og 1641-42 s. 392-3. Fussing, op.cit., s. 293-6.

45. Kancelliets Brevbøger 1624-26, s. 489-90; Fussing, op.cit., s. 291-3.

46. Karl Marx: *Das Kapital*, bd. 3, MEW bd. 25, s. 798.

47. Ole Bernild og Henrik Jensen: *Den feudale produktionsmådes historie ca. 1200 til ca. 1800*, bd. 1, Kbhvn 1978, s. 310.

48. Benito Scocozza: *Feudalismen*, 2. udg., Kbhvn. 1977, s. 310.

tidsrum. Han er nødt til at sælge sin arbejdskraft, fordi han ikke besidder produktionsmidler, hvormed han selv kan producere sine subsistensmidler. Merarbejdet ydes altså ikke som direkte tvangsarbejde. Tvungen til at yde merarbejde er økonomisk.

Anderledes under feudalismen. Den umiddelbare producent – fæstebonden – er her selv i besiddelse af de nødvendige produktionsmidler. Der må derfor anvendes ikke-økonomisk tvang for at presse merarbejdet ud af ham.⁴⁹

Det er ikke blot i teorien, at der under feudalismen blev anvendt tvang. Kildematerialet kan berette om en række varierende tvangsforanstaltninger, rækkende fra de helt blide som afkrævning af bøder, og til ren voldsanvendelse som fængsling i tårnet – det sidste kunne endda anvendes i et omfang, så det udartede til terror.

I håndfæstningen havde adelen sikret sig en række immunitetsprivilegier⁵⁰ herunder *retten til at afstinge og oppebære bøder*.⁵¹ Da der for en række af de almindeligste forseelser, f.eks. hoveriforsømmelse, ikke i lovgivningen var fastsat bødestørrelser, var skyldsspørgsmålet ofte det eneste, der kunne indbringes for domstolene.

Som omtalt ovenfor blev størsteparten af overtrædelserne af 1523-forordningen omsat i bøder. I lenregnskaberne findes hvert år et større eller mindre sagesfaldsregister, hvor disse bøder er ført til indtægt. Formentlig er det de færreste af dem, hvor skyldsspørgsmålet har været indbragt for domstolene, hvilket må give stort spillerum for vilkårligheder.

Lenadministrationen har i et stort omfang foretaget *udpantning* for landgilde, skatter eller bøder. Normalt blev udpantningerne foretaget med herredstingenes medvirken. Karakteristisk for retstilstanden er det dog, at lensmanden for Kronborg, Frederiksborg og Abrahamstrup Len i 1610 får et missive, hvori kongen giver ham ordre til »uanset loven formelder uden tingsdom ej at må tages nam« da at gøre det alligevel.⁵² Et tilsvarende missive fik lensmanden for Antvorskov, Sæbygård og Korsør Len – Wentzel Rothkirch – i 1637.⁵³

Udpantningerne kunne gennemføres med skrappe midler. Sammen med det missive, der påbød ulovlige udpantninger, fik Wentzel Rothkirch et missive, der

49. Karl Marx, op.cit, s. 798-9.

50. Marxistisch-leninistische allgemeine Theorie des Staates und des Rechts, op.cit, s. 143-4.

Poul Johs. Jørgensen, op. cit, s. 391-2.

51. CCD, bd. 1, s. 61.

Christen Osterssøn Veylle: Glossarium Juridicum Danico-Norvegicum, Kbhvn 1665/1977, s. 351-2.

52. CCD bd. 3, s. 228. Missivet gentages i 1635 (KB 1635-6, s. 375).

I instruksen af 1645 til ridefogden over Frederiksborg Len (KB 1644-45, s. 228-9) forbydes det denne at pante uden forudgående dom. Da den originale instruks (DK B 165a, IV 2) er underskrevet af kongen, indebærer det formentlig, at lensmanden har fået en kontraordre om ikke at fortsætte disse udpantninger.

53. Missive af 9/3 1637, Sjællandske Tegnelser f. 172. I Kancelliets Brevbøger gengives missivet i afsvækket form.

påbød ham at sende tærskere ud i bøndernes lader for at aftærskede landgilde og andre ydelser.⁵⁴ Det skete også i et stort omfang. Ifølge lensregnskaberne fra Antvorskov Len var der fra 1. oktober til 31. december 1636 ansat 2 tærskere til at udtærskede landgilde hos bønderne. Ligeledes var der fra 1. oktober 1637 til 30. april 1638 ansat 2 tærskere til dette formål. I de følgende år er det ikke specificeret, om tærskerne skal udtærskede ladegårdsavl eller landgilde. I udspisningsregistret 1649-50 er der imidlertid anført 2 karle, der har tærsket landgilde i 5 uger, og 1 karl, der har tærsket landgilde i 14 dage. I de følgende år stiger omfanget, til man i 1657-58 er oppe på at have 8 karle beskæftiget i 18 uger med tvangstærskning.

Prygl sætter sig sjældent spor i kildematerialet. De efterretninger, vi har, er derfor få og tilfældige, men viser, at prygl blev anvendt – især på hovmarken.⁵⁵ I anledning af, at bønderne havde klaget, skriver lensmanden for Dueholm Kloster: »Hvis en ladefoged ikke må have den myndighed at straffe deres modvillighed med en kæp eller træ, dog uden skade på liv og lemmer, da kunne avlen eller bygningen ikke fremdrives, eftersom det er et hårdnakket og genstridigt folkefærd.«⁵⁶ Udtalelsen viser, hvilken holdning en lensmand kunne have til anvendelsen af prygl.

Ifølge inventarierne havde man på mange len forskellige former for *jern*, såsom ugler, bøjler, halsjern, håndkløver, kæder, bolte, stokke m.v.. Nogle af dem blev anvendt til skamstraffe, f.eks. uglen. Andre blev anvendt til at indfange modvillige bønder. På Kronborg Len havde man så mange jernlænker, at man på én og samme tid kunne lænke 420 bønder sammen i bundter på 12.⁵⁷

Den spanske kappe træffes i inventarierne første gang på Frederiksborg Len i 1597, hvor der er 4 på Frederiksborg og 2 på Faverholm. Derefter træffes den på Sorø i 1602, Varberg Len i 1610, Ålborghus i 1622 og på Koldinghus i 1631. I 1612 har de 2 spanske kapper på Faverholm været anvendt så ofte, at de »er slidt i sønder«.

Inventarierne registrerer kun det indbo, man fandt havde en tilstrækkelig værdi, og trægenstande er derfor underrepræsenterede. Den spanske kappe har derfor sandsynligvis været mere udbredt, end det fremgår af inventarierne. I endnu højere grad gælder det *træhesten*, for jeg har ikke kunnet finde en eneste træhest omtalt i inventarierne. Her må man til regnskabsbilagene, og det kræver en overordentlig stor arbejdsindsats at finde de nødvendige oplysninger. Det vi i dag ved om træhesten, har derfor stadig tilfældighedens præg. Tidligst er træhesten omtalt i Stjernholm Len i 1618.⁵⁸ I 1620 må en række bønder i Københavns

54. do., f. 174.

55. Gunnar Olsen: Træhesten, hundehullet og den spanske kappe. Kbhvn. 1960 s. 82-3; C. Rise Hansen: Hoveriet på Ringsted Kloster 1570-1620. Kbhvn. 1968, s. LXXXIV-LXXXV.

56. Citeret efter J.A. Fredericia: Adelsvældens sidste dage, Kbhvn 1884/1969, s. 90.

57. C. Christensen (Hørsholm): Agrarhistoriske Studier, Bd. I, Kbhvn. 1886, s. 162.

58. Fussing: Stjernholm Len, s. 68.

Len ride træhesten på Holmen,⁵⁹ og i 1621/22 er den i brug i Korsør Len.⁶⁰ I 1623 får lensmanden på Københavns Len ordre til at straffe bønder med tårn og træhest, hvis de ikke sætter de pile og ymper de skal.⁶¹ I 1632 findes træhesten på Silkeborg Slot, og i 1633 er den i brug på Varberg Slot.⁶² 1635 findes den på Kronborg⁶³ og i 1642 blev en bonde på Antvorskov Len sat på træhesten.⁶⁴ 1646-50 er den i brug på Bornholm.⁶⁵

Bønderne kunne blive sat i *tårnet*. Det var lovligt at fængsle en bonde, såfremt han ikke ville sætte borgen for, at han ikke ville fejde mod efterfølgeren i gården, eller hvis han blev sigtet i en sag, der angik liv, ære eller lemmer.⁶⁶ Så sent som i 1596 afsiges der en rettertingsdom om, at en bonde ikke må fængsles blot for at sidde husbonden overhørig.⁶⁷ Også her ser vi kongen gå i spidsen med at bryde loven, idet han i 1605 giver lensmanden for Kronborg og Frederiksborg Len befaling til at lade bønderne straffe med spansk tønde og tårn for overhørighed.⁶⁸

Fængslinger af bønder er sket uden domstolenes medvirken. I udspisningsregistre for Københavns Len 1620-21 og 1621-22 kan der findes adskillige bønder, som er sat i tårnet. Sokkelund Herreds Tingbog indholder imidlertid ikke et eneste tilfælde, hvor en bonde bliver dømt til indsættelse i tårnet. Bønderne i Hindsgavl Len forstod ikke, at der var nye tilstande undervejs, for i 1648 klager de over, at de er blevet kastet i tårnet uden forudgående proces. Retstilstanden er imidlertid så ændret, at lensmanden roligt kan bekræfte dette.⁶⁹

I Kronborg og Frederiksborg Len blev bønderne sat i tårnet på egen kost,⁷⁰ og i langt hovedparten af lenene afskaffede man omkring 1620 udspisningen af hovbønder og fanger. I ganske enkelte len fortsatte udspisningen dog, således i *Antvorskov Len*, hvor jeg har gennemgået udspisningsregistre for oplysninger om fængslede bønder:

Fra perioden 1609/10 til 1657/58 er der bevaret 44 udspisningsregistre, idet der mangler registre over fanger fra 6 regnskabsår. I alt har der i disse 44 år været fængslet mindst 1599 bønder i mindst 4931 dage. Årsagerne til fængslingerne er: manglende ydelser af landgilde og ekstraskatter, modvillighed, ulydighed, forømmelser med ægt og arbejde, gårdforsiddelse samt nægtelse af at overtage øde gårde. Blandt de fængslede er også sognefogder og lægds mænd, der ikke har holdt tilstrækkelig opsyn med de andre bønder, eller ikke har været ivrige nok med at opkræve bøndernes ydelser. Derimod er ikke medtaget bønder, der er fængslet for

59. C. Christensen (Hørsholm), op.cit., s. 160, note 3.

60. Alex Wittendorf: *Alvej og Kongevej*, Kbhvn. 1973, s. 178.

61. CCD, bd. 4, s. 68. Den i lovgivningen hjemlede straf herfor var bøder, jvf. CCD, bd. 1, s. 40 og bd. 3, s. 578-9.

62. Gunnar Olsen, op. cit., s. 56.

63. C. Christensen (Hørsholm), op. cit., s. 161.

64. Lensregnskaberne, Antvorskov Len, udspisningsregistre 1642-43, ugen begyndende den 24/7.

65. Gunnar Olsen, op.cit., s. 56.

66. CCD, bd. 1, s. 34-5

67. V. A Secher. *Kongens rettertings domme 1595-1604*, Kbhvn. 1881-86, bd. 1, s. 67-9.

68. C. Christensen (Hørsholm), op.cit., s. 159-60.

69. *Danske Magazin*, 3 rk. bd. 5, s. 150 og 157.

70. C. Christensen (Hørsholm), op.cit., s. 159-60.

kriminelle sager, f.eks. slagsmål, eller for militære sager, f.eks. for ikke at møde til mønstring.

Fængslingerne er ikke jævnt fordelt over hele perioden. Det største antal fængslinger finder sted i 8-årsperioden 1627/28 til 1634/35, hvorfra der er bevaret udspisningsregistre de 7 år. Der har disse 7 år været fængslet 1133 bønder. I 3-årsperioden 1631/32 til 1633/34 blev 703 bønder fængslet. I størstedelen af perioden hørte Sæbygård Len under Antvorskov Len, og de fængslede bønder er fra begge disse len. Ifølge regnskabsjordebogen hørte der under disse len 1338 gårde og huse. I 8-årsperioden var det altså gennemsnitlig 12,1% og heraf i 3-årsperioden gennemsnitlig 17,5% af lenets bønder og husmænd årligt, der havde været en tur i tårnet. Selvom der nok har været en del gengangere imellem, må i 3-årsperioden opimod halvdelen og i 8-årsperioden langt over halvdelen af lenets bønder have været en tur i tårnet. Tårnet har i perioden omkring 1630 været anvendt i et sådant omfang, at der har været tale om terror.

Fængslingerne giver et indblik i, med hvilke midler *vornedskabet* blev opretholdt. Jørgen H. Andersen skriver, at »vornedskabet virkede ved sin blotte eksistens og gjorde, at øde gårde mere eller mindre frivilligt blev besat.«⁷¹ Udtalelsen er baseret på en gennemgang af stedsmålsregistre fra Københavns Len, men kan næppe holde, hvis andet kildemateriale inddrages. Udspisningsregistre fra Antvorskov Len viser således, at mindst 138 bondesønner blev sat i tårnet i tilsammen 1206 dage for derigennem at tvinges til at overtage øde gårde. Der måtte altså ofte tages meget kontante trusler eller korporlig tvang i anvendelse for at få øde gårde besat.

Den nok alvorligste straf, bønderne kunne blive udsat for, var at *arbejde i jern på Bremerholm*. Omkring 1635 forsøger kongen at få indført denne straf for ulovlig skovhugst, og fra 1638 for modvillighed med ægt og arbejde.

Det tidligste eksempel, jeg har kunnet finde, på at en bonde blev sendt på Bremerholm for ulovlig skovhugst, er fra 1632. Det går ud over en bonde fra Christiansstad Len; hans egentlige forbrydelse er imidlertid ikke den ulovlige skovhugst, men derimod at han ikke har villet aftinge sagen som de øvrige, der havde begået samme forseelse.⁷² Eksemplet viser, at den normale straf for ulovlig skovhugst var en bøde, hvilket også fremgår af sagefaldsregistre. I Antvorskov Len var det almindeligt, at bønder kom en tur i tårnet for denne forseelse.

I 1635 får lensmanden på Hald Len et missive om at tage dom over bønder, som begår ulovlig skovhugst, på at de skal sendes til Bremerholm.⁷³ Han får dømt 2 bønder, men er lidt for hurtig med at sende dem afsted. De har ikke fået tid til at indstævne deres sag for landstinget og må derfor sendes tilbage.⁷⁴ Værre gik det

71. Jørgen H. Andersen, op. cit., s. 78.

72. KB 1630-32, s. 795.

73. do. 1635-36, s. 222.

74. do. s. 748-9. På grund af lakuner i dombøgerne fra Viborg Landsting, kan sagen ikke belyses gennem dem.

for 3 bønder fra Stjernholm Len. Her fik lensmanden i 1636 et missive om at erhverve dom over bønderne.⁷⁵ De blev i 1637 dømt til Bremerholm. Inden der var gået 2 år, var de døde.⁷⁶

Det første missive, der omtaler Bremerholm som straf for modvillighed med ægt og arbejde, er fra 1638. Det var til lensmanden på Lønborggård Len. Derefter følger missive til lensmanden over Järrestad Herred i 1639, Sejlstrup Len i 1641 og Silkeborg Len også i 1641.⁷⁷

Alle de ovenfor nævnte tilfælde, hvor Bremerholm er nævnt som straf, er fra jyske eller skånske len. Straffen er imidlertid også kendt på Sjælland. I 1629 fik lensmanden på Vordingborg Len således et missive om, at når bønderne var dømt for modvillighed, skulle han sende de af dem i jern til København, som ikke ville gøre budtjeneste, ikke ville lukke gærder, som rømte fra deres gårde, eller som ikke ville overtage ødegårde.⁷⁸

Samme år tiltaler ridefogden for Københavns Len på Sokkelunds Herredsting en bonde for fødested, og denne svarer, at han tilforn har haft en ødegård, og førte de ham på Bremerholm, da vidste han, at han fik sin føde.⁷⁹ I 1634 forlanger ridefogden dom over en bonde om at gå i jern på Bremerholm, såfremt han ikke kan udlægge bygfæld.⁸⁰ Ifølge udspisningsregisteret 1657-58 fra Antvorskov Len bliver en bonde sendt på Bremerholm for rømning, og samme år afsluttes den længste fængsling på Antvorskov – 143 dage – med at der bliver erhvervet dom for, at den fængslede bondesøn skal overtage en øde gård. Det er helt usædvanligt, at en fængsling bliver afsluttet med en dom. Meningen hermed må være, at han herefter kun har haft valget mellem at antage ødegården eller at blive sendt på Bremerholm.

Den altdominerende sanktion for ulovlig skovhugst eller modvillighed med ægt og arbejde er en bøde eller en tur i tårnet. Bremerholm er en helt usædvanlig straf, der har haft overordentlig alvorlige konsekvenser. I tilfældet fra Stjernholm Len er der tilmed tale om en straf, som bønderne ikke før forseelsen kunne vide, at de risikerede. Straffen er indført med tilbagevirkende kraft. Den er helt vilkårlig og udtryk for et egenmægtigt kongeligt magtmisbrug.

7. Konklusion

Den feudale fæster har været i faktisk besiddelse af fæstegården og har normalt kunnet overdrage den til en anden fæster. Økonomisk kommer fæsterens besiddelse til udtryk i udmindingen, d.v.s. i at han sikrer sig en aftægt eller betaling for at oplade gården. I stedsmålsregistrene viser hans faktiske besiddelse sig ved opladelserne og familiefæstet.

75. KB 1630-32, s. 619.

76. Fussing, op. cit, s. 69.

77. KB 1637-39 s. 374 og 737-8 samt 1640-41, s. 391 og 570.

78. CCD, bd. 4, s. 496-7.

79. Sokkelund Herreds Tingbog, 1629 nr. 723.

80. do. 1634 nr. 161.

Jordejeren har først og fremmest haft interesse i, at afgifterne kom ind. Ifølge 1523-forordningen kunne han udvise efterladende fæstere af deres gårde. Overtrædelser af 1523-forordningen var imidlertid så almindelige, at dette ikke var en farbar vej, da gårdene så ikke kunne holdes besatte, og der følgelig slet ikke ville komme afgifter af dem. I stedet har jordejeren anvendt tvangsforanstaltninger rækkende fra aftingning af bøder til fængsling i tårnet. Tvangsmidlerne blev anvendt, uden at domstolene tog stilling til bødestørrelse eller fængslingstid, og oftest havde domstolene heller ikke taget stilling til skyldsspørgsmålet.

På krongodset blev der – formentlig på kongens initiativ – taget ulovlige tvangsmidler i anvendelse. Til disse hører udpantninger og fængslinger uden forudgående dom. Fængslingerne kunne anvendes i et omfang, der udartede til terror. Den spanske kappe blev på krongodset indført omkring 1600 og træhesten omkring 1620, og begge dele blev anvendt til afstraffelse af bønder. Disse kunne også helt vilkårligt straffes med at arbejde i jern på Bremerholm. De metoder, der anvendtes til at pumpe merarbejde og merprodukt ud af bønderne antog i stigende grad karakter af terror. Som følge heraf blev bøndernes retsstilling på krongodset alvorligt forringet. Lovgivningen var næsten totalt til godsejerens fordel; og forskellen mellem på den ene side lovgivning og på den anden side den samfundsmæssige sædvane var så stor, at bonden kun i ringe omfang kunne finde beskyttelse.

Ved sin afregning af lenet blev lensmanden afkrævet et formelt regnskab, d.v.s. regnskab for de indtægter, der burde komme ind, og ikke for den faktiske oppebørsel. Havde han ikke i tide skaffet tingsvidner eller fået kongelig bevilling til at føre øde og forarmede bønder til udgift, måtte han selv bære restancetabet. Da der under opkrævningen er opstået uerholdelige restancer i alle led, har lenet ikke blot indkrævet det, bønderne burde betale, men også en række ekstraafgifter som skriverskæppe, fogedpenge, vennegaver og overmål. De bønder, der ikke var forarmede, blev altså udsat for en ekstraudbytning. Lensmændene sad normalt kun nogle få år. For at lensmændene kunne undgå de tab, de blev påført gennem restancer, og for at de kunne få så stort et overskud af lenet som muligt, har det været i deres interesse at gennemføre en hård udbytning af bønderne. Blev bønderne ruinerede, gik det ikke ud over lensmændene, men over kronen.

For at presse merarbejdet ud af bønderne er det under feudalismen nødvendigt for godsejeren at anvende tvang. Netop fordi tvangen er så fundamental og helt rationel, kan der opstå den falske bevidsthed, at en vilkårlig forøgelse af tvangen kan forøge merarbejdet og merproduktet. Der er imidlertid en væsentlig reguleringsmekanisme herimod: bliver bønderne udbyttet for hårdt, falder deres motivation til at holde deres gårde i optimal drift, eventuelt kan bønderne blive presset ned under reproduktionsniveau. Irrationel anvendelse af tvang vil altså medføre, at der på længere sigt bliver et mindre merarbejde og merprodukt at presse ud af bønderne. Bortset fra enkelte psykisk afvigende personer har alle herremænd været klar over dette. Af hensyn til sig selv og sine arvinger har lensmanden derfor på sit eget gods begrænset anvendelsen af tvang. Anderledes

på krongodset. Netop forleningsformen ophæver for lensmanden enhver hæmning mod irrationel tvangsanvendelse. Den, der her i egen interesse kunne have begrænset tvangsanvendelsen, var kongen. Som vi har set gik netop han flere gange i spidsen med at forøge anvendelsen af tvang. Kronens bønder har altså både været udsat for den helt rationelle tvang, der er et grundlæggende træk ved den feudale produktionsmåde, og den ekstratvang, der var en konsekvens af forleningsformens og lensadministrationens manglende reguleringsmekanismer mod irrationel tvangsanvendelse.

Summary

The local administration districts of the Danish state up to 1660 were termed »*len*« and the holders of the office »*lensmænd*« (later »*amtmænd*«). Accounts for the *len* have hitherto been interpreted as records for actual income and expenses. An investigation of the peasants' outstanding rents to the *len* shows however, that the accounts are merely formal. The *lensmand* had to account for that which, according to cadastres, tax census, etc., was to have been received. On the debit side he could not leave out arrears, and to balance the statement of accounts he had therefore to pay outstanding rents out of his own pocket. On the other hand it can be shown that he had the opportunity for extra income which did not have to be accounted for.

An investigation of how the tenancy rights worked shows that the tenant was often free to mortgage the right to tenancy or, for a payment, hand it over to another peasant. The landowner – the *lensmand* in this case – was interested in respecting the peasants' reciprocal arrangements in the tenant system, since the successor in this way took over his predecessor's debts and other obligations. The direct producer – the peasant – is thus actually in possession of the means of production; a possession which contains a significant factor of property.

Under these conditions it is necessary to apply pressure other than economical in order to extort surplus-labour and surplus-product from the immediate producer. Flogging, illegal imprisonment in the keep, the wooden horse, the Spanish cape, illegal distraint, and forced threshing of grain in the peasants' barns can all be proved to have been applied on Danish *len*. The extent to which any one of the means of compulsion was used is seldom possible to document. However, for Antvorskov *Len* material has been found which illustrates the extent of imprisonments for forty-four year. The imprisonments there culminated in an eight-year period, during which two-thirds of the imprisonments took place, and where more than half of the peasants of the *len* spent time in the keep. Ultimately the peasants could be sent to Bremerholm for slight offenses, where they were put in chains and did penal work.

Compulsion or coercion to pump surplus-labour out of the peasants is a fundamental characteristic of the feudal mode of production. Irrational coercive measures could at the same time push the peasant below the level of reproduction. The accounting system

motivated the *lensmand* to increase coercion to pump as much surplus-product out of the royal peasants as possible. The king could in his own interests have prevented any increase in coercion. The crown peasants, however, could find no protection under him. In fact, several times it was the king who took the initiative in increasing coercion, in particular the illegal means of coercion.

Adelsgods og jordværdi 1500-1660

AF E. LADEWIG PETERSEN

1500-tallets danske samfund var formelt bygget op som et standssamfund, tydeligst afspejlet i Koldingrecessens omfattende regulering. Men også landets overvejende agrare produktionssystem knyttes tydeligt og funktionelt til stænderne; det grupperes omkring herregårdene, med fæstebønderne som renteydere og arbejdsressourcer og med byernes købmænd som eksportører af storlandbrugets overskudsproduktion af øksne og korn. Disse træk giver naturligvis det adelige godsmarked dets specielle særpræg, men værdien af den privilegerede jord får også uden videre central betydning for adelsvældets udfoldelse.

En undersøgelse, der sætter sig som mål at kortlægge værdien af det adelige gods i funktion – dvs. som produktionsmiddel og indtægtskilde for dets indehavere – over et langt tidsrum kræver blot på forhånd reservationer i flere retninger.¹ Ikke blot fordi værdifastsættelsen som undersøgelsesobjekt er forbundet med betydelige tekniske vanskeligheder; beregningerne forudsætter også efter sagens natur opbygning af en priskasuistik, som på flere måder adskiller sig fra normale vareprisserier, og som navnlig forflygtiger de individuelle træk, som ofte er forbundet med godshandeler. Beregningerne af den aktuelle prisudvikling fordrer således, at der på forhånd etableres faste rammer; undersøgelsen kræver præcis bestemmelse af godsmarkedets karakter og funktioner og indkredsning af de komponenter – økonomiske eller andre – som indgår i prisfastsættelsen. Endelig medfører de særlige usikkerhedsmomenter, som er forbundet med jordværdiundersøgelsen, at vi må nøje os med at fastlægge værdiniveau og langtidsudviklingen i hovedtræk.

Det privilegerede godsmarked

Adelens – og da fremfor alt, rådsaristokratiets – anstrengelser for at isolere og monopolisere den privilegerede godsbesiddelse, der siden senmiddelalderen havde været dens materielle fundament – behøver blot at resumeres kort. Restriktionerne indledes, da Halmstadrecessen 1483 lagde alle principielle afgørelser om kronens, kirkens og adelens ejendom i rigsrådets hænder og samtidig forbød såvel kronen som vanbyrdige at erhverve frit gods ved køb eller pant; uadelige fik pligt

---

1. De tekniske overvejelser henvises til tabelindledningen, ndfr. s. 60.

til opbydelse og salg af frit gods, som måtte komme i deres besiddelse, inden år og dag.² For kronens vedkommende blev forbudet stående og har utvivlsomt haft en vis mission i kong Hans' og Christiern II.s regeringstid, men åbenbart også under Christian IV.² Derimod gentog først recesserne 1536, 1547 og 1558 forbudet for ufri.⁴ Koldingrecessens forskrifter forblev i kraft indtil 1660, men blev suppleret af andre regler. Nyadlede mænds gods fik frihed også udover deres levetid således, at uadelige arvinger skulde afhænde det efter den gældende hovedregel.⁵ Endelig blev det bestemt, at fri kvindes gods ved ægteskab med vanbyrdige skulde tilfalde de nærmeste, adelige arvinger eller opbydes til salg til fri personer.⁶ Ændringer af større rækkevidde blev først foretaget ved gældsforordningerne 1632-41, men principielt stod det adelige monopol fast indtil statsomvæltningen 1660.

Adelsgodset omgærdedes således 1483-1558 af restriktioner overfor kronen og de øvrige stænder. De eksklusive bestemmelser skulde sikkert først og fremmest tjene til at bevare den adelige godsmasse intakt og – jævnsides med andre privilegier – til beskyttelse af produktionen. På baggrund af de ændringer i adelsgodsets struktur og retsstilling, der fandt sted i det 15. århundrede, af højadelens hastige økonomiske ekspansion og af herremandsstandens strukturelle omdannelse (men talmæssige decimering) er denne hovedlinje i sig selv ikke overraskende. Isolationen af den adelige godsmasse går i mange henseender langt videre end tilfældet var i vore nabolande, men fra et formelt synspunkt karakteriseres disse regler netop ved bestræbelser for at isolere eller monopolisere det adelige godsmarked mod enhver indflydelse udefra. Markedsmekanismerne burde under disse omstændigheder kun bestemmes af interne faktorer og af herremandens ret til og muligheder for »at gøre sig sit gods så nyttigt, som han kunde«, fastslået ved

-
2. Hdf. 1483 § 21. Aarsberetninger fra Geheimearchivet (ÅGA) II. Kjbh. 1856-60, s. 51 f. – Om adelsprivilegiernes udvikling i almindelighed, se Poul Johs. Jørgensen, Dansk Retshistorie. Kbh. 1940, s. 376 ff.; om højadelens ledende rolle, se E. Ladewig Petersen, Adelig godsdrift i 1600-tallets Danmark. Godsdriften i Norden under 1600-talet. Från medeltid till välfärdssamhälle. Nordiska historikermötet i Uppsala 1974. Upps. 1976, s. 63 ff.
  3. Hdf. 1513 § 39; 1523 § 49; 1536 § 21; 1559 og 1596 § 20; 1648 § 40; ÅGA II, s. 62, 76, 86, 98, 105 f., 117. Om Christian IV.s kamouflerede godsopkøb, se R. Nyerup, Kong Christian IVdes egenhændige Optegnelser i hans Skriv- og Reiskalendere. Kjbh. 1825, s. 407, 425; E. Ladewig Petersen, Christian IV.s pengeudlån til danske adelige. Kongelig foretagervirksomhed og adelig gældsstiftelse 1596-1625. Kbh. 1974, s. 60, 72 ff., 83, 89 og 93.
  4. Rec. 1536; 1547 § 38 og 1558 §§ 36-38; J.L.A. Kolderup-Rosenvinge, Forordninger, Recesser og andre kongelige Ordinantser af Kongerne af den Oldenborgske Stamme. Gamle danske Love (GDL) IV. Kjbh. 1824, s. 169, 227; V.A. Secher, Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve Danmarks Lovgivning vedkommende 1558-1660 (CCD) I. Kbh. 1887-88, s. 30 f.
  5. Hdf. 1513 § 29; 1536 § 42; 1559 § 40; ÅGA II, s. 61, 74 f., 86, 100. En rettertingsdom 1493 forbød derimod at »arve bondegods i frihed«, dvs. at skattegods blev frit; Repertorium diplomaticum regni danici mediaevalis (Rep.) 2.r.IV, nr. 7530.
  6. Rec. 1547 § 25; 1558 § 36; GDL IV, s. 229; CCD I, s. 30 f.; jf. C. Osterson Weylle, Glossarium Juridicum Danico-Norvegicum. Kjbh. 1652, s. 824 f.

recessen 1547. Men også denne karakteristik af hensigterne kræver modifikationer i flere retninger.

Var der med lovgivningen på den ene side tilvejebragt retlig sikring af adelsstandens besiddelser overfor kronen og de øvrige stænder, bestod der på den anden side tilsyneladende uhindret adgang til godsoverdragelser indenfor disse rammer. Med forbehold for de gældende dispositionsbegrænsninger, der overvejende tilgodeså arvingernes tarv,⁷ anlagde man nemlig også lempeligere regler for salg af fast ejendom end mellem ufri. I modsætning til landskabslovenes forskrifter, der der kun tillagde skødning på tinge retsstiftende gyldighed, udviklede senmiddelalderens praksis sig derhen, at adelige skødebreve fik tillagt dispositiv retskraft uden eller uden nødvendig forbindelse med skødningsproceduren på tinge. 1487 hedder det, at rigsrådet – ved et rettertingspræjudikat? – »haffwer nw fundhen all hemmekiøb with makth«, men først recesserne 1547 og 1558 kodificerer udtrykkeligt denne regel for adelsgodsets vedkommende.⁸ Adelsens indbyrdes godsoverdragelser frigøres således gennem en langvarig proces, som fuldbyrdes i 1500-tallet, fra de lokale tings myndighed, og de to store recesser lovfæstede endelig retten til uhindret omsætning af frit gods uden indgreb fra andre sider. Forordningen 1622 om tinglæsning af skøder rokkede ikke denne ret, men foretog blot en regulering.

På den anden side krydses den principielt fri omsætningsret af økonomiske interesser i at bevare det enkelte gods kompleks intakt eller af tilløb til formuesretlig båndlæggelse af slægtens eller familiens godsbestand. Symptomatisk er det sikkert blot, at eksklusive godsformationer som stamhusinstitutionen, der i denne periode navnlig fandt udbredelse i Tyskland, aldrig fik fodfæste her i landet før 1660.⁹ Både erektionen af Hesselager 1548, af Selsø 1557 og af Rantzausholm 1568 fandt sted med kongens og rigsrådets samtykke.¹⁰ I de to første tilfælde kan

7. Jf. ndfr. s. 34.

8. E. Ladewig Petersen, *Jordprisforhold i dansk senmiddelalder. Middelalderstudier tilegnede Aksel E. Christensen*. Kbh. 1966, s. 223 f. med note 13-14; Rec. 1547 § 30; 1558 § 49; GDL IV, s. 230; CCD I, s. 33; jf. Chr. Kier, *Om Overdragelse af Eiendomsret over faste Eiendomme for Tiden indtil Chr. V.s Lov*. Kjbh. 1889, s. 55 ff., 87 ff.; H. Matzen, *Forelæsninger over den danske Retshistorie. Privatret II*. Kjbh. 1896, s. 64 ff. – Efter det foreliggende adkomstmateriale er der her tale om en langvarig proces, hvorimod Arent Berntsen uden videre opererer med skødet som retsstiftende adkomst; jfr. ndfr. s. 64. – Købstadsgods skulde derimod fortsat skødes på tinge; jf. T. Dahlerup, *Det kgl. rettertings domme og rigens forfølgninger i Christian II.s tid* (Dahlerup, RD) I. Kbh. 1959, s. 27 ff., der kender et hjemmegjort skøde ulovligt; reglen gælder dog ikke adeligt købstadsgod, der retligt betragtes som løsøre.

9. Jf. Stig Iuul, *Fideikommissarisk Substituion*. Kbh. 1934, s. 115 f.

10. Om Hesselager: *Aktstykker for største Delen hidtil utrykte til Oplysning af Danmarks indre Forhold*, udg. af Fyens Stifts litteraire Selskab. II. Odense 1841, s. 158-66; C.T. Engelstoft, *Det første Forsøg paa at oprette et Stamhuus i Danmark*. Saml. til Fyens Topographie og Historie III. Odense 1865, s. 123-31. – Om Selsø: *Nye da.Mag.* VI, s. 162-65; *Kancelliets Brevbøger* (Kanc. Brevb.) 1556-60, s. 112. – Om Rantzausholm: RA. D. kanc. B 19: Reg. o.a.l. X, fol. 138-44; tabel I nr. 64 med noten. – til de to første knytter sig ligeledes det særforhold, at stamhusindehaverne var ugift. Det er muligt, at Johan Friis (som Astrid Friis har været inde på) har haft sin brodersøn,

særrettighederne opfattes som prerogativer for de to kancellichefer, Johan Friis og Andreas Barby; intet af dem kom blot til at fungere efter deres hensigt. Selsø blev afhændet umiddelbart efter Barbys død 1559, og – hvad der her påkalder størst interesse – rettertinget omstødte 1572 erektionsbrevet for Hesselager med den dobbelte begrundelse, at det »findis udi mange articler att vere giord emod adelens gemene friihedder, lougen, recessen och handfestninger, och therfore er icke att thuile att thennd jo med vrang underuisninge kand vere forhuerrffuit«; 'skødet' kunde derfor heller ikke komme arvingerne til skade.¹¹ Dommens klare præg af præjudikat er næppe tilfældig; dens juridisk centrale afgørelse underkender kategorisk stamhusinstitutionen, fordi den krænker *alment* fastslåede friheder og arveregler.

I ganske samme retning peger også andre træk, domstolenes voksende tilbøjelighed til at begrænse ejendomsretlige og formuesretlige sikringsforanstaltninger for enker ved morgengave, deres tilbøjelighed til en overgang at betragte den først afdøde ægtefælles gæld som fællesboet uvedkommende, og den forordningsvise begrænsning (eller ophævelse) 1604 af enkers ret til at sidde i uskiftet bo og til uden værge at foretage formuesdispositioner.¹² Den samme aversion mod båndlæggelse af frit gods røber endelig også arvingernes stædige forsøg på at omstøde Birgitte Gøyes og Herluf Trolles fundats for Herlufsholm i 1560'erne og 1570'erne. Både stamhusinstitutionen og de øvrige tilløb til formues- eller ejendomsretlig båndlæggelse blev således opfattet som indgreb i adelens forfatningssikrede privilegier og krænkelse af arvingers ret. Både lovgivningen og domstolenes praksis, som afspejler reaktionen, tjente naturligvis fremfor alt netop arvingernes rettigheder – og materielle tarv – snarere end den økonomisk betingede godscirkulation ved fri eller tvungen omsætning, men kunde givetvis også få virkninger i denne retning.

Godsmarkedet må således karakteriseres som retligt skarpt afgrænset og i praksis monopoliseret, forbundet med de materielle og retlige privilegier, der var knyttet til godsbestanden, og som kun adelige personer med adelige friheder var

---

Christian Friis, hvis uddannelse han sørgede for, i tankerne, måske med henblik på, at han senere kunde overtage kanslerposten. I Barbys tilfælde kan stamhuserektionen bero på, at regeringen på denne måde begrænsede slægtens naturalisation. Prisen ved salget 1559 lå if. de foreliggende oplysninger på ca. 9 dr.pr.td.htk.; RA.D.kanc.B 19: Reg. o.a.l. VII, fol. 276v-78r; Kanc. Brevb. 1556-60, s. 112, 329 og 332; Sv. Gissel, Jacob Ulfelds jordebog over Ulfeldsholm, Bavelse og Selsø. Kbh. 1964, s. XXIII og 42.

11. J.L.A. Kolderup-Rosenvinge, Udvalg af gamle danske Domme (GDD) IV. Kjøbh. 1845, s. 161-64; C.T.Engelstoft, anf. arb., s. 153-61. Dommens form beror på, at Niels Friis, kanslerens anden brodersøn, sikkert juridisk nødvendigt procederede på basis af håndfæstningens forbud mod omstødelse af forgængerens retsafgørelser, en påstand, dommens afsluttende passus underkender. – Ophævelsen af Rantzasholms fundats skete under henvisning til, at den flere gange allerede var blevet misligholdt, ikke fordi dispositionen var ulovlig; der var jo tale om tidligere krongods; Kanc. Brevb. 1630-32, s. 596 f.; Stig Iuul, anf.arb., s. 116.
12. Stig Iuul, Fællig og Hovedlod. Studier over Formueforholdet mellem Ægtefæller i Tiden før Christian V's danske Lov. Kbh. 1940, s. 247 ff.

berettiget til at nyttiggøre sig efter evne. Med kun meget få begrænsninger fik omsætningen af frit gods ganske fri tøjler indenfor adelsstanden, ligesom omsætning og besiddelse og beskyttes mod indgreb udefra. Jordværdifastsættelsen bestemmes og begrænses under disse vilkår kun af standens udbud og efterspørgsel; vi kan teoretisk forvente, at omsætning og prisdannelse helt overvejende har været bestemt af adelens egen økonomiske formåen og af dens bedømmelse af godsets givtighed og økonomiske muligheder. De tilløb, der kan iagttages til – varige eller midlertidige – båndlæggelser af privilegeret ejendom spiller næppe nogensomhelst praktisk rolle i denne sammenhæng; de har deres største interesse ved at dokumentere adelens egen aversion mod begrænsninger af den fri godscirkulation ved arv eller handel, 'kræfternes fri spil' indenfor det gældende retssystem.

For 1500-tallets vedkommende savner vi derimod mulighed for at måle systemets effektivitet i praksis. Rettertinget fulgte i de tilfælde, hvor det fik forelagt sager om en ejendoms tilhørsforhold og rettigheder, altid lovens bogstav,¹³ og i de tidlige rostjenestetaksationer optræder borgerlige indehavere næppe. Og trods den menige adels klager over vanbyrdiges ulovlige godsbesiddelse i Christian IV.s senere år (1639 og 1647),¹⁴ synes kun forsvindende mængder at have befundet sig på borgerlige hænder forud for krongodssalgene 1650-51 og privilegiebarrierernes bortfald 1660. I 1625 sidder uadelige inde med blot 0.7% af det adelshartkorn, rostjenestetaksationerne registrerer; 1638 er tallet om muligt endnu lavere: på Sjælland 0.5%, på Fyn 0.6% og i Jylland blot 0.1%; taksationer og kontributionsregnskaber 1647 og 1652 ændrer ikke billedet væsentligt.

Isolationen synes altså at have fungeret effektivt endnu i det 17. århundrede, og der er ingen grund til at antage, at effektiviteten har været ringere efter midten af 1500-tallet, da det færdige restriktionssystem forelå. Forholdene – og adelens besværgelser – frem mod midten af 1600-tallet beror snarest på ændrede sociale og økonomiske vilkår: Restriktionerne antog skikkelse af værn for de mest sårbare grupper overfor borgerstanden, hvis klager over godsprivilegiernes beskyttelse jo netop fik mæle 1629, i skærpet form og principielt mere afstandtagende fra det adelige godsmonopol i slutningen af 1630'erne.¹⁵ Adelsgodsets isolering hindrede nemlig også, at borgerlige kunde investere kapitalmidler i den adelige godsdrift. Det privilegiemæssige værn mod borgerlig besiddelse af frit gods blev opretholdt,

13. Jf. f.eks. GDD I, s. 49; III, s. 109; Dahlerup, RD I, s. 47; V. A. Secher, Samling af Kongens Rettertings Domme 1595-1614 (Secher. RD) I. Kbh. 1881-83, s. 90; II, s. 36 og 134. Dispensation forekommer overordentlig sjældent; jf. dog Kanc.Brevb. 1584-88, s. 10; 1624-26, s. 181 f.; A. Rubow, Renteforhold i Danmark i Tidsrummet fra Reformationen til Chr. V's danske Lov. Kbh. 1914, s. 104.

14. Kr. Erslev, Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie i Kristian IV's Tid II. Kbh. 1887-88, s. 532, 557, 575 f., 584.

15. Sst. II, s. 127 (1629); P.F. Suhm, Nye Samlinger til den danske Historie I. Kjøbh. 1792, s. 204, 218 (en senere redaktion); jf. også Arent Berntsen, Danmarckis oc Norgis fructbar Herlighed. Kjøbh. 1650-56, II, s. 5 ff.

men ikke som den menige adel havde ønsket skærpet; og gældsforordningerne 1632 og 1641 – den sidste trods klagerne – gennemførte regeringen trods kritikken for at gøre det muligt indirekte og uden nogen form for udtrykkelig besiddelsesret at kanalisere borgerlig kapital ind i den adelige produktion.¹⁶

Der foreligger næppe heller nogen grund til at antage, at balancen mellem kronens og adelens godsbesiddelse er blevet væsentligt forrykket mellem reformationen og midten af 1600-tallet, da krongodsudlæggene startede, trods sporadiske kongelige opkøb af adelsgods og trods donationer eller salg af relativt små mængder krongods. Vigtigere er det, at kronens mageskiftepolitik gav anledning til strukturelle og regionale omplaceringer; formentlig har både kronen og adelen tilgodeset driftsøkonomiske og rationaliseringshensyn ved opbygningen af større, sammenhængende og derfor måske også mere værdifulde godskomplekser, men på den anden side modvirkes disse tendenser både ved arvedelinger og de fri markeds kræfter. I det store hele må vi da antage, at den indbyrdes godsfordeling, J.A. Fridericia kunde fastslå ved midten af 1600-tallet, også har gyldighed for 16. århundrede (44% af landets jord befandt sig på adelige hænder, 50% i kronens besiddelse og 6% under gejstlige eller akademiske institutioner),¹⁷ men at mageskifter og markeds kræfter vel dog kan have øvet en indflydelse på jordværdiens udvikling.

På tilsvarende vis kunde adelsgodsets afgrænsning overfor bondegodset rejse problemer. De fuldt udbyggede standsprivilegier og godsprivilegier afspejler reformationstidens éliteadelige interesser, og en nogenlunde fikseret afgrænsning kan vi først fastslå på grundlag af 1600-tallets rostjenestetaksationer. Flydende grænser forekommer utvivlsomt gennem hele perioden; de marginale godsbesiddelser har dog næppe været af væsentlig størrelsesorden, men givetvis størst i forbindelse med den godsfattige og lavættede adels decimering i senmiddelalderen. Vigtigere er det for sammenhængen, at adskillige lavættede slægters ejendom allerede i senmiddelalderen var blevet bytte for de store slægters godshunger, og 1500-tallets omvæltninger mindskede næppe appetiten. Vi behøver blot at minde om Mogens Gøyes, Mogens Gyldenstiernes og Peder Oxes lidenskabelige opgør om Jep Tordsen Sparres og Peder Christiensen Dyres ejendomme.¹⁸ Eller om, at Fyn endnu omkring 1600 havde et ganske talskærkt adelsproletariat, hvis besiddelser højadelen først absorberede under de følgende årtiers hektiske godskamp.¹⁹

16. Jf. Fortid og Nutid XXII. Kbh. 1965, s. 455. Jeg håber senere at kunne dokumentere disse synspunkter mere indgående.

17. J.A. Fridericia i HT 6r.II. Kbh. 1889-90, s. 514.

18. Jf. Troels-Lund, Peder Oxe. Kbh. 1906, s. 37 ff.; P. Colding, Studier i Danmarks politiske historie i slutningen af Christian III.s og begyndelsen af Frederik II.s tid. Kbh. 1939, s. 14 ff.; Astrid Friis, Rigsrådet og statsfinanserne i Christian III.s regeringstid. HT 10.r.VI. Kbh. 1942-44, s. 73 og 86 ff.

19. Jf. Knud J.V. Jespersen, Rostjenestetaksation og adelsgods. Studier i den danske adelige rostjeneste og adelens godsfordeling 1540-1650. Odense 1977, s. 168 ff. – Jeg håber senere at kunne redegøre nærmere for den fynske adel omkring 1600.

Privilegeret gods var et knaphedsgode, og netop disse forhold kan meget vel have øvet en accelererende indflydelse på værdifastsættelsen.

Om intensiteten af den omsætning af fast ejendom, som faktisk fandt sted på det privilegerede godsmarked, er vi dog endnu ganske ufyldstgørende underrettet. Det er blevet anført, at omsætningen af hovedgårde kunde give visse holdpunkter; mellem 1520 og 1580 androg omsætningen af hovedgårde 1-2% af den samlede bestand pr. tiår og 2-3% for hele perioden 1520-99.²⁰ Der er også blevet rejst berettiget kritik af den målemetode fra flere sider. Dels skaber det senmiddelalderlige kildematerials mangler en usikkerhedsmargin, som ikke statistisk tåler sammenligning med det fyldigere kildemateriale senere; dels er godskomplekserne jo ingenlunde nogen ensartet måleenhed, og dels unddrager omsætningen af fæstegods ved salg eller mageskifte sig denne beregningsmetode. Mere afgørende er det derimod, at omsætningen af hovedgårde accelereres voldsomt i de første årtier af 1600-tallet, da 10-20% af bestanden omsættes pr. tiår; dette resultat underbygges ved, at næsten 80% af landets godser i 1600 besiddes ved arv, 9% ved køb, mod henholdsvis 70% og 20% i 1660.²¹

Beregningen, der vidner om væsentligt mindre stabilitet i 1600-tallets hovedgårdsbesiddelse end i den foregående generation, og som lader sig underbygge ved sikrere beregninger over rostjenestetaksationerne, kan derimod næppe med rimelighed føres længere tilbage. Disse betragtninger medfører under alle omstændigheder den konsekvens, at investeringen i hovedparten af den adelige sædegårdsbesiddelse er af meget tidlig dato og for godskomplekserne som driftsenhed (af varierende størrelse) meget stabil, indtil der finder et tydeligt opbrud sted i de første årtier af 1600-tallet.²²

Med disse reservationer er omsætningen af hovedgårde ved salg blot ikke nogen repræsentativ målestok for den økonomiske aktivitet på det adelige godsmarked, men i tilfælde for forskydninger og høje omsætningstal snarest en indikator for kritiske tilstande; og undersøgelsen må suppleres med den betydelige omsætning af fæstegods, der fandt sted uafhængigt af hovedgårdssalgene. Af hele det omfattende materiale af adkomster, der er gennemgået med henblik på denne undersøgelse, angår 70-80% fra 1500-tallet udelukkende fæstegods. En overvejende del af dette stof består (navnlig i århundredets anden halvdel) ydermere i mageskifter, tingsvidner, låsebreve, vidisser og åstedsforretninger, snarest et vidnesbyrd om, at en væsentlig del af den adelige godsaktivitet har bestået i konsolidering eller rationalisering af godsbestanden.

Og alligevel bør variationerne fra gods til gods næppe undervurderes. Af Mat-

20. Sv.Aa. Hansen, *Adelsvældens grundlag*. Kbh. 1964, s. 37-42; jf. kritikken hos Knud Prange i *Jy.Saml. Ny r. VI*, s. 427; T. Dahlerup i *SEHR XIII*, 1966, s. 191 f.; E. Ladewig Petersen, *Christian IV.s pengeudlån*, passim; Knud J.V. Jespersen, *anf.arb.*, s. 18 ff. og 26 ff.

21. Sv.Aa. Hansen, *anf.arb.*, s. 180-82 med tabel 7.2.

22. Intet tyder på reinvesteringer i større omfang i tekniske eller andre forbedringer i 1500-tallet, derimod nok på visse driftsomlægninger fra kvægdrift til korndyrkning ved overgangen til 1600-tallet; jf. *ndfr.* s. 55f.

trups – rigsråd Erik Hardenbergs arvegods' – 149 brugsenheder omkring 1593 var 23 eller 24 erhvervet ved mageskifter, 3 ved køb; ny erhvervelserne androg da 16%. På Skovsbo på Fyn – ligeledes arvegods – udgjorde tilmageskiftet gods kun 7 af godsets 145 enheder, medens en blev købt og 34 erhvervet ved pant, og på Fårevejle på Langeland – fru Anne Rønnows arv – erhvervedes 13 gårde ved pant (af 81 enheder).²³ Af Peder Oxes – desværre ukomplette – skiftejordebog 1578 fremgår det, at tilkøb spiller en afgørende rolle,²⁴ medens arv og mageskifter af strøgods synes at dominere Jacob Ulfelds komplettering og arrondering af Ulfeldsholm på Fyn og Bavelse på Sjælland; kun det meget gamle gods Selsø, som faderen Corfitz Ulfeld havde erhvervet 1559 på meget billige vilkår, virker færdigt udbygget.²⁵ Hertil bør det føjes, at der både på Erik Hardenbergs fynske godser og Jacob Ulfelds gårde synes at være foretaget ganske omfattende reguleringer af landgilde og hoveri. Under alle omstændigheder tyder både aktmaterialets karakter og de adelige jordebøger dog på konsolidering og komplettering af de enkelte godser efter reformationen ved hjælp af opkøb af enkeltgårde, arv, mageskifter eller pant, faktorer som givetvis influerer værdifastsættelsen, da bejligheden må have øvet en væsentlig indflydelse.

Af samme grund kan det næppe heller bero på tilfældigheder, at det foreliggende jordværdimateriale, der i forvejen flyder sparsomt, svinder ind til næsten intet i sidste generation af 1500-tallet. Det samlede materiale omfatter i alt 222 tilfælde af transaktioner fordelt over perioden 1501-1660 (dvs. gennemsnitligt 1.4 eksempler årligt); de fordeler sig blot meget ujævnt.²⁶

	jordværdi			pant	
	1	2	3	1	3
1501-20	23	11%	33%	36	50%
21-40	21	10%	30%	22	31%
41-60	17	8%	24%	8	11%
61-80	4	2%	6%	3	4%
81-00	5	2%	7%	3	4%
1601-20	10	4%	–	–	–
21-40	52	24%	–	–	–
1641-60	86	39%	–	–	–

1: antal eksempler

2: p.Ct.-vis fordeling over hele perioden

3: p.Ct.-vis fordeling over perioden 1501-1600

23. Erik Hardenbergs jordebog, ved H.H. Fussing. Odense Katedralskoles Indbydelsesskrift 1928. Odense 1928, s. 18-28, 31-41 og 43-48.

24. RA. Privatarkiver nr. 6086. Peder Oxen II.G: Skiftejordebog 1578.

25. Jacob Ulfelds jordebog, udg. Sv.Gissel, s. 1-32 med noterne; H. H. Fussing, Herremand og læstebonde. Studier i dansk landbrugshistorie omkring 1600. Kbh. 1942, s. 180-84; Sv. Gissel, Bol og by på Selsø. Bol og By V. Kbh. 1964, s. 7-35; jf. ovfr. note 10.

26. Beregnet på grundlag af tabel I. Den systematiske indsamling af materialet for pantsættelse er kun foretaget indtil 1600. Materialets indskrumpning kan – udover de saglige grunde – også bero på arkivalske og institutionelle årsager.

Som det fremgår af opstillingen er materialet nogenlunde jævnt fordelt over de to perioder 1501-60 og 1621-60 hver især, hvorimod den mellemliggende tid er stærkt underrepræsenteret; det vil derfor også være uforsvarligt at bygge prisbe-
regninger på denne mellempriodes tal, men tallene synes blot netop at under-
bygge antagelsen af stabilitet.

Sammenfattende er der da tale om et monopoliseret godsmarked; det præges først og fremmest af handelen med fæstegods, men må tillige på forhånd forventes at afspejle de økonomiske muligheder, adelen selv tillagde sin godsdrift, af udbud og efterspørgsel, men med forbehold for de kvalitative forskelle, som ligger i de enkelte perioders omsætning af privilegeret gods, eller som kan ligge i adelens fortolkning af beskyttelsen overfor omverdenen; og med forbehold iøvrigt også for de sociale prestigefaktorer, der lå i besiddelsen af det privilegerede hartkorn. På den anden side synes det foreliggende skøde- og pantebrevsmateriale at afspejle flere faser i godsmarkedets udvikling: Absorberingen af de lavættede slægters gods i højadelens og dennes godssamling, arrondering og konsolidering af sine besiddelser, hvorimod omsætningen af hovedgårde var minimal indtil ca. 1580, og endelig i 1600-tallet på en livligere – periodevis endda krisefarvet – aktivitet og godsspekulation. Fælles er kun de store recessers standsprægede rammer omkring produktions- og besiddelsesstrukturen.²⁷

Prisfastsættelsesmekanismerne

Ved midten af 1600-tallet leverede Arent Berntsen en indgående og kyndig redegørelse for en række af de komponenter, der indgik i værdifastsættelsen af privilegeret ejendom. »Ligervis som undertiden fornemmis, at det godsis indkomst, de (adelen) dennem tilhandle, ikke kand indbringe den rente, som af pendingene (til godsis betaling kand vere optagit) skal udgifvis. Hvor offuer de da i længden icke ringe kunde komme til acters«, hedder det; »saa ere oc mange, som udi jordegodsis tilhandlend sadanne kiøb antrefte, at de icke allene dem velbeholden, men oc stoer fordel befinder«. ²⁸

Godskøb kræver agtpågivenhed og en veludviklet økonomisk sans. Men jordværdien afhænger tillige af markedsomstændighederne, sælgerens behov for kontante midler eller af hans mulighed for fordelagtigt salg. »Om nu vel undetiden sadanne omstænde meget udi jordegodsis underskeedeligt kiøb kunde volde, saa bestaar des atskillige prijs egentlig oc retteligt udi jordegodsis eget værd effter sine gode eller ringe vilkor«, beliggenhed og muligheder for at udnytte det effektivt, gældsbyrder, herlighedsrettigheder, vedligeholdelsestilstand, hensyn til gæsteri og andre afgifter, som ikke sættes i hartkorn osv.²⁹ Hertil kommer ikke uvæsentli-

27. 91% af de gårdnedlæggelser, som kan konstateres i 1500-tallet, falder da også i århundredets sidste halvdel; G. Olsen, Hovedgård og bondegård. Studier over stordriftens udvikling i Danmark i tiden 1525-1774. Kbh. 1957, s. 171 f. Godssamling afløses eller suppleres af arrondering og koncentration, konsolidering og tilløb til stordrift; jf. E. Ladewig Petersen, Adelig godsdrift, s. 63 ff.

28. Arent Berntsen, anf.arb. III:1, s. 281.

29. Sst. III:1, s. 282 f.; jf. sst. II:2, s. 78-81 og 168-71.

ge værdiforskelle – betinget bl.a. af bonitetsforhold – mellem de enkelte landsdele og forskelle mellem hovedgårdshartkorn og fæstegods, forskelle som han omhyggeligt redegør for.³⁰ Endelig lægger Arent Berntsen åbenbart vægt på, at vornedskabet på sjællandske lovs område vel giver godsbesiddelsen stabilitet, men at fæstejordens værdi reduceres ved fæsternes hoveribyrd, der hindrer dem i at pleje den jord, de har i brug, forsvarligt.³¹

Prisfastsættelsen implicerer efter Arent Berntsen således såvel individuelle som markedsbestemte og institutionelle faktorer, og han synes at ville tillægge de sidste en afgørende vægt. Udover den elementære konstatering af prisfastsættelsens afhængighed af udbud og efterspørgsel og understregningen af parternes manøvre muligheder, betones de institutionelle komponenter, der fra køberens synspunkt må indgå i vurderingen: den investerede – og ofte lånte – kapital skal kunne forrentes, og værdifastsættelsen må tage hensyn til købegodssets behæftelser.³² Videre anfører han en række driftsøkonomiske og indtægtsmæssige faktorer, som alle forudsætter en høj grad af individualisering og nøjeregnende vurdering ved de enkelte handler. Derimod anfører Arent Berntsen slet ikke økonomiske eller konjunkturbestemte langtidsmomenter, selvom han opererer med en bred prisdifferentieringsskala.

Arent Berntsens efterretninger er teknisk kyndige, men kræver naturligvis kontrol. Trods sin – oftere gentagne – kritik af vornedskabet er det væsentligt, at han med den adelige købers øjne anskuer jordegods som privilegiumsmæssigt klausuleret produktionsmiddel og indtægtskilde. Prisfastsættelsen sker ikke ved simpel eller direkte kapitalisering af forrentningen; økonomiske hensyn og sociale statuskrav forudsætter – som i den adelige godsfilosofi – forrentningsmaksimering af den investerede kapital, nøjeregnende hensyntagen til mulighederne for profitabel udnyttelse af uvisse indtægter, herlighedsrettigheder osv.

Medens Arent Berntsens tekniske anvisninger giver sikre holdepunkter for en statistisk vurdering af disse indkomstkategoriers placering i prisfastsættelsen, unddrager 'belejlighedssynspunkterne' sig efter sagens natur nu en eksakt bearbejdelse. At godsets belejlighed – dets hensigtsmæssige beliggenhed for ejeren, eller mere præcist: dets formålstjenlighed for økonomiske udnyttelsessynspunkter

30. Sst. III:1, s. 287-89. – Interessant nok noterer Ove Juul i sine optegnelser, at han i december 1657 afkøbte Børge Rosenkrans Ottestrup gods (Ringsted h.) for 9.500 rd. »vdj mening dend at beboe wed warende krig, och naar gud gaff den ønskelig fred, at mand sickerligen kunde verre udj Jylland, dend da igien at selge och affhende, efftersom kiøbet derpaa da waar lidelig, saa som sællandsk gods paa de tide waar udi temmelig priisz«: HT 3. r.III, Kbh. 1862-64, s. 557. Meningen med notitsen, som må være nedfældet efter 1660, må være, at Ove Juul har foretaget et 'lejlighedskøb' på Sjælland til senere udskiftning med (billigere) gods i Jylland.

31. Arent Berntsen, anf.arb. III:1, s. 287 f.

32. Arent Berntsen forudsætter her hypotekinstitutionen, som – i hvert fald i embryoniske former – har en vis gyldighed for 1600-tallet; jf. HT 75, Kbh. 1975, s. 147 ff.; jf. også Svend Gissel, Om belejlighed. Landbohistoriske studier tilegnede Fridlev Skrubbeltang. Kbh. 1970, s. 35 f. og H.v.d.Weer, 'The Growth of the Antwerp Market and the European Economy I, Haag 1963, s. 32-36.

– har spillet en væsentlig rolle for kronen og adelige godsejere ved mageskifter i Frederik II.s regeringstid har dr. Gissel godtgjort udover enhver tvivl.³³ I 1600-tallets jordværdimateriale, da man opererer med faste hartkornspriser, sætter dette hensyn sig sjældent statistisk udslagsgivende spor, men et indtryk af dets økonomiske betydning i en lidt tidligere periode får vi, da Albert Skeel til Fusingø – en driftig og duelig godssamler og administrator – 1544 afkøbte kronen 'Ranes gods' i Jylland. Kancelliets beregninger opgør på grundlag af faste normer godsets værdi til 1.243 mr., men tilføjer, at »eptherdj godzett ligger Albregt Scheel belegend, wille hand give ther fore 1.000 dr.«, omtrent 2½ gange vurderingssummen.³⁴

Også de landsdelsvise prisforskelle synes – som vi senere vender tilbage til – at have baggrund i realiteter, selvom Arent Berntsens tal her nok repræsenterer ekstremer, og det samme gælder også værdiforskellen mellem hovedgårdshartkorn og fæstegods.³⁵ På tilsvarende vis – men stadig meget sporadisk – har enkelte godsejere i de jordebøger, de indleverede 1660-61 som grundlag for de forestående hartkornsskatter og for matrikuleringen, meget nøje gjort rede for hver enkelt fæstegårds værdi, afhængigt af dens tilstand og muligheder (enkelte steder også krigsødelæggelserne);³⁶ bonitering på lokalt plan forekommer således også, ligesom tilfældet var ved krongodsudlæggene inden 1660.

I betragtning af de summariske efterretninger, vi nu sidder inde med – oftest kun skødernes opregning af faste ydelser og ejerrettigheder – er det klart, at de skøn og imponderabilia, der således indgik i prisfastsættelsen, ved de her anstillede beregninger må resultere i en vis (og uundgåelig) variationsmargin. Det konstante element er skødernes hartkorn, den variable faktor hartkornsprisen. Også

33. Sv.Gissel, Om belejlighed, s. 38-43. Det samme moment understreges regelmæssigt i Christian IV.s ordrer om besigtigelser af gods til køb eller mageskifte; Kanc. Brevb., passim.

34. RA.D.kanc. B II.177: Div. kammersager 1544-88, nr. 32; tabel II med note 10.

35. Jf. HT 75, Kbh. 1975, s. 147 ff.; jf. også Svend Gissel, Om belejlighed. Landbohistoriske studier tilegnede Fridlev Skrubbeltang. Kbh. 1970, s. 35 f. og H.v.d.Wec. The Growth of the Antwerp Market and the European Economy I, Haag 1963, s. 32-36.

33. Sv.Gissel, Om belejlighed, s. 38-43. Det samme moment understreges regelmæssigt i Christian IV.s ordrer om besigtigelser af gods til køb eller mageskifte; Kanc.Brevb., passim.

34. RA.D.kanc. B II. 177: Div. kammersager 1544-88, nr. 32; tabel II med note 10.

35. Jf. ndfr. s. 000. Forholdet mellem hovedgårdsjord og fæstegods kan belyses af flg. tabel: (Perioden 1621-60)

	antal	min.	max.	gsn.	fæstegods
Jylland	13	50.5	100.0	63.8	54.1
Fyn	6	60.0	80.0	71.8	57.6
Sjælland	2	60.0	70.0	65.0	56.6

Fra Skåne kendes ingen eksempler. Jf. Arent Berntsen anf.arb. III:1, s. 287: »Eractis« hovedgårdsjord overalt til 60-100 rd. pr.td.htk.: trods det ringe materiale ligger realiteterne atter snarest i underkanten, og også her spores landsdelsforskelle.

36. RA.Rtk. 311.3-66 Jordebøger indsendt i h.t. kgl. missiver 1660 28/9, 1661 10/1 og 1662 4/7.

Arent Berntsen anlægger jo primært økonomiske og forrentningsmæssige synspunkter; han synes at have forudsat, at disse mangfoldige elementer lod sig samarbejde til en samlet vurdering af godsets afkastning således, at alle omstændigheder indregnes i prisen pr. hartkornsenhed, og at nettoforrentningen ikke direkte berøres.

Isolering af jordrenten – ejerens nettoindtægt, når driftsomkostninger, forrentning, investering osv. er fradraget – kan her være både praktisk problematisk og diskutabel, ikke mindst når vi udover særomstændigheder af meget forskellig art også må operere med elementer af 'feudal' herkomst, beliggenhed, bonitet osv.³⁷ Normalt vil godsregnskaberne sondre mellem ejerens dispositioner over godsets pengeafkastning og driftsomkostningerne, der ideelt bestrides af godsets egne ressourcer, helst i naturalier; potentielle, men hvilende ressourcer og den gratis arbejdskraft registreres aldrig, medens de profitgivende dispositioner over varesalg og ressourceudnyttelse konsekvent tilrettelægges med henblik på bevidst indtægtsmaksimering.³⁸

Grundprincipper svarende til Arent Berntsens finder vi da også i de beregninger, godskontoret på Breitenburg i 1640'erne og 1650'erne anstillede over rentabiliteten af de rantzauske godser i Jylland. 1646 beregnede man det årlige udbytte af Demstrup og Sødringholm til ca. 1.825 rd., foruden hvad herligheden, jagt og fiskeri kunde indbringe; af fradrag var der kun rostjenesten. Godsernes værdi anslog man til 37.020 rd. (617 td.htk. à 60 rd.), og man kalkulerede, at selvom Christian Rantzau solgte dem til 50 rd. pr.td.htk., vilde han tjene 388 rd. mere, når salgsbeløbet blev 'udsat på rente' til de normale 6% p.a. Beregningerne lider af visse skævheder, men de resulterede slutteligt i, at man ikke følte sig overtydet om, at Rantzau ikke snarest vilde sætte til ved en sådan transaktion, og – mest bemærkelsesværdigt – at den lidt lavere forrentning ved den sikre kapitalinvestering i fast ejendom opvejede risikoen ved mindre betryggende investering i pengeudlån.³⁹ I slutningen af 1650erne beregnede godskontoret da også på grundlag af regnskaberne 1646-56 Demstrups og Sødringholms bruttoafkastning til 4% årligt.⁴⁰

Selvom rentabiliteten naturligvis principielt forudsætter kendskab til investeringer og renter, synes samtiden selv – således som hartkornsbeskatningen 1627-28, men også senere, viser det – at have kalkuleret med 1.50 rd. fast indtægt af en

37. Wilh. Abel, *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur. Eine Geschichte der Land- und Ernährungswirtschaft Mitteleuropas seit dem hohen Mittelalter*. 2. udg. Hamb. 1966, s. 13-26, specielt den økonomisk-teoretiske diskussion af 'feudalrente' og 'jordrente' og disse begrebers praktiske anvendelighed, s. 20 ff.

38. E. Ladewig Petersen, *Adelige herregårdsregnskaber fra 1600-tallet*. Hilsen til Hæstrup. Odense 1969, s. 99 ff.; jf. W. Kula, *An Economic Theory of the Feudal System. Towards a model of the Polish Economy 1500-1800*. London 1976, s. 28 ff.

39. H.H. Fussing, *Demstrup og Sødringholm 1625-63*. Jy. Saml. 5.r.III, Århus 1935, s. 74; *Skovgaardts drift i Christian Rantzaus ejertid, 1635-63*. Sst. 5.r.II, 1935, s. 21 f.

40. H.H. Fussing, *Demstrup og Sødringholm*, s. 73 og 86 f.

tønde hartkorn som en norm;⁴¹ om de konkrete forhold ved vi blot meget lidt. 1617 pantsatte Falk Brahe Pederstrup gods på Lolland til Jørgen Grubbe for 16.000 rd. for dennes forløfter; beløbet forrentes med 720 rd. p.a. (dvs. 4.5%), hvoraf Falk Brahe skal 'kontentere' Jørgen Grubbe 120 rd. årligt kontant, medens resten dækkes af godsets afkastning, dog med regulering af beløbene efter driftsudbyttet.⁴² Beregningerne forudsætter således et forrentningsniveau af 3.75% p.a., men en yderligere kapitalrente på 0.75%, under alle omstændigheder blot mindre end renten for kontantlån; og endnu 1657 anfører Mogens Friis til Favrskov i et brev fra Viborg, at selv når kornet er dyrest, forrentes gods næppe med 3%.⁴³ Konjunkturer – og utvivlsomt også godsets størrelse og struktur – spillede således også en rolle for prisfastsættelse og forrentning. Med udgangspunkt i samtidens egne beregningsnormer kan det anslås, at det lille fynske gods Skinnerup i de magre år 1618-20 afkastede 2%, men efter godstilkøb og arrondering 4-5% under 1630'ernes gunstige konjunkturer, som også indbragte store godser som Selsø, Vallø og Kjærstrupgård en høj forrentning,⁴⁴ blot aldrig på niveau med pengereventeniveauet.

Selvom de beregninger, det rantzauske godskontor anstillede, ikke uden videre kan accepteres som typisk, stemmer de vel overens med Arent Berntsens anvisninger og med vore øvrige, få holdepunkter. De har deres store, principielle interesse ikke blot, fordi de glimtvis giver os indblik i den forrentning, man i danske højadelskredse anså for rimelig og realistisk ved driftsøkonomiske vurderinger. Mest iøjnefaldende er det, at direkte kapitalisering næppe kan lægges til grund af den simple årsag, at betryggelsen – eller risikomomenterne – ved kapitalinvesteringen også må tages i betragtning, et moment, som også har kunnet iagttages i 1600-tallets England, både i praksis og i den økonomisk-teoretiske diskussion mellem sir Josiah Child og John Locke: Sikkerheden i investeringen kunde betinge en lavere forrentningssats end den markedsrente, man kunde opnå ved kontante udlån.⁴⁵

Medens man i England fortsat opererede med variable kapitaliseringsnormer (afhængigt af det aktuelle pengereventeniveau og med mulighed for konjunkturmæssig regulering af 'rents' og 'entry fines'),⁴⁶ forekommer simpel kapitalisering på grundlag af ejendommens faste afkastning næppe i Danmark efter midten af 1500-tallet. Både beregningsmetoderne og den økonomiske struktur er vidt forskellige, og navnlig havde det engelske godsmarked ikke det privilegerede dan-

41. E. Ladewig Petersen, *Adelige herregårdsregnskaber*, s. 94 f.

42. RA. Herredagsdombog nr. 27 1621. fol. 312v-13r.

43. RA.D.kanc. B. 170. 14c, fol. 61 f. (Akter vedr. forstrækninger og kontributioner af adel ... til landets defension 1625-58).

44. Fortid og Nutid XXII, 1965, s. 468.

45. H.J. Habakkuk, *The Long-term Rate of Interest and the Price of Land in the Seventeenth Century*. EcHR 2. ser. V. Cambr. 1951-52, s. 39 ff.

46. Jf. ndfr. s. 53; jf. for det flg. også Sv. Gissel, *Landgilde og udsæd på Sjælland i de store mageskifters tidsalder*. Kbh. 1968, s. 166 f.

skes monopolisering, men tværtimod langt smidigere muligheder for kapitaltilførsel udefra til investering og drift. Helt undtagelsesvis indlader statholder Henrik Rantzau sig 1567 på beregninger over Holmeklosters (Rantzausholms) værdi på grundlag af kapitalisering. Han udregner godsets kapitalværdi på basis af satser af 2.5-3.0%, men afviser en sats på 2.0%, som kronen åbenbart havde opereret med, som uacceptabel. På den anden side føjer Henrik Rantzau også til, at kongen – i strid med sit oprindelige løfte om at ville sælge godset for dets »pillichen werdt« – nu anslår dets værdi, »nicht wie in Denmergk, sonder wie im deutschen Lande zum höchsten und deursten gebreuchlich«.⁴⁷

For middelalderens jordvurdring havde det modsætningsvis været fundamentalt, at en ejendomsværdi principielt blev anskuet som en funktion af dens ydeevne, men stadig med den margin for nuancering, der lå i inddragelsen af andre faktorer (belejlighed, vedligeholdelsesstand osv.); bag prisdannelsen lå ligesom i England endnu i 15. århundrede og senere *justum-pretium*-begreber, det ideelle, omend på længere sigt økonomisk fleksible kapitaliseringsforhold, der også afspejles i skødernes formularer.⁴⁸ Det kan i denne sammenhæng være tilstrækkeligt at fastslå, at senmiddelalderens agrarkriser i flere retninger medførte fundamentale ændringer af jordvurdring og jordværdi. Ved overgangen til 15. århundrede opgav man den gamle arealberegning i *terra in censu* til fordel for en mere moderne kornskyldsberegning, der hvilede på jordens faste afkastning, en proces, der formentlig bl.a. afspejler tilblivelsen af det fæstegodssystem, vi kender fra 16. århundrede.⁴⁹ Trods afgiftsfaldet synes den vejledende kapitaliseringsnorm dog at være forblevet nogenlunde konstant indtil det 15. århundrede; jordafgifternes fald synes at være nogenlunde standset ved århundredets midte, hvorimod kapitaliseringsnormen i løbet af 1400-tallet steg fra ca. 10 til 20-25.⁵⁰ Og stigningen reducerede således den nominelle forrentning af jordegods til det niveau, vi kender fra 16. og 17. århundrede.

Ændringerne har utvivlsomt forbindelse med det internationale pengerentefald, der i 1400-tallet nåede vore breddegrader, og som altså tillige er slået igennem i langtidsinvestering. Selvom godsejerne i en vis udstrækning har vidst at kompensere sig for senmiddelalderens indtægtstab,⁵¹ forudsatte godsdriften stigende kapitalstyrke og gunstige afsætningsvilkår for korn og måske kvæg. Den spirende, adelige agrarkapitalisme forklarer formentlig netop, at rigsrådet i løbet af de to generationer fra 1483 til 1558 har lagt så stor vægt på at omgærde den privilegerede godsbesiddelse og godsdrift med klausuler, der hindrede kongemagten og de ufri stænder i at gribe ind i den adelige godsaktivitet; men denne

47. R. Hansen, Vom Holmekloster zu Rantzausholm (1566-68). Geschichte und geschichtliche Bedeutung eines Gutkaufes. Stadt und Land in der Geschichte des Ostseeraumes. Lübeck 1973, s. 88 f.

48. E. Ladewig Petersen, Jordprisforhold, s. 221 f., 241 f.; jf. Sv. Gissel, Om belejlighed, s. 37 og 44 ff.

49. E. Ladewig Petersen, anf.arb., s. 230-32.

50. Sst., s. 232 ff.

51. Sst., s. 228-30.

udvikling er blot tillige det fundament, reformationstidens éliteadel kunde bygge sin stordrift på, da højkonjunkturen satte ind ved midten af 1500-tallet.

Kornskylds- eller pengeskyldsberegningen repræsenterer i sig selv en protokapitalistisk form, forsåvidt som den foregriber 1500-tallets hartkornsberegning. Den senmiddelalderlige kornskyldsberegning (oftest udmålt i værdi pr. pund kornskyld) adskiller sig fra hartkornsberegningen ved at fastholde kapitaliseringsprincippet; som hovedelement forsvinder kapitaliseringen gradvis fra private godstransaktioner ved midten af 16. århundrede. 1505 sælger ridderen Knud Eskildsen (Banér) gods i Skåne for 23 mr.da. pr. mr. rente, og 1512 sælger den samme person Ellingegård i Skåne til Henrik Krummedige for 24 mr.da. pr. mr. rente.⁵² Disse transaktioner forudsætter tydeligvis kapitalisering efter de gældende normer, men jævnsides hermed træffes tillige eksempler på salg af gods til priser, der blot fastsætter en værdi pr. pund kornskyld. Denne fremgangsmåde fremtræder tydeligst i Odensebispen, Jens Andersen Beldenaks godsopkøb på Fyn og Sjælland 1525-27,⁵³ men den bevares – ligesom i de traditionsbundne sødskendeskifter – meget langt ned i tiden side om side med hartkornsberegningen.⁵⁴

De nye vurderingsmetoder afstod altså i modsætning til kornskyldsberegningen fra på forhånd at anlægge et fikseret værdiforhold mellem jordens afkastning og pris; middelalderens lovbundethed afløses af friere prisdannelse. Terminologisk anvendes hartkornsansættelse tidligst af kronen 1533 og 1541, af private vistnok første gang 1529, blot her næppe som basis for prisberegning.⁵⁵ Tværtimod synes kronen fremdeles at have anvendt de traditionelle kapitaliseringsprincipper endnu frem til 1556, muligvis også senere. Tydeligst fremtræder salgsvilkårene, da kronen i 1544 afhændede en række jyske stiftsgodser for at skaffe midler til det forestående omslag. Den bevarede opgørelse foretager ikke blot

52. Rep. 2 r.VI, nr. 10.406 og VII, nr. 12.252; jf. tabel I nr. 5 og 18 med noterne.

53. RA.Top.saml. på papir. Odense nr. 146; jf. tabel I nr. 25-32.

54. F.eks. Breve til og fra Mogens Gyldenstjerne og Anne Sparre, udg. af E. Marquard, I. Kbh. 1929, s. 663; Secher, RD I, s.111 f.; II, s. 440 f.; Aktstykker til Oplysning af Danmarks indre Forhold II, s. 47. Om skifterne, se Sv.Aakjær, Maal, Vægt og Taxter i Danmark. Maal og Vægt. Nordisk Kultur XXX, Sthlm., Oslo og Kbh. 1936, s. 253 f.; hos Aakjær savnes dog en samlet og klart struktureret overgangsbeskrivelse; jf. sst., s. 204 f., 240 og 253 f. Selvom det ved beregningsarbejdet er muligt at udlede en afrundet pris – i 1500-tallet da normalt pr. pund – foreligger der ingen priser fastsat i dr.pr.td.htk. før i 1600-tallet. Som regel synes prisen at være fastsat i afrundede beløb, hvorimod brudne beløb, fremkommet ved indregning af hartkornsbrøkdeler, ofte optræder i 1600-tallet.

55. H. Knudsen, Joachim Rønnow, udvalgt Biskop til Roeskilde. Kjbh. 1840, bilag 8 s. 165 f.; jf. s. 106 f.; RA.D.kanc.B.42 Mageskiftebesigtelser, ad 1541 8/4; jf. Kronens Skøder I, s. 11 f. – 1529 sælger Århus domkapitel 34 td.htk.; RA.Top. saml. på papir: Mols. – Betegnelserne hårdt eller hammelt korn om rug og byg synes kun at være lidt ældre og muligvis af tysk herkomst; O. Kalkar, Ordbog over det ældre danske Sprog II, s. 138 og 163 f.; Aakjær, anf.arb., s. 252. – Kuriøst nok anvendes den middelalderlige bolansættelse sidste gang omtrent samtidig, da Roskilde domkapitel 1527 skøder kapitelsgods i Serridslev bort; Nye da.Mag.VI, s. 53 f.; O. Nielsen, Kjøbenhavns Diplomatarium I. Kjbh. 1872, s. 368.

detaillerede beregninger af værdien af det frasolgte krongods, men anviser også selv en beregningsskala for ejendommenes visse rente; den samlede sum blev kapitaliseret med 25 således, at køberen skulde betale en pris af 1.200 mr. pr.læst kornskyld eller 48 mr. rente.⁵⁶

Når Erslev karakteriserede denne prisberegning som ublu, er hans dom dog af flere grunde forhastet.⁵⁷ Kronens kapitaliseringsniveau havde dels været gældende siden slutningen af det 15. århundrede; dels opererede man med faste takster, der i hvert fald i slutningen af 1550'erne havde meget lidt at gøre med gældende markedspriser, og endelig kalkulerede man på grundlag af godsets fikserede rente uden hensyn til herlighedsafgifter eller særomstændigheder iøvrigt; og andet var vel heller ikke teknisk gennemførligt. I virkeligheden ligger priserne ved disse krongodssalg snarest under adelens handelspriser, hvad Albert Skeels villighed til at betale en væsentligt højere pris i sig selv dokumenterer.⁵⁸

Det vil være nærliggende at sammenstille den danske kronens salg af kirkegods under Christian III med den engelske kronens salg af klostergods under Henrik VIII og hans efterfølgere – trods væsentlige uligheder. Medens nemlig administrationen af det danske kirkegods forholdsvis let kunde indgå i hele reorganisationen af lensforvaltningen eller ved hjælp af stiftslensmænd, synes et tilsvarende arrangement i England at have forudsat en reorganisation eller en stærk udbygning af finansforvaltningen, som kun i begrænset omfang lod sig gennemføre eller blev gennemført. I begge tilfælde forelå der videre statsfinansielle tvangsmomenter, men kirkegodssalgene fik – bl.a. takket være statsfinansernes sanering og domænestatsstrukturen – aldrig væsentligt omfang i Danmark udover netop den akutte situation 1544.

I begge tilfælde betjente man sig imidlertid af kapitalisering, i Danmark på basis af 4%, i England fra 1539 normalt 5% (*twenty years' purchase*).⁵⁹ Men medens det danske kancellis rentekammerafdeling vistnok gennem hele Christian III.s tid anvendte konstante omregningstakster og fastholdt det engang givne renteniveau, synes man i England allerede fra 1540'erne at have kompenseret for den værdiforøgelse, konjunkturvæksten udløste (eller kunde forventes at ville udløse) i den på åremål fastsatte rente, ved at forhøje kapitaliseringsnormen i takt med

56. RA.D.kanc.B.II. 177 Div. kammersager 1544-88 nr. 32.; jf. Kr.Erslev, Konge og Lensmand i det sextende Aarhundrede. Kjbh. 1879, tillæg s. XLII og ndfr. tabel II.

57. Kr. Erslev, anf.arb., s. 143; jf. dog samme, Valdemarernes Storhedstid. Kbh. 1898, s. 42.

58. Krongodssalgene omfattede i hele Christian III.s tid (bortset fra nogle donationer) 6.500-7.000 td.htk. til et samlet provenu af 235-240.000 mr.da., heraf 1544 ca. 2.640 td.htk., der blev afhændet for 80.360 mr. Om den ekstraordinære situation, se Astrid Friis, Kansler Johan Friis' første år. Scandia VI, Lund 1933, s. 322 ff. – Til sammenligning kan det anføres, at en samtidig udskrevet landeskat indbragte ca. 64.000 dr.; krongodssalgene indbragte i forhold hertil kun ca. 40%.

59. Se især J.A. Youings, The Term of the Disposal of the Devon Monastic Lands, 1536-58. EHR 69, London 1954, s. 20, 23 ff., 31, 35 f og 38 med de vigtige korrektioner hos H.J. Habakkuk, The Market for Monastic Property, 1539-1603. EcHR 2.ser.X, Cambr. 1957-58, s. 364-74; J.A. Youings i The Agrarian History of England and Wales IV. Cambr. 1967, s. 332 ff, 341 ff.

prisstigningerne. Den variable kapitalisering blev således en overordentlig smidig beregningsmetode, som i praksis var følsom selv for kortfristede konjunkturbevægelser. Kirkegodssalgene synes da også – atter i modsætning til Danmark – at have bidraget væsentligt til accelereringen af mobiliteten på det engelske gods-marked indtil 1600, stadig blot således, at den centrale prisberegning fungerede som et fintmærkende instrument selv til justering for kortsigtede pris- eller efterspørgselsudsving.⁶⁰

Medens man i England, hvor kirkegodssalgene fik en helt anden finansiell og social rækkevidde end i Danmark, altså smidigt tillempede de middelalderlige normer til 1500-tallets ændrede økonomiske og sociale vejrlig, markerer den danske hartkornsberegning (muligvis med tyske paralleller) principielt et gradvis brud med traditionerne ved at frigøre jordværdifastsættelsen fra fikserede kapitaliseringsnormer. Til gengæld præges de danske krongodssalg i Christian III.s regeringstid endnu af kalkulationsmæssig og prismæssig konservatisme. Som helhed kan det på forhånd formodes, at hartkornsprisen – ligesom de engelske principper i praksis blev – var et langt mere følsomt instrument overfor konjunkturimpulser end rentekammerets let antikverede metoder ved krongodssalgene.⁶¹ I enkelte tilfælde er vi endda i stand til at komme denne situation på lidt nærmere hold.

Størst principiel interesse knytter sig til salgene af Holmekloster på Fyn 1541-68. Godset blev i maj 1541 overdraget Jacob Hardenberg til Hvedholm for 42.000 mr.lybsk (22.400 dr.), dvs. til den normale sats af 100 mr. pr. pund kornskyld.⁶² Allerede 1551 måtte hans enke imidlertid efter dom – formentlig på grund af misrøgt – afstå godset, som blev overtaget af rentemester Eskild Oxe for købesummen på kronens vegne som fast forrentet pant; ved hans fald 1558 måtte han påny afstå det til enkedronning Dorothea.⁶³ Ved Henrik Rantzaus køb 1566-68, der fra første færd involverede en indirekte likvidering af hans meget store lån til kronen, synes han i første omgang at have forsøgt at erhverve godset for de samme 42.000 mr.lybsk.⁶⁴ Til gengæld taler omstændighederne for, at den danske

60. Lawrence Stone, *The Crisis of the Aristocracy, 1558-1641*. Oxf. 1965, s. 164-66; R.B. Outhwaite, *The Price of Crown Lands at the Turn of the sixteenth Century*. ECHR 2.ser.XX, Cambr. 1967-68, s. 229 ff.

61. Anvendelsen af den faste kapitaliseringstakst kan sidste gang – dog med afrunding af prisen – konstateres ved kronens salg af Irup gods i Thy til Knud Gyldenstjerne; ndfr. tabel II nr. 22 med note 16; Kr. Erslev, *Danmarks Len og Lensmænd 1513-96*. Kbh. 1879, s. 132.

62. *Danske Kancelliregistranter 1535-50*, udg. ved Kr.Erslev og Wm. Møllerup, Kjbh. 1881-82, s. 171-77; RA. *Herredagsdombog nr. 6*, fol. 37-38; Astrid Friis, *Rigsraadet og statsfinanserne*, s. 82 ff.; L. Bobé i *Danske Slotte og Herregaarde*, udg. af Aa. Roussell (DSH), VIII. Kbh. 1965, s. 169-73. Fæstegodset kan beregnes til 343 2/3 pund korn; antagelig har hovedgården haft samme størrelse, som Henrik Rantzaus anfører, nemlig ca. 77 pund korn; jf. R. Hansen, *anf. arb.*, s. 88; beregningerne stemmer derved fuldtud.

63. P. Colding, *anf.arb.*, s. 20 og 22 samt 242 f.; Astrid Friis, *anf. arb.*, s. 83 f. og 114 f.; L. Bobé, *anf.arb.*, s. 171 f.

64. R. Hansen, *anf.arb.*, s. 83 ff. og 87.

regering – den finanskyndige Peder Oxe, der ledede de indgående overvejelser forud for salget? – 1567 forlangte 60.000 dr. for Holmeklosters daværende 480 pund htk., en beregning, der som Henrik Rantzau anførte, hvilede på kapitalisering på grundlag af en sats af 2% og en meget høj korntakst.⁶⁵ Resultatet blev, at de to parter i den foreløbige aftale i oktober 1567 mødtes midtvejs mellem regeringens krav og Henrik Rantzaus tilbud ved 50.000 dr.⁶⁶

Salgsprocessen opererer således stadig med elementer af kapitalisering, der traditionelt indgik i kronens godstransaktioner, men prisfastsættelsen frigøres successivt og får afslutningsvis karakter af fri hartkornspris, ca. 38.2 dr. pr. td.htk. Af korrespondancen fremgår det udtrykkeligt, at Henrik Rantzau bevidst ønskede at blive godsejer i kongeriget,⁶⁷ og endelig bør det tages i betragtning, at det afsluttende skøde – åbenbart sekundært – optager stamhusbevillingen, sikkert som en cadeau til Henrik Rantzau for den meget høje pris.⁶⁸ Alligevel kan hverken den attraktion, den danske adels godsvilkår kan have øvet på den holstenske adel, stamhuserektionen eller den i transaktionen implicerede gældsafvikling forklare den meget høje pris, ca. 3½ gange salgsprisen 1541. Alt taler for, at de økonomiske konjunkturer var løbet fra kronens beregningsmetoder og prisvilkår i 1540'erne.⁶⁹ På baggrund af det almindelige prisniveau var prisen for Holmekloster nemlig ikke specielt høj, men tværtimod snarest nogenlunde normal.

Det andet tilfælde angår Stubberkloster, som kronen 1547 solgte til Iver Kjeldsen Juel til Astrup for 12.765 dr. efter den gængse beregningsnorm af 100 mr. pr. pund kornskyld, selvom kancelliet havde indskærpet vurderingsmændene at »wdfiödre thee fleste daller oc guldt, som y wiide paa wore wegne att bekomme, saa att wij wiisseligenn nu tiill then neste tiilkommendes omslage mue bekomme sliig en stattelig sume daller och guldt, ephther som forladt era.«⁷⁰ En del strøgods herfra (samt noget arvegods) frasolgte Iver Juel allerede de nærmest følgende år til priser af 20-50 dr. pr. td.htk., i gennemsnit 41-42 dr.; køberne var alle fremtrædende adelige, kansler Johan Friis, rigsråd Erik Krabbe, de to jydsk landsdommere Jens Mogensen Hvid og Jens Thomesen Sehested samt Herman Skeel til

65. Kanc.Brevb. 1566-70, s. 70 og 258 f.; R. Hansen, anf.arb., s. 87-90. – Rantzaus beregninger opererer til gengæld med den traditionelle korntakst af 27 sk. (dvs. 3 sk.grot) pr. pund korn; sst. s. 88.

66. Sst., s. 89.

67. Sst., s. 85 f.

68. RA.D.kanc. B. 19 Reg.o.a.l.X, fol. 138-44; Nye da.Mag.VI, s. 165 note; jf. ovfr. s. 47f. – Reimer Hansen synes at overse stamhusbevillingen.

69. Således R. Hansen, anf.arb., s. 81 f. og 91-93; jf. også Astrid Friis, anf.arb., s. 83 note 5, der betvivler, at den almindelige prisstigning kan forklare salgsværdiens vækst; hun tager dog næppe tilstrækkeligt hensyn til kronens specielle salgsvilkår under Christian III.

70. Da.Kanc.reg. 1535-50, s. 63, 123 f. og 377 ff.; Danske Samlinger for Historie, Topographie, Personal- og Litteraturhistorie I, udg. af Chr. Bruun m.fl., Kjbh. 1865-66, s. 55; jf. Da.Mag. 4. r.I, s. 237 f. og 257 f.; tabel II nr. 20 med note 14. – Iver Juel havde haft klosteret i len siden 1538, fra 1540 som pantelen for 1.000 dr.; Kr. Erslev, Len og Lensmænd, s. 162.

Jungetgård.⁷¹ Selvom klostrets bygninger synes at have været forfaldne, og skønt der endnu »var ... 12 jomfruer at føde« og godset altså måske ikke har kunnet betinge fuld pris, er differencen mellem købesummen og indtægterne ved frasalget af strøgods iøjnefaldende.

Påfaldende er det endelig også, at klostrene i de tilfælde, da de efter reformationen måtte frasælge eller pantsætte gods, har betinget sig markedspris. Da kronen 1536 og 1545 pålagde klostrene sølvskatter,⁷² måtte disse undertiden afhænde gods for at kunne svare skatterne. Blandt køberne træffer vi navnlig professionelle godsamlere som Knud Rud til Vedbygård og Gert Jensen Ulfstand til Bønnet, i enkelte tilfælde også de gamle bisper, Ove Bille, der købte af Øm klostets gods, og Jørgen Friis, der opkøbte Krastrup fra Vitskøl kloster.⁷³ Men bortset fra den rethaveriske Jørgen Friis, der var utilfreds med købet og senere lod sig indføre i Vitskøl klostets gods for 300 mr.,⁷⁴ har køberne i de tilfælde, hvor vi nu er i stand til at konstatere det, ikke udnyttet klostrenes »store nød og trang«, men har været villige til at udrede priser, der allerede lå betydeligt over de satser, der blev anvendt ved krongodssalgene.

Om vi tør fæste lid til materialet, må vi altså konkludere, at det snarest er køberne, der har høstet fordelene ved krongodssalgene i Christian III.s tid. Kronen har – trods Erslevs påstand – tværtimod snarest i den finansielt vanskelige situation efter grevefejden måttet betale adelens offervilje ved forholdsvis lave salgssummer, beregnet efter prisenormer, som allerede da har været *passé*. Salgsproceduren blotlægger imidlertid den komplicerede overgangsproces fra de traditionelle, middelalderlige kapitaliseringsprincipper, der ikke som i England lod sig tilpasse til de ændrede, økonomiske vilkår, til den moderne hartkornsberegning og dens muligheder for friere prisdannelse. Og analysen synes fremfor alt at dokumentere, at de økonomiske vilkår og specielle adelige godsinteresser allerede i den første generation efter reformationen har kunnet betinge langt højere priser for privilegeret gods end det niveau, vi kender fra sidste halvdel af det 15. århundrede og de første årtier af det 16. århundrede. Et *take-off* var åbenbart undervejs.

71. Danske Samlinger I, s. 56 f.

72. Da.Mag. 3.r.V, s. 313 f.; 4.r.V, s. 134 f.; Reynold Junges møntmesterregnskaber 1534-1540, udg. ved G. Galster. Kbh. 1934, s. 182 ff.

73. Tabel I nr. 42-43; RA.Privatarkiver nr. 1008 Niels Kjeldsen Juel I (Perg. 1545 23/2) og uden nr. Anders Jepsen Skovgaard (Perg. 1545 27/10), begge Vitskøl kloster. – Om Børglum, se Kirkehistoriske Samlinger IV, s. 472; om Ove Billes køb Nye da.Mag. II, s. 234; om Dueholm, se Ducholms Diplomatarium, udg. af O. Nielsen. Kjbh. 1872, s. 128 f.; om Ringsted kloster, L.S. Vedel Simonsen, Familie-Efterretninger om de danske Ruders for 200 Aar siden uddøde Adelslægt I. Odense 1845, s. 102. Endelig pantsatte kronen selv Ås kloster til Tage Ottesen Thott til Næs; J.B. Daugaard, Om de danske Klostre i Middelalderen. Kjbh. 1830, s. 169 f.; Da.Kanc.reg. 1535-50, s. 17 ff.

74. LA. Nørrejyll. Krastrup godsarkiv 1539 22/6 (vidisse af skøde 1536 18/7); Da.Mag. I, s. 201-03.

Jordværdistigning 1540-1660

Godsmarkedet frigøres således, og godsværdien fastsættes nu ofte som enhedsbeløb pr. pund korn eller ved afrundede summer, i 1600-tallet dog normalt ved udtrykkelige enhedssatser pr. tønde hartkorn. Derimod flyder det konkrete materiale meget langt fra rigeligt; det er efter sagens natur behæftet med en vis usikkerhedsmargin, og bearbejdelsen kan derfor – som vi senere vender tilbage til – heller ikke sigte videre end til at fastslå jordværdiniveauet og hovedlinierne i dets bevægelser i de halvandet hundrede år, undersøgelsen spænder over. Kildematerialet fra de to yderperioder 1501-60 og 1621-60 er imidlertid tilstrækkeligt omfattende og repræsentativt til at nå dette formål med rimelig sikkerhed, hvorimod efterretningerne i de mellemliggende to generationer flyder så pauvert og indeholder så stor spredning, at en statistisk bearbejdelse er meningsløs. Sammenfattende kan materialet opgøres således (indtil 1540 opgjort i rhinske gylden, derefter i daler (rigsdaler)):⁷⁵

	jordværdi		antal ekspl.	pant	
	antal ekspl.	rh.g./dr. pr.td.htk.		rh.g./dr.	pr.td.htk.
1461-1500	20	8.2 rh.g.	73	5.6 rh.g.	
1501-1520	23	8.1 rh.g.	36	5.3 rh.g.	
1521-1540	21	8.7 rh.g.	21	5.6 rh.g.	
1541-1560	17	27.6 dr.	8	8.4 dr.	
1621-1630	18	56.9 rd.	–	–	
1631-1640	25	55.0 rd.	–	–	
1641-1650	25	56.2 rd.	–	–	
1651-1660	48	52.6 rd.	–	–	
1661-1670	–	47.4 rd.	–	–	
1671-1680	–	41.4 rd.	–	–	

Med alle de reservationer, der nødvendigvis må knyttes til et materiale af denne type, synes vi da som helhed at kunne regne med et jordværdiniveau i de sidste slægtled inden reformationen på 8-9 rh.g. pr. td.htk. (kornskyld) mod nærved 55 red. i adelsvældets sidste generation (den rhinske gylden og daleren sættes lige). Hovedresultatet af de beregninger, der kan anstilles, bliver da, at der mellem 1540 og 1620 har fundet nært en seksdobling sted i handelsværdien af privilegeret fæstegods. Der er med andre ord tale om en værdistigning, som med alle forbehold *in mente* havde ganske voldsomme dimensioner.

På den anden side lader prisstigningen ved midten af 1500-tallet sig vanskeligt

75. Beregningen, der kun omfatter fæstegods og salg af hovedgårde og fæstegods under ét, bygger på tabel I; tallene 1461-1500 fra E. Ladewig Petersen, *Jordprisindehold*, s. 233. Tallene 1661-80 er hentet fra den sjællandske skøde- og panteprotokol (LA. Sjælland); jf. E. Ladewig Petersen, *The Crisis of the Danish Nobility, 1580-1600*. Odense 1967, s. 35 tabel 4.

tidsfæste på basis af de foreliggende efterretninger alene, ligesom det kan være vanskeligt nok at vurdere dens styrke med sikkerhed. Om vi kan fæste lid til kildematerialet, har væksten ved århundredets midte allerede haft så stor styrke, at den inden 1560 havde tredoblet det tidligere niveau. I forhold til en jævn stigningstakt ligger gennemsnitsniveauet for perioden 1540-60 da ca. 60% over, hvad man kunde forvente uden, at vi dog kan forsvare at bygge videre på denne iagttagelse.

Allerede analysen af kronens godssalg i Christian III.s tid – og specielt af salgene af Holmekloster og Iver Juels frasalg fra Stubberkloster – viste dog med tydelighed, at prisstigningerne må være sat ind i løbet af 1540'erne og 1550'erne. Andre vidnesbyrd fra private transaktioner underbygger denne antagelse. Albert Skeels villighed til at udrede ca. 2½ gange kronens takst for belejliget gods dokumenterer, at jydsk gods under gunstige betingelser har kunnet bære en langt højere pris end ikke blot kronens egne, men også end gennemsnittet 1501-40.

På den anden side kan ekstraordinære forhold af anden art også have spillet ind, da Andreas Barby 1554 solgte Faurholm, som han kun syv år forinden havde erhvervet ved donation fra kronen, til Peder Oxe.⁷⁶ Efter en sejr markskelstrid med sin nabo Herluf Trolle på Hillerødsholm erklærede Barby i det mindste, at denne »inthett (skulde) spotte hannem for hann hagde sold sitt gods, och ... at Herluff var ther self en orsagh till«. ⁷⁷ Udover en ganske omfattende komplettering af det gods, Barby havde modtaget ved donationen 1547, synes han tillige at have foretaget en rationalisering af dets drift således, at Peder Oxe kunde overtage et velstruktureret godskompleks. Trods den specielle situation, som også implicerede politiske overtoner, betalte han 17.000 joachimsdaler, svarende til en hartkornspris af ca. 25 dr. pr. td. htk.⁷⁸

Det normale prisleje for fæstegods synes endelig i 1560'erne at have ligget på 20-40 dr.pr.td.htk. 1567 opkøbte Erik Hardenberg fæstegods på Fyn og i Jylland af Falk Gøyes enke, fru Ide Ulfstand for 1.000 joachimsdaler og 500 vægtige guldgylden, ca. 220 dr.pr.pund korn.⁷⁹ Samme år overlod Peder Christensen Dyre – et af tidens urolige hoveder – Hjelmsøgård og gods på Sjælland til kronen, der året efter solgte det til Peder Oxe og Otte Brahe for 6.000 gode tyske daler, en pris af ca. 38.6 dr.pr.td.htk. og meget over den pris, hvortil Peder Christiensen Dyre allerede 1559 havde tilbudt konkurrenten, Mogens Gyldenstjerne godset (100 dr.pr. pund hartkorn);⁸⁰ og 1571 solgte Peder Huitfeld til sine to brodersønner på Berridsgård to lollandske fæstegårde med tilsammen 3,5 pund korn for 350

76. RA. Orig. mageskifter nr. 86; A.N. Ryge, Peder Oxes Liv og Levnet Beskrivelse. Kjbh. 1765, s. 82; E. Ladewig Petersen, Andreas Barby og Faurholm, Personalthistorisk tidsskrift 10.r.IV, Kbh. 1962, s. 181-91.

77. RA. Rigens dombog 1554-58, fol. lov.; E. Ladewig Petersen, anf. arb. s., 186.

78. Sst., s. 183 f.

79. RA. Privatarkiver nr. 841 Erik Hardenberg I: Perg. 1567 12/6.

80. A.N. Ryge, anf.arb., s. 221-25; Breve til og fra Mogens Gyldenstjerne og Anne Sparre I, s. 663.

gode gamle daler.⁸¹ Som helhed synes disse tilfælde således at understøtte antagelsen af, at jordværdien i den forløbne generation var blevet tredoblet.⁸²

Mere ejendommeligt er det, at vi slet ikke kan konstatere nogen tilsvarende stigning i panteværdien mellem 1540 og 1560. Bedst kan vi illustrere dette forhold ved at sætte de to sæt værdier i indbyrdes relation:

	panteværdi indeks	panteværdi i p.Ct. af jordværdi
1481-1500	100	82
1501-1520	75	68
1521-1540	79	66
1541-1560	112	26

Selvom man kan formode, at pant i middelalderen ofte kan have været kamouflaffe for salg for at omgå slægtens forkøbsret, finder der allerede i senmiddelalderen en væsentlig differentiering sted.⁸³ Det gamle forvedspan, pantsættelse af gods med genkøbsret, synes at være gået ud af brug i 1500-tallet, men selv andre pantformer – specielt det brugelige pant – forekommer forholdsvis sjældent. Det er naturligvis muligt, at denne udvikling delvis beror på arkivalske årsager; brugeligt pant forsvinder aldrig helt, men erstattes måske delvis af almindelige lån på rente mod en skriftlig gældsforpligtelse, i hvert fald indtil strukturelle ændringer af kapitalmarkedet i det 17. århundrede systemiserede anvendelsen af lån mod underpant i fast ejendom. En anden forklaring kan ligge i, at pantsættelsen som brugeligt pant som det vil fremgå af tallene må have været uforholdsmæssig dyr. 1591 bad Arild Huitfeldt således fru Sidsel Oxen sørge for, at Else Huitfeldt fik noget gods tilbage, som hendes fader havde pantsat fru Sidsels søster, Inger Oxen; Huitfeldt indestår for restbetalingen på 50 dr., men føjer til, »thi adt pund korn icke er højre wdsat end for x daller«.⁸⁴

Vender vi herefter tilbage til jordværdiens udvikling og til sammenligning med vore nabolande, må vi stadig fastholde de store forskelle i markedsmechanismer og økonomiske vilkår, som i England både gav muligheder for opbygning af 'kapita-

81. Chr. Molbech, *Bidrag til Berritzgaards Historie*. HT II. Kjbh. 1841, s. 152 f.

82. Under Frederik II synes også kronen at have betinget sig fuld markedspris. 1577 tillod kongen Caspar Marksddanner at indløse (Rønninge) Søgårds fem fæstegårde for 1.600 dr. – en pris af ca. 100 dr. pr. pund kornskyld (RA.Fy.Reg. I, fol. 93r-94r; Kronens Skøder I, s. 165). 1584 betaler Erik Hardenberg ca. 120 dr.pr. pund kornskyld for 20 gårde i Bjerge herred (RA.Fynske reg. I, fol. 372r-74r; Erik Hardenbergs jordebog, s. 39-41; Kronens Skøder I, s. 276), og 1589 betaler Frederik Lange 1.000 dr. pr. læst landgilde 'vis indtægt' for Søvede gods i Skåne; sst. I, s. 326 f.; Kanc. Brevb. 1584-88, s. 855 med note 1.

83. E. Ladewig Petersen, *Jordprisforhold*, s. 223 f.

84. H.F. Rørdam, *Historieskriveren Arild Hvidtfeldt*. Kjbh. 1896, tillæg nr. 71; jf. også E. Ladewig Petersen i *Personalhistorisk tidsskrift* 1970, s. 19 f. med note 31-32.

listisk' landbrug og for stærk social mobilitet. Modsætningsvis taler omstændighederne for, at adelsprivilegierne tidlige udvikling og den eksklusive beskyttelse har givet den danske adel specielle – og i europæisk sammenhæng enestående – muligheder for økonomisk udfoldelse.

Fra England (med store regionale uligheder) foreligger ikke samlede data. Derimod kender vi i en række tilfælde fra Wilthire i Sydvestengland den 'rent',⁸⁵ der blev betalt for overdragelse af brug. Disse rents blev normalt bortauktioneret ved 'procalmation in open court', men de lod sig ligesom jordværdien meget nøje kalkulere og tilpasse efter løbende konjunkturer og det gældende renteniveau således, at de inkluderer løbende justering af værdi og ydelser.⁸⁶ Trods de specielle engelske forhold lader disse tal sig dog med varsomhed sammenstille med det danske materiale (1510-29 = 100).⁸⁷

	Herbert estates	Seymour manors	Crown manors	varepriser			jordværdi Danmark
				hvede	okser	uld	
1510-29	100	100	100	100	100	100	100
30-49	247	127	116	122	131	124	251
50-69	406	188	182	227	215	175	427
70-89	425	504	158	272	260	202	–
90-09	709	781	220	392	330	272	–
1610-29	952	620	–	444	384	181*	741
1630-49	834	864	–	558	434	241**	669

* 1610-25

** 1625-50

Såvidt tallene lader sig sammenligne sætter de i nogen grad spørgsmålstegn ved ældre forestillinger om, at det engelske aristokrati ikke formåede at holde sine renteindtægter ajour med de almene prisstigninger. Prisstigningerne for agrarprodukter – her hvede, okser og uld – synes at være steget noget hurtigere end industriproduktens, men det overvejende indtryk af tabellen er, at renteindtægterne af de privatejede Herbert estates og Seymour manors er steget væsentligt hurtigere end agrarprodukter, men tilsyneladende også, at stigningen ligesom i Danmark tager fart i 1500-tallets anden trediedel. Og selvom de engelske godsejere også rådede over andre indtægtsressourcer (skove, miner osv.) og ligesom sine danske standsfæller også forstod at pålægge sine *tenants* andre byrder, steg godsintægterne ligeledes stærkt. På the earls of Pembroke's godser i Wilthire

85. Normalt den årlige afgift, men undertiden også med indregning af 'entry fines'.

86. H.J. Habakkuk, *The Long-term Rate of Interest*, s. 31; *The Agrarian History of England and Wales IV*, s. 292-95 og 685 ff.

87. E. Kerridge, *The Movement of Rent 1540-1640. Essays in Economic History II*, ed. by E.M. Carus-Wilson. London 1962, s. 216-23; jf. dog P. Bowden i *The Agricultural History of England and Wales IV*, s. 687-94, 858.

opgøres godsindtægterne 1567/68 til £ 975, i 1631/32 til £ 2.627 og på de her nævnte Herbert estates fra £ 275 i 1575/76 til £ 1.429 i 1639/40 og £ 3.203 i 1649/50.⁸⁸ Den noget mere beskedne vækst på kronens manors svarer til, at kapitaliseringsniveauet mellem 1540 og 1600 blev halveret, fra 'twenty years' purchase' til 'fourty years' purchase'; selvom også højere satser forekommer, ligger forklaringen formentlig netop i det store udbud af krongods.

Disse hovedlinier afklarer blot ikke den økonomiske sammenhæng mellem jordværdiens og agrarprodukternes vækst. For samtiden var dette snarere et spørgsmål om skyld og ansvar end om forklaring af de økonomiske mekanismer.⁸⁹ Tordenprædikanter og *hot spirits* anklagede – tydeligst i England, men glimtvis også på kontinentet – godsejerne for *jacking up rents* i egen interesse med utålelige prisstigninger for levnedsmidler som konsekvens til skade for den jævne befolkning. Selvom enkelte moderne forskere har accepteret samtidens udlægning under henvisning til, at jordrenten også var en produktionsomkostning, og at dens stigning i sig selv kan indeholde inflatoriske impulser,⁹⁰ er denne forklaring i det mindste ikke uden videre udtømmende. Den overser ikke blot de meget væsentlige demografiske og konjunktur- (eller krise)mæssige elementer, men også mulighederne for, at autonome konjunkturbevægelser kan have øvet indflydelse på den interne prisudvikling, jordværdiniveau og varepriser – eller *vice versa*. Endelig ser denne forklaring også bort fra det hensyn, der må tages til investeringstidspunktet, belåning osv.

For andre sammenlignelige områder spiller kommercialiseret produktion af landbrugsprodukter – i Ejdersted og Nederlandene – eller fremstilling af nye og utraditionelle afgrøder (Nederlandene) netop en afgørende rolle også for jordværdiens udvikling. Fra Ejdersted foreligger der både serier af jordværdi og forpagtningsafgifter, som lader sig sammenligne med prisudviklingen for de vigtigste landbrugsprodukter, øksne og korn (1526-50 = 100):⁹¹

	jordværdi pr.demat	Pachtzins pr.demat	Pachtzins i % af jordværdi	varepriser øksne	rug	jordværdi Danmark
1501-25	45	–	–	88	109	47
1526-50	100	100	100%	100	100	100
1551-75	272	249	89%	194	138	185
1576-00	662	294	44%	296	164	–

88. E. Kerridge, *anf.arb.*, s. 208 ff., 218 f., 221 f.; Jf. også A. Simpson, *The Wealth of the Gentry 1540-1660*. Cambr. 1961, s. 196 ff. – Lawrence Stone's beregninger (*anf.arb.*, s. 129 ff., 324 ff.), som resulterer i faldende reel godsindtægt, er næppe holdbare; jf. mine kommentarer i SEHR XVI, 1968, s. 192 ff.

89. Wilh. Abel, *anf.arb.*, s. 121 f.; W.R.J. Jones, *The Tudor Commonwealth, 1529-1559*. London 1970, s. 133 ff., 156 ff.

90. Således E. Kerridge, *anf.arb.*, s. 208 ff., 219 ff.; jf. Wilh. Abel, *anf.arb.*, s. 122 og 128 f.

91. Sst., s. 123 og 126. Perioden 1526-50 er valgt som basis, fordi jordværdimaterialet 1501-25 er meget lidt omfattende, og fordi oplysninger om forpagtningsafgifter savnes.

Ejdersteds betydning for sammenhængen ligger naturligvis først og fremmest i, at områdets hovedprodukter, kvæg, smør og mejeriprodukter blev fremstillet til eksport, ikke blot færdigt slagtekvæg, men også med henblik på Hamburgs og Lübecks konsumtion; produktionen og eksporten bidrog som bekendt afgørende til områdets velstand. Flere træk i udviklingen, der åbenbart forløber noget hastigere end i England, falder straks i øjnene. Medens forpagtningsafgifternes vækst – i modsætning til England – nogenlunde følger prisforløbet for kvæg (slagteokse i Hamburg), distancerer den klart kornpriserne, et vidnesbyrd om den animalske produktions betydning og indflydelse, og en linie, der helt svarer til den, vi kender fra de nordlige Nederlande og for Frisland.⁹² Ikke mindre vigtigt er det, at jordværdien meget hurtigt distancerer udviklingen af forpagtningsrenterne; slutfacit ved århundredeskiftet er, at jordværdien er steget omtrent 2.5 gange hurtigere end *Pachtzinsen*-tallene, en udvikling, som næppe er uden forbindelse med urolighederne i Nederlandene.

De lokale produktionsforhold forklarer formentlig, at jordværdiens vækst i Ejdersted, Frisland og Nederlandene fik større dimensioner end i England og i Danmark; udviklingen i Danmark synes snarest – alle forskelle i markedsvilkår og økonomiske betingelser taget i betragtning – at have haft nogenlunde samme størrelsesorden som i Sydvestengland, også selvom det danske storlandbrug i periodens løb næppe gennemførte teknologiske forbedringer eller rationaliseringer. Til gengæld synes det endelig – som vi senere vender tilbage til for Danmarks vedkommende – at være karakteristisk for alle tre områder, at jordværdiens vækst i løbet af 1500-årene iler langt hurtigere end hovedlandbrugsprodukternes, et vidnesbyrd om periodens stærke efterspørgsel og om dens *fièvre agricole*.⁹³

På den anden side bør det også fastholdes, at perioden 1570-1625 næppe ensidigt har været den økonomiske glansperiode for det danske storlandbrug, man ofte har forestillet sig. Kornkonjunkturerne præges under det nederlandske oprør af ustabilitet – og ledsages iøvrigt i 1580'erne og 1590'erne af en serie alvorlige kriser – og øksneeksporten rammes af samme grund fra 1579 af hård afsætningskrise; på enkelte godser kan vi iagttage driftsomlægninger fra kvægopdræt til korndyrkning, men medens kornpriserne efter århundredeskiftet (og den internationale *détente*) stabiliseres på et forholdsvis lavt niveau må den hastige genopbygning af studeopdrættet 1590-1610 have været ganske overordentligt kapitalkrævende. Økonomiske vanskeligheder og krav til reinvesteringer kan under disse forhold da have været én af årsagerne til den stigende, adelige gældsstiftelse og den stigende uro på godsmarkedet, som navnlig efter århundredeskiftet

92. J.deVries, *The Dutch Rural Economy in the Golden Age*. New Haven & London 1974, s. 186-89; J.A. Faber, *Drie eeuwen Friesland. Economische en sociale ontwikkeling van 1500 tot 1800*. AAG. Bijdragen 17. Wageningen 1972, s. 133 f., 574 f. Udviklingen kompliceres blot af depressionen under befrielseskrigen i 1500-tallets sidste fjerdedel.

93. Om øvrige europæiske regioner, se Wilh.Abel, *anf.arb.*, s. 129-38.

ledsages af energisk og hensynsløs godsspekulation og godskoncentration til gunst for de største og mest kapitalstærke, adelige godsejere.⁹⁴

Som nævnt vilde de meget spredte meddelelser om jordværdi fra det sidste slægtled af 16. århundrede og de første årtier af det følgende – i alt henholdsvis 9 og 10 tal 1561-1600 og 1601-20 – give et simpelt gennemsnit af respektive 44 og 72 dr. pr.td.htk.; gennemsnitstallene er blot værdiløse. Materialet karakteriseres først og fremmest af stor spredning, men også af en tendens til, at priserne i sidste generation af 1500-tallet falder indenfor ydergrænser af 30-45 dr., hvorimod udsvingene efter århundredeskiftet er langt mere drastiske. Forudsat holdbarheden af disse meget generelle træk, synes der med andre ord at ligge et brud ved overgangen til 1600-talet, hvis godsaktivitet jo netop præges af ustabilitet og spekulationshandel. Tendenserne lader sig dog klart belyse ved analyse af en række konkrete eksempler.

I 1603 indledte Niels Kaas til Birkelse således en handel om fem fæstegårde og nogle gadehuse i Nørvang herred med at fordrø 100 dr. pr.td.htk. Modparten, Jacob Vind til Grundet startede med at byde 2.500 dr. for de 42 td.htk., handelen drejede sig om, altså ca. 60 dr.pr.td.htk.; men skønt Niels Kaas skruede sin fordring ned til 3.500 dr. og Jacob Vind var indstillet på at ville betale 3.000 dr. – og »det var endda 500 dr. mere, end det var værd« – gik handelen overstyr, formelt fordi terminerne ikke blev overholdt, reelt fordi Niels Kaas havde solgt gårdene til trediepart.⁹⁵ Selvom handelen involverede en gældsforpligtelse fra Niels Kaas' side fremgår Jacob Vinds iver for at gennemføre købet meget tydeligt af herredagsdommen; og selvom han besværer sig over den ublu pris, havde han »optaget og lånt en stor sum penge på rente for at betale hint gods, foruden at han havde gjort anden stor omkostning og tæring derover«. Tredieparten har formentlig været den entreprenante Frederik Munk til Krogsgård, men under alle omstændigheder røber dette tilfælde meget tydeligt, hvorledes gældsstiftelse og konkurrence drev jordværdien op til de højder, der her er tale om, 60-100 dr.pr.td.htk.

Det samme moment fremgår ligeledes af den nævnte sag om Pederstrup gods på Lolland, som Falk Brahe 1617 havde overladt til Jørgen Grubbe for 16.000 dr. for dennes forløfter. Jørgen Grubbe lod godset transportere til sin broder, landsdommer Jesper Grubbe for 13.000 dr. plus renter og skadegæld for 608 dr. Det viste sig blot, at også Holger Rosenkrans til Rosenholm og Ejler Quitzow – den forgældede Falk Brahes svogre – også havde krav på ham på 6.500 dr., for hvilke de lod sig indføre i Pederstrup, og en sidste kreditor yderligere 2.500 dr. En rådskommission afklarede 1621 sagen således, at Holger Rosenkrans overtog godset for samtlige behæftelser, i alt 22.250 dr.⁹⁶ Med sine 305 td.htk. kom godset

94. Jf. E. Ladewig Petersen, Christian IV.s pengeudlån, passim.

95. V.A. Secher RD I, s. 521-24 og 533-35, der viser, at Frederik Munk til Krogsgård har været involveret, og B. Kaae, Frederik Munk til Krogsgård. Fra Ribe Amt XV. Varde 1960-61, s. 24 ff.

96. RA. Herredagsdombog nr. 27 1621, fol. 312r-17v; Da.Mag. 5.r.I, s. 168.

efter alle trængslerne således Holger Rosenkrans til at stå i 73 dr.pr.td.tk., medens Falk Brahe ved tvangsoverdragelse 1617 endnu havde fået 52 dr.; gældsstiftelse og indførsler kom således til at virke som en selvforstærkende mekanisme, formentlig også én af grundene til at rettertinget fra 1623-24 regelmæssigt fastsætter takster af 50-60 rd.pr.td.htk. ved indførsler ifølge dom.

Særligt karakteristisk for godssamlingen er endelig Esge Brock. Da den jyske landsdommer Mourids Stykkes enke, fru Anne Lykke til Holbækgård i 1612 ikke længere så udvej for at indfri sine gældsforpligtelser overfor majestæten – pengene skulde bruges til krigsfinansieringen – udlagde hun i december gods for 4.000 dr. til hr. Esge;⁹⁷ en månedstid senere drog Esge Brock »til indførsel på Holbækgård«, hvor han bød fru Anne Lykke 50 dr.pr.td.htk., åbenbart for lidt til at hun kunde akkordere; godset blev kort tid senere (til Esge Brocks slet dulgte ærgrelse) solgt til rigsråd Albert Skeel til Fussingø.⁹⁸ Anderledes var det heller ikke gået, da Esge Brock 1609 begav sig til Gjessingholm for at forhandle med den (netop da) fallerede Otte Banner om køb af hans jyske godser; Frans Rantzau til Rantzau kom ham i forkøbet og fik købebreve på Gjessingholm, Demstrup og Sødringholm for en betaling af ca. 83 dr. pr.td.htk.⁹⁹

Esge Brocks forsøg på at udnytte Anne Lykkes og Otte Banners trængsler slog altså fejl; i andre tilfælde har han derimod selv i årene 1604-16 været villig til at udrede op til 100 dr. for hovedgårds- og fæstegods – og skabte sig 1609-25 en lynkarriere, der skaffede ham 5.-6.000 td.htk. og grøn misundelse selv blandt holstenske standsfæller.¹⁰⁰ Moralens ligger blot i, at markedet selv i betragtning af gældsstiftelsen og dens konsekvenser ikke ensidigt blev købers marked; gældsmechanismerne indeholdt i sig selv prisforhøjende momenter, men navnlig synes konkurrence om det privilegerede hartkorn i disse urolige årtier, da måske 3% af landets adelshartkorn periodevis omsættes årligt,¹⁰¹ på det nærmeste at have udartet til hundeslagsmål, som drev jordværdien op i hidtil ukendte og formentlig uholdbare højder, og som forvandlede ejendomsfordelingen.

Modsætningsvis karakteriseres perioden 1625-60, da materialet jo iøvrigt flyder langt rigeligere, af meget stor stabilitet og forholdsvis ringe statistisk og geografisk spredning. Jordværdien synes at have fundet et nogenlunde fast leje på 50-60 rd.pr.td.htk. privilegeret fæstegods. Den svagt vigende tendens i 1650'erne kunde muligvis forbindes med det varige konjunkturskifte, som sætter ind i 1640'erne, og med virkningerne af skattestatens ekspansion efter 1630, men nedgangen er for ubetydelig til at kunne tillægges afgørende vægt; det egentlige brud synes først at være indtruffet i 1660'erne, da jordværdien på Sjælland reduceres

97. L.S. Vedel Simonsen, *Eske Brocks Levnetsbeskrivelse*. I. Odense 1842, s. 105.

98. Sst. II, s. 19 f.; K. Hansen, *Danske Ridderborge I*. Kjbh. 1832, s. 52 f.; E. Ladewig Petersen *Christian IV.s pengeudlån*, s. 77 f.

99. H.H. Fussing, *Gjessingholm 1609-1663. En landbrugshistorisk studie*. HT 10.r.III. Kbh. 1934-36, s. 62-64.

100. Jacob Fabricius *den yngres optegnelser 1617-1644*, udg. af A.A. Andersen. Haderslev 1964, s. 19 f.

101. E. Ladewig Petersen, *Christian IV.s pengeudlån*, s. 120.

væsentligt. 1621-40 androg værdien af en tønde privilegeret fæstehartkorn her 54.6 rd., 1641-60 54.4 rd., men i 1660'erne 47.4 og i 1670'erne 41.4 rd., et fald på meget nært 25%.¹⁰² Bruddet synes endda at kunne tidsfæstes til 1664, da regeringen efter en indgående diskussion i statskollegiet for første – men ikke sidste – gang måtte gribe ind med minimalprisforskrifter; forordningen foreskrev, at da »disse besværlige tider forårsager, at mange må jordegods i betaling såvel søge som give, ... skulle en tønde hartkorn, hvor godset var ved magt og vel besat i hovedgårde såvel som i bøndergods takseres for 40 rd., og hvor godset var øde og ubesat for 25 rd.«.¹⁰³ Af statskollegiets forestilling, som er ført i pennen af Peder Reedtz, fremgår det, at man først og fremmest tog sigte på udlæg og indførsel i gods, og at forordningen altså bl.a. skulle tjene til beskyttelse af godsejende debitorer.¹⁰⁴

Jordværdifaldet fortsatte med uformindsket styrke ind i det 18. århundrede; på Sjælland nåede prisen i det kritiske årti 1731-40 ned på 30 rd. pr.td.htk., i Jylland formentlig noget lignende, men ødegods langt mindre.¹⁰⁵ Det er muligt – og sandsynligt – at jordværdifaldet ligger i overkanten af, hvad vi kender fra udlandet, og af, hvad produktionsvilkårene under den tidlige enevælde kunde betinge.¹⁰⁶ Og det er ligeledes givet, at periodens landbrugskriser, enevældens skattekrænger, krongodsudlæggene til urealistisk høje takster og opbruddet i den adelige godsbesiddelse hver især og tilsammen bidrog til denne udvikling. Men modsætningsvis må det også være berettiget at slutte, at privilegiebeskyttelsen og regeringens jordmarkedspolitik indtil enevældens indførelse har været tilstrækkelige til at opretholde et stabilt jordværdiniveau.

Netop fra midten af 1620'erne foretog regeringen omsider en række indgreb til regulering af det da nærmest kaotiske godsmarked.¹⁰⁷ Det er allerede nævnt, at rettertinget fra 1623-24 regelmæssigt ansatte takster af 50-60 rd.pr.td.htk. ved indførsler efter dom; omtrent samtidig gennemførte det rentemaksimering for holstenske pengelån, og 1623 kom den første gældsforordning, som tillod likvidation af gæld ved opbud; men fremfor alt muliggjorde forordningen 1632 (udvidet noget 1641) om underpant, at adelig og borgerlig kapital i stigende omfang – og ofte med kapitalstærke højadelige som kautionerende mellemed – lod sig kanalisere ind i det adelige landbrug. I modsætning til den menige adels krav om

102. Undersøgelsen bygger her på landstingets skøde- og panteprotokol; LA. Sjæll.

103. Henrik Giøde, Forordninger 1643-1666. Kjbh. 1667, s. 154 ff.

104. J. Lindbæk, Aktstykker og Oplysninger til Statskollegiets Historie 1660-1676 I. Kbh. 1903-04, s. 182 f. – I lovkommissionen 1661 giver rigsråd Jørgen Seefeld udtryk for det synspunkt, at jordværdien vilde kunne presses, såfremt uadelige standspersoner, som kom i besiddelse af frit gods, ikke kunde nyde de hidtidige privilegier; E.C. Werlauff i Nyt HT VII. Kjbh. 1856, s. 211 f.; som bekendt opretholdt privilegierne 1661 24/6 da også med enkelte undtagelser privilegieringen, der *kan* have været betragtet som et værn mod jordværdifald.

105. V.A. Falbe-Hansen, Stavsbaandsløsningen og Landboreformerne I. Kjbh. 1889, s. 98-101.

106. Sv.Aa.Hansen, anf.arb., s. 159 f.

107. Jf. for det flg. HT 75. Kbh. 1975, s. 141 ff.

rigoristisk håndhævelse af godsprivilegierne valgte regeringen således en vej, som lagde grunden til hypoteklignende institutioner, som muliggjorde kapitaltilførsel under smidigere vilkår, og som meget vel kan have bidraget til at opretholde det høje, men stabile jordværdiniveau.

Landstingenes skøde- og panteprotokoller synes da også at vidne om, at det lykkedes at fortrænge den holstenske kapital, at skabe et indenlandsk kapitalmarked uden prisgivelse af de fundamentale godsprivilegier, og at etablere et penge-marked, som tillod optagelse af lån mod underpant til en værdi af meget nært halvdelen af den aktuelle jordværdi, 25-30 rd.pr.td.htk.¹⁰⁸ Alle omstændigheder taler således for, at regeringens indgreb fra 1623 har bidraget væsentligt til den stabilisering af jordværdien, vi kan iagttage i det foreliggende materiale i adelsvældens sidste generation, og at indgrebene netop også kan forklare, at jordværdien lod sig opretholde trods konjunkturmæssig nedgang og skattetrykkets vækst.

Sammenfattende synes vi da for Danmarks vedkommende at kunne konkludere, at en hastig og vedvarende jordværdistigning satte ind i anden trediedel af 1500-tallet, og at den tidsmæssigt falder sammen med intensiveringen af den adelige storgodsdrift og bestræbelserne for at skabe rationelle og sammenhængende godskomplekser. Det er derimod vanskeligt at give en begrundet opfattelse af jordværdistigningens styrke eller enkelte faser. Materialet lader formode, at væksten har haft størst styrke i de indledende faser af denne proces, og at økonomiske og kreditmæssige kriser i forbindelse med godsspekulation efter århundredeskiftet har drevet jordværdien op til abnorme højder. Først efter 1623-24 synes niveauet efter regeringens massive indgreb på ny at have fundet et stabilt leje på 50-60 rd.pr.td.htk. privilegeret fæstegods; det afgørende brud indtræffer først efter enevældens indførelse ca. 1664, og da under helt andre vilkår.

Som helhed – og det er nok undersøgelsens mest sikre resultat – kan vi antage, at udviklingen resulterede i omtrentligt en seksdobling af det privilegerede hartkorns værdi mellem 1540 og 1620'erne, et forløb af omtrent samme størrelsesorden som det, vi kan konstatere i Sydvestengland, men mindre end i Ejdersted, Frisland og Nederlandene, hvor kommercialiseringen og specialiseringen af landbruget åbenbart spillede en afgørende rolle. Et væsentligt træk er det fremdeles, at både jordværdi og renteniveau de steder i udlandet, hvor vi er i stand til at følge disse fænomener, synes at være steget hatigere tempo end priserne for agrarprodukter. En tilsvarende sammenstilling lader sig ikke med helt samme sikkerhed gennemføre for Danmarks vedkommende, men i hovedtrækkene synes udviklingen at følge det internationale mønster (1501-40 = 100):¹⁰⁹

108. E. Ladewig Petersen, *The Crisis of the Danish Nobility*, s. 35 tabel IV.

109. Rugpriserne bygger på materialet fra Utrecht og Amsterdam; øksnepriserne fra markedet i Hamburg.

	jordværdi	rug	slagteøksne
1501-40	100	100	100
41-60	328	124	154
61-80	–	191	227
81-00	–	198	343
1621-30	679	243	506
31-40	656	245	304
41-50	669	228	261
1651-60	627	243	261

Uden her at gå ind i dynamikken i prisstigningerne kan der dog være grund til at fremhæve, at den fulde forklaring på jordværdistigningen og vareprisstigningen ikke kan søges i hjemlige forhold; udefra kommende konjunkturer må have en væsentlig andel i forklaringen. Og heller ikke reinvesteringer eller tekniske forbedringer kan tjene til forklaring. Under alle omstændigheder må vi på baggrund af det monopoliserede godsmarked og den specielle produktionsstruktur være berettiget til at slutte, at den hastige jordværdistigning afspejler en økonomisk bestemt optimisme overfor godsdriften i adelige kredse, forventninger om udbytte, social prestige og indflydelse.

Disse overvejelser udtømmer imidlertid blot næppe helt sammenhængen. Inddrager vi den stabilitet, der kan iagttages i hovedgårdsbesiddelsen indtil 1580, og adelens anstrengelser for at opbygge rationelle og sammenhængende godskomplekser ved opkøb af fæstegods eller mageskifter, medfører ræsonnementet nemlig den konsekvens, at den meget tidlige investering – ligesom generationsskifter ved arv – kan tænkes at have givet en relativt højere og stigende forrentning, når varepriserne steg, og at stigende forrentning i forbindelse med almene forventninger til fremtidens økonomiske udvikling kan have bidraget til at drive jordværdien opad. På den anden side indebærer dette ræsonnement også, at de økonomiske vanskeligheder fra 1570'erne og opbruddet på det adelige godsmarked, ledsaget af spekulationshandel og landbrugskriser i de første årtier af 1600-tallet, har gjort systemet sårbart og økonomisk mere problematisk end under normale markedsvilkår; investeringen blev i forhold til prisniveauet efter 1600 under alle omstændigheder langt dyrere end i den stabile periode i 16. århundrede.¹¹⁰

Beregningsgrundlag og beregningsnormer

Prishistoriske beregninger stiller – hvert fald efter moderne standard – ikke blot høje tekniske og metodiske krav, men også meget vidtgående fordringer til det materiale, der lægges til grund for undersøgelsen. Afgørende er det, at kildemate-

110. Jf. E. Ladewig Petersen, Rigsråd og adelsopposition 1588. Rigsråd, adel og administration 1570-1645, udg. ved Knud J.V. Jespersen. Odense 1979, s. 132 ff.

rialet foreligger i lange og såvidt muligt ubrudte serier, at det opfylder kravene til homogeneitet, og at dets vidneværdi til belysning af det aktuelle formål lader sig fastslå med sikkerhed. Allerede disse elementære overvejelser gør det indlysende, at der af principielle og metodiske grunde vil være særligt store betænkeligheder ved at anstille undersøgelser over jordværdi i ældre tid. Dels er 'varens' natur en anden end de iøvrigt anvendte, varige eller øjeblikkelige konsumgoder eller tjenesteydelser; den er (med Bodins udtryk) værdien af det produktionsapparat, der på én gang skal frembringe konsumgoderne og give sin indehaver en afkastning. Dels lader jordværdien sig efter sagens natur sjældent udlede af homogene kilde-serier.

Grundlaget for en statistisk beregning af jordværdier i 15- og 1600-tallet må nødvendigvis bestå i kasuistik, dvs. opbygning af en ny kilde på grundlag af indsamling af data fra enkelttransaktioner, som hver især i deres oprindelse repræsenterer en individuel virkelighed, men som samlet dog følger et fælles mønster af markedsstruktur og -vilkår, retlige forskrifter osv. Hver enkelt transaktion må kontrolleres med henblik på salgsmønstrene; i sammenligning med studier over mindre heterogent materiale bliver spildprocenten derfor høj; suspekter eller atypiske data bør udgå, specielt hvor de i betragtning af materialets relativt beskedne omfang vilde øve en statistisk forvrængende indflydelse på resultatet.¹¹¹ Af samme grunde har det som påvist været nødvendigt at sondre mellem private handeler og kronens godstransaktioner, i hvert fald indtil 1560, men formentlig også i forbindelse med kronens godssalg i 1650'erne, som kun i meget ringe grad er udforsket.

Udover disse reservationer og de beregningstekniske finesser, som vi senere vender tilbage til, kræver specielt materialets statistiske og geografiske repræsentativitet lidt mere indgående drøftelse. Materialets kronologisk ulige fordeling har vi allerede tidligere fremhævet; i den store sammenhæng er perioden 1560-1620 så stærkt underrepræsenteret og oplysningerne så fåtallige og spredte, at forsvarlige beregninger ikke lader sig opbygge; den bristende repræsentativitet afspejler til gengæld de særegne markedsforhold i denne periode. Anderledes er situationen jo i de to yderperioder 1501-60 og 1621-60. For den – såvidt materialet afspejler det – relativt stabile fase 1501-40 andrager standardafvigelsen ca. 27-28%.¹¹² I realiteten afviger ca. 45% af materialet mindre end 15% fra gennemsnittet, ca. 80% mindre end 25%. I perioden 1621-60 varierer spredningen mellem 12% i 1640'erne og 15% i 1620'erne, i gennemsnit 12.6%.¹¹³ I alt falder 80% af materialet nu indenfor denne spredningsmargin, ca. 60% indenfor en margin

111. Trods dr. Gissels betænkeligheder (Om belejlighed, s. 35) fastholder jeg dette synspunkt, eftersom formålet er en statistisk bestemmelse af det normale jordværdiniveau. Det atypiske materiale vil derimod kunne kaste værdifuldt lys over prisdannelsesprocessen (f.eks. netop belejlighed), særomstændigheder osv.

112. Det aritmetiske gennemsnit ligger på 8.4 rh.gld. pr.td.htk., mediantallet på 8.0 rh.gld.

113. Det aritmetiske gennemsnit ligger på 55.6 rd. pr.td.htk., mediantallet på 55.0 rd.

af 10% afvigelse og kun 14% af stoffet indeholder afvigelser på mere end 20%.

Beregningsresultaterne gør det klart, at kildematerialet i statistisk henseende er fuldt tilfredsstillende i adelsvældets sidste generation; kilderne giver os rimeligt sikre oplysninger om samtidens normer for privilegeret fæstehartkorn. For de fire første årtier af 1500-tallet er resultaterne derimod som vi på forhånd kunde vente endnu behæftet med en bredere variationsmargin.¹¹⁴ Ligesom for det 15. århundrede, da spredningen i materialet som helhed kunde udregnes til ca. 25%,¹¹⁵ kan vi i denne periode ikke nå videre end til at fastslå jordværdiens niveau. Materialets beskaffenhed er altså sådan, at det med de nødvendige reservationer sætter os i stand til statistisk at bestemme forskydningerne i jordværdiniveauet mellem de to hovedfaser 1501-40 og 1621-60, hvorimod den høje grad af spredning i tallene 1541-60 – 37% – allerede synes at vidne om, at det hidtidige niveau sprænges af prisstigning.

Hvad kildematerialets geografiske fordeling angår kræver det ikke blot stillingtagen til de enkelte landskabers repræsentation, men også til, i hvor høj grad beregningsresultaterne afspejler reelle forhold, specielt de landsdelsvise forskelle, som Arent Berntsen allerede anfører. Til belysning af disse spørgsmål vælger vi påny de stabile perioder 1501-40 og 1621-60; den geografiske og prismæssige fordeling fremgår af den hosstående tabel (beløb i rh.g. og rd. pr.td.htk.):¹¹⁶

1621-60	Arent		jordværdi			krongodssalg		
	Berntsen	antal	pris	spredn.	index	pris	% af jordv.	
Skåne	ca.60	–	–	–	–	48.6	–	100
Sjælland	60-65	29	56.6	14.6%	102	49.3	87%	101
Fyn	55-65	27	57.6	9.1%	104	52.4	91%	107
Jylland	55-65	60	54.1	13.6%	97	48.1	89%	99
i alt	–	116	55.6	12.6%	100	48.6	87%	100

1501-40	pant 1501-60		pris	spredn.	index	pant 1501-60	
	antal	rh.g.				antal	rh.g.
Skåne	–	19	8.2	28%	98	6	5.2
Sjælland	–	13	8.6	29%	102	27	5.9
Fyn	–	–	–	–	–	8	9.8
Jylland	–	12	8.5	23%	101	23	6.2
i alt	–	44	8.4	27%	100	64	6.6

114. Fejlkilderne ligger dog næppe blot i materialet selv, men sikkert også i de nødvendigvis standardiserede beregningsmetoder.

115. E. Ladewig Petersen, *Jordpriserforhold*, s. 234.

116. For krongodssalgene henvises til J.A. Fridericia, *Adelsvældens sidste Dage*. Kbh. 1894, s. 192 og tillæg s. XXIX note 76.

I begge tidsperioder er kildestoffet således behæftet med visse skævheder; enkelte, men ikke de samme landskaber, er underrepræsenteret eller slet ikke tilstede. I første halvdel af 16. århundrede savnes alle efterretninger om Fyn, hvorimod de øvrige landsdele har en nogenlunde ligelig fordeling. Modsætningsvis mangler der frem mod midten af 1600-tallet oplysninger fra Skåne, medens de flyder rigeligst fra Jylland. Ujævnhederne får blot ikke nogensomhelst væsentlig indflydelse på hovedresultaterne;¹¹⁷ og det vil næppe være muligt at afgøre, om de forskydninger, der finder sted i materialet overhovedet afspejler nogen realitet. Formodentlig beror den ulige fordeling på tilfældigheder, der ligger i materialets art og herkomst eller i den arkivalske overlevering.

Om prisdifferentieringen mellem landsdelene giver jo først Arent Berntsens håndbog holdepunkter. Hans efterretninger, der synes at bygge på erfaringsmateriale indenfor og udenfor rentekammeret, er tidligere drøftet. Kontrollen lader formode, at hans nedre grænse gennemsnitligt har været mest realistisk, men at spændvidden dog forekommer både for fæstegods og hovedgårdshartkorn. Som en yderligere kontrol kan vi endelig sammenstille resultaterne med de gennemsnitlige priser for krongodssalgene 1650-51, som trods de ekstraordinære omstændigheder synes at være gennemført med ikke ringe omhu og differentiering (i modsætning til den tidlige enevælde). I dette tilfælde er korrelationen betydeligt større; vurderingerne ved krongodsudlæggene andrager 87-91% af de konkrete markedspriser, og også indtallene stemmer overens. Også i denne henseende kan der således være grund til at antage, at vort materiale for det 17.-århundredes vedkommende efter omstændighederne er tilfredsstillende, og at spredningen i nogen grad inddrager den variationsmargin, Arent Berntsen redegør for.

En afgørende hindring for en bredere bearbejdelse ligger derimod i, at skøderne endnu i denne tidsperiode – ligesom i middelalderen – kun undtagelsesvis gør rede for overdragelsesvilkårene, pris, betalingsterminer eller andre faktorer, som kunde bidrage til bestemmelse af prisfastsættelsen. Af de 4-5.000 skøder, der er gennemgået til formålet, har kun en ringe procentdel – 222 i alt – vist sig at indeholde de nødvendige oplysninger. Det vilde derfor også være en nærliggende slutning modsætningsvis at drage den konsekvens, at omstændighederne kunde tænkes at være unormale, når adkomsterne (før enevælden) kun sporadisk anfører en pris. Men bortset fra, at vi ad andre veje undertiden kan have kontrolmuligheder overfor forklaringer af denne art, er denne slutning imidlertid forhastet, fordi den overser de diplomatariske og juridiske særegenheder, der knytter sig til skødeinstitutionen.

Et skøde fremtræder naturligvis altid som et åbent brev, og det bevarede også i denne periode middelalderens diplomatariske former, som heller ikke krævede

---

117. Forudsættes Skåne 1621-60 som ved krongodssalgene at repræsentere et prismæssigt landsgennemsnit, får denne landsdels manglende repræsentation naturligvis ingensomhelst betydning; og forudsættes Fyn 1501-40 maksimalt repræsenteret ved 19 eksempler og prismæssigt at have et index på 107, giver det et statistisk udslag i landsgennemsnittet på 2.4%.

nogen omtale af godsets pris, simpelthen fordi *plenum-pretium*-begrebet som hovedregel forudsatte et aktuelt gyldigt, normalt talforhold mellem afkastning og værdi, at jordens værdi var en funktion af dets ydeevne.¹¹⁸ Det er vel muligt, at reminiscenser af disse begreber stadig ligger bag det 16. og 17. århundredes praksis; men selvom sælgeren også stadig – svarende til den middelalderlige formular – i skøder blot »erkender at have oppebåret fuld værd«, har der dog fundet forskydninger sted. 1500-tallet ansætter jo ikke længere jordens værdi – inklusive dens nytteværdi for ejeren – i direkte numerisk forhold til dens afkastning, men opererer med en friere markedsprisdannelse.¹¹⁹

Den konkrete prisdannelsesproces er drøftet i anden sammenhæng. Vigtigt for den aktuelle forbindelse er det derimod at fastslå, at godsets pris normalt aftales af køber og sælger, inden der overhovedet udstedes nogen juridisk bindende aftale i form af købebrev, fuldmagt til at indgå handelen og endelig skødebrev.¹²⁰ I tilfælde af, at køberen ikke straks udreder den samlede sum, udstedes der tillige »nøyactig forvaring med giolds-breff paa hofvitsum oc rente; dersom ocsaa summens importance det adfordrer, stiller debitoren vel ocsaa forlofvere«,¹²¹ en fremgangsmåde, som hyppigt kan iagttages i 1600-tallet. Skødet selv behøver derfor blot at erkende erlæggelse af »skiæll, fyllist oc fuldverd« og at kvittere for »god, redelig oc oprictig betalling i alle maade«. ¹²²

Købebrevet – af hvilke kun yderst få af indlysende grunde er overleveret os – træffer de juridisk bindende, økonomiske aftaler; skødet forudsætter juridisk, at betalingen er fyldestgjort. Hvad enten den er faldet kontant eller er blevet sikret ved gældsbreve, er den fremdeles frigjort fra skødet og den dermed forbundne retshandel og adkomst. Betalingens størrelse og vilkår er skødet uvedkommende. Domstolene ses da heller ikke på noget tidspunkt at have taget stilling til prisen for fast ejendom;¹²³ de henholder sig strengt til overdragelsens formaliteter, hvorvidt aftaler kan betragtes som bindende, hvorvidt slægtningenes forkøbsret, som landskabslovene foreskrev, var blevet respekteret, om tredieparts forhold til transaktionen osv.¹²⁴

I dette tilfælde bliver der naturligvis ikke tale om, at skødets juridiske formaliteter influerer sagens realiteter. På den anden side er det tænkeligt, at tvangssituationer af den ene eller den anden art kan have øvet indflydelse på prisfastsættelse og salgsomstændigheder. Lovgivningens og domstolenes formelle krav til skø-

118. E. Ladewig Petersen, *Jordprisforhold*, s. 221 f., 224.

119. Det er iøjnefaldende, at samtiden (også Arent Berntsen) sjældent benytter ordet 'pris', der først synes at være blevet gangbart i slutningen af 1600-tallet; jf. *Ordbog over det danske Sprog XVI*, s. 1308 f. I overensstemmelse med den danske sprogradition taler man om 'værd', 'skellig værd' eller 'adskillig værd'.

120. Arent Berntsen, *anf.arb. III:1*, s. 284 f.

121. *Sst. III:1*, s. 337.

122. *Sst. III:1*, s. 336 f.

123. *Indførselstakster dog undtaget*; jf. *ovfr.* s. 57.

124. Jf. f.eks. V.A. Secher *RD I-II*, *sagregistret s.v. 'skøde' og 'salg'*.

det udtrykkes først og fremmest i kravet om, at det for at have fuld retsgyldighed, skulde udstedes på pergament og være korrekt besejlet.¹²⁵ Fra omkring 1500 havde adelen jo blot ikke længere pligt til lovbydelse og tingsskødning, og først en forordning 1622 pålagde den pligt til tinglæsning, angiveligt for at komme uredelighed eller uorden til livs, en regel, som iøvrigt først gradvis blev respekteret.¹²⁶ Som helhed røber materialet dog kun små og ubetydelige afvigelser fra normerne, undertiden i form af bevidste omdateringer af skøder, ændringer, der kan bero på praktiske forhold eller i givet fald hensynet til trediepart.¹²⁷

Tilbage står da kun principperne for den tekniske, metrologiske og numismatiske bearbejdelse af landgildespecies og møntsorter. De landsdelsvise forskelle i mål lader sig uden videre løse på grundlag af Arent Berntsens og Hans Hansen Skonings anvisninger, som også samtidigt betjente sig af. Større usikkerhed giver de kronologiske variationer anledning til. De middelalderlige grottakster, som de kendes fra sødskendeskifter og spredt fra mageskifter og skøder, afløses jo i 1500-tallet af hartkornsberegningen.¹²⁸ Men selv den mere moderne hartkornsberegning synes at kræve en vis ajourføring i løbet af perioden 1550-1660. Det gælder hovedsagligt de mindre betydelige species, hvorimod hovedydelsernes (kornets og smørrets) indbyrdes takstrelationer synes at have ligget nogenlunde fast.

For perioden 1501-60 vil det formentlig være sikrest og mest hensigtsmæssigt at lægge den takstserie til grund for beregningerne, som anvendes i skiftet efter Mogens Gøye 1544.¹²⁹ Fra geografisk synspunkt har denne takst den fordel, at den har gyldighed for hele landet, og dens satser genfindes i andre takstsæt fra perioden. For den resterende del af vor periode vil det – bl.a. for at opnå den størst mulige ensartethed – være fuldt forsvarligt at støtte sig til Arent Berntsens og Hans Skonings takster.¹³⁰ Endelig kan der være grund til at notere, at de pengeydelse, der optræder i materialet – landgildepenge, mølleskyld, gæsteripenge, erridspenge, ledingspenge, fodringspenge, tiendepenge osv. – ligeledes

125. Chr.Kier, *anf.arb.*, s. 94.

126. CCD IV, s. 29 f.; jf. Kr. Erslev, *Aktstykker og Oplysninger I*, s. 334, 337; HT 75. Kbh. 1975, s. 141.

127. Jf. tabel I nr. 48 med noten; H H. Fussing, *Demstrup og Sødringholm*, s. 5; E. Ladewig Petersen, *Andreas Barby og Faurholm*, s. 182 med note 10; *Aktstykker til Oplysning af Danmarks indre Forhold II*, nr. XXVI-XXVII med noten til s. 47. – Egentlige forfalskninger forekommer kun i Christoffer Rosenkrans-affæren; jf. Troels-Lund i HT 4.r.III. Kjbh. 1872-73, s. 518-37 og 4.r.IV. Kjbh. 1873-74, s. 243 f.

128. Jf. Arent Berntsen, *anf.arb.III:1* s. 248 f.

129. Fru Eline Gøyes *Jordebog med tilhørende Brevuddrag*, udg. ved A. Thiset. Kjbh. 1892, s. 449 f.; jf. Sv.Aakjær, *anf.arb.*, s. 249. Denne takst er identisk med en anonym og udateret takst i kancelliets rentekammerafdeling; RA.D.kanc.B II 1 Div. kammersager (1534-88) IV varia nr. 108.

130. Kronens takster, hvoraf en del foreligger i rentekammerets sager (RA.D.kanc. B. a. 88 Rente-kammerafd. Div. til efterretning og oplysning (1588-1660) III) svarer helt til Arent Berntsens anvisninger. Disse oversigter er udaterede, men skyldes renteskriver Anders Jørgensen ca. 1642.

beregnes efter Arent Berntsens anvisninger; det samme gælder hans regler for, hvornår de specielle ydelser indregnes i takseringen eller med hvilken vægt. Alle størrelser reduceres konsekvent til tønder hartkorn.

Langt mere problematisk er møntberegningen. I oversigten over prismaterialet meddeles overalt først den eller de møntsorter, hvoraf betalingen ifølge kilden var sammensat. Selvom betalingen kan være faldet i andre mønter, må det metodisk rigtige princip være at tolke det anførte beløb som den aktuelle værdinorm, hvorefter transaktionen har fundet sted, og som man har ønsket respekteret; det samme princip anlægger også rettertinget i sager om skødning, pant eller gæld.¹³¹ På den anden side kræver betalingernes varierende sammensætning og mønternes varierende ædelmetalindhold reduktion af de opgivne størrelser til ensartede eller indbyrdes kommensurable størrelser i tid og rum.

I modsætning til det 17. århundrede, da der foreligger detaljerede efterretninger om den danske mønts anordnede værdi, er usikkerheden især i 1500-tallets første trediedel betydelig; anordningsværdien kendes ikke systematisk, og den blev heller ikke respekteret.¹³² Den logiske konsekvens må være den, at det vil være langt sikrere at omregne de opgivne møntsorter til en ensartet og stabil, fremmed nominal (gangbar i landet) med udgangspunkt i de kursoplysninger, som hyppigt foreligger. Bedst egnet til formålet er den rhinske gylden, både på grund af dens stabilitet og af dens internationale og danske gangbarhed. Den rhinske gyldens finvægt kan for perioden ca. 1490-1550 sættes til 2.53 g. guld, hvorefter den reduceres ubetydeligt.¹³³

Den rhinske gylden opgives i det forholdsvis fyldige materiale i kong Hans' tid til 2 eller 2½ danske mark således dog, at det sidste synes at have været det normale efter århundredeskiftet. Selvom møntordningen 1505 foreskrev et omregningsforhold på 2:1 regnes der her indtil 1523 med en normalkurs af 2.5:1, hvorefter der indtil reformationen kalkuleres med en kurs af 3:1. Efter reformationen synes joachimsdaleren hurtigt at være trængt igennem her i landet, overvejende vel dalere af tysk oprindelse; trods små forringelser 1558 og 1566 kan den til stadighed beregnes til 26.0 g. sølv.¹³⁴ Den danske daler afviger kun ubetydeligt herfra, såvel under Christian III som efter møntordningerne 1597 og 1609-10; 1619 blev den danske rigsdagler in specie forordningsvis ansat til 25.855 g. sølv.¹³⁵

Tilbage står da blot formidlingen af overgangen fra beregningen i rhinske gylden til daler ved 1540. Et par rettertingsdomme umiddelbart efter 1536 lige-

131. Jf. f.eks. Dahlerup RD I, s. 72 f., 103, 223 f. 313, 388 f., 476 f.m. 502 f.; II, s. 38 f.

132. Jf. G. Galster, *Danmarks Mønter. Mønt. Nordisk Kultur XXIX*, Sthlm., Oslo og Kbh. 1936, s. 173 ff.

133. F.Frh.v. Schrötter, *Wörterbuch der Münzkunde*. Bln. 1930, s. 228.

134. Sst., s. 676 f.

135. G. Galster, *anf.arb.*, s. 179 f.

stiller netop de to møntsorter, der i begge tilfælde regnes til 3 mark dansk.¹³⁶ Det samme kursforhold regner samtidige regnskaber med, og det fastslås endelig i den københavnske reces 1540.¹³⁷ I fuld overensstemmelse hermed androg værdiforholdet mellem guld og sølv i første halvdel af 1500-tallet 1:10-12, undertiden dog lidt ringere.¹³⁸ Den rhinske gylden og daleren kan således ligestilles, også ved sammenligninger over tid.

---

136. Dahlerup RD I, s. 313, 361 f.; jf. også 477; J. Wilcke, *Renaissancens Møntforhold 1481-1588*. Kbh. 1951, s. 248 ff.

137. GDL IV, s. 204.

138. *The Cambridge Economic History of Europe*, ed. E.E. Rich & C.H. Wilson, IV. Cmbr. 1967, s. 384 f., 459; H.v.d. Wee, *anfarb.* II, s. 124 f., 160 og 178; J. Wilcke, *anfarb.*, s. 127.

Tabel I: Jordværdier 1501-1660

Nr.	Dato	Godsets beliggenhed	Godsets art
1	ca. 1502	Uspecificeret	-
2	1503 27.7	Luggude, Skytts hh.	f.
3	1503 30.11	Tudse h.	f.
4	1504 4.3	Harjager, Luggude hh.	f.
5	1504 21.10	Gerlev h.	f.
6	1505 22.6	Skåne	f.
7	1505 28.8	Fers h.	f.
8	1505 8.12	Froste h.	f.
9	1506 4.4	Æbelholt kloster	f.
10	1508 1.9	Ons h.	f.
11	1509 25.2	Ringsted h.	f.
12	1509 17.5	Oxie h.	f.
13	1509 22.8	Skåne	h.-f.
14	1510 6.11	Ars h.	f.
15	1511 2.7	Faxe h.	f.
16	1511 27.8	Oxie, Bare hh.	f.
17	1511 u.d.	Løve h.	f.
18	1512 26.7	Harjager h.	h.-f.
19	1515 4.4	Gers h.	f.
20	1515 26.1	Aars h.	f.
21	1515 u.d.	Hillerslev h.	f.
22	1519 31.10	Hovbjerg h.	f.
23	1520 14.8	Hillerslev h.	m.
24	1521 11.2	Han h.	f.
25	1523 u.d.	Lisbjerg h.	f.
26	1525-27	Falster N. h.	f.
27	1525-27	Faxe h.	f.

Td. htk.	Pris	Pris pr. td. htk.
—	800 mr. pr. læst kornskyld	8.00 rh.g.
28.07	300 mr. lb. i danske penge	5.35 rh.g.
10.33	120 mr. da.	4.65 rh.g.
9.48	140 mr. da.	6.00 rh.g.
4.67	60 mr. da.	5.76 rh.g.
—	23 mr. da. pr. mr. rente	5.12 rh.g.
3.33	100 mr. da.	12.00 rh.g.
7.90	200 mr. da.	10.00 rh.g.
40.00	1.000 mr. lb.	12.00 rh.g.
19.10	500 mr. da.	10.50 rh.g.
9.11	200 mr. da.	8.57 rh.g.
4.57	80 mr. lb.	8.80 rh.g.
50.97	750 mr. da.	5.90 rh.g.
6.67	150 mr. da.	9.00 rh.g.
13.33	200 mr. da. i hvide	6.00 rh.g.
26.11	616 mr. da.	9.50 rh.g.
9.00	200 mr. da.	8.90 rh.g.
—	24 mr. da. pr. mr. rente	5.76 rh.g.
4.00	100 mr. da. pr. pd. rente	10.00 rh.g.
40.00	1.000 mr. da.	10.00 rh.g.
57.00	400 mr. da. og 20 rh.g.	6.32 rh.g.
40.00	1.000 mr. da.	10.00 rh.g.
20.00	150 mr. da.	7.50 rh.g.
3.00	64 mr. da.	8.53 rh.g.
6.25	150 mr. da.	9.60 rh.g.
8.00	60 hr. g.	7.50 rh.g.
8.00	70 rh.g.	8.75 rh.g.

Nr.	Dato	Godsets beliggenhed	Godsets art
28	1525-27	Faxe h.	f.
29	1525-27	Falster N. h.	f.
30	1525-27	'Doktrup'	f.
31	1525-27	Falster S. h.	f.
32	1525-27	'Stingerup'	f.
33	1525 8.12	Ø. Gønge h.	f.
34	1526 29.6	Fjære h.	f.
35	1526 23.11	Gers h.	f.
36	1527 21.5	Ringsted h.	h.-f.
37	1528 17.7	Nørvang h.	f.
38	1529 17.6	Nr. Halland	f.
39	1529 2.7	Skåne	f.
40	1532 7.4	Vendsyssel	f.
41	1534 30.1	Skytts h.	f.
42	1536 18.7	Slet h.	h.-f.
43	1536 24.8	Villands h.	f.
44	1540 6.8	S. Djurs h.	f.
45	1541 10.8	Lister h.	f.
46	1541 10.5	Uspecificeret	f.
47	1543 24.10	Alsted h.	f.
48	1547-50	Skodborg h.	f.
49	1547-50	Salling	f.
50	1547-50	Vandfuld h.	f.
51	1547-50	Ginding h.	f.
52	1547-50	Salling Nr. h.	f.
53	1547-50	Fjends h.	f.
54	1547-50	Uspecificeret (Jyll.)	f.
55	1547-50	Ulfborg h.	f.

Td. htk.	Pris	Pris pr. td. htk.
8.00	50 rh.g.	6.33 rh.g.
16.00	240 rh.g.	15.00 rh.g.
12.00	70 hr. g.	5.83 rh.g.
20.00	160 rh.g.	8.00 rh.g.
8.00	60 rh.g.	7.50 rh.g.
3.42	84 mr. da.	8.18 rh.g.
3.33	80 mr. da.	8.00 rh.g.
10.00	255 mr. da.	8.50 rh.g.
775.22	7.100 guldgylde	9.16 rh.g.
33.75	600 mr. lb.	6.67 rh.g.
—	18 mr. da. pr. pd. smørskyld	6.40 rh.g.
17.78	500 mr. da.	9.38 rh.g.
68.45	600 mr. da. og 300 rh.g.	10.23 rh.g.
27.25	300 mr. da. og 50 rh.g.	5.50 rh.g.
55.42	1.000 lod sølv	9.02 rh.g.
10.00	200 lod sølv og 100 mr. da.	13.33 rh.g.
9.00	110 gren ung. guld og rh.g.	12.20 rh.g.
5.50	64 joachimsdr.	11.54 dr.
6.00	164 mr. da.	9.11 dr.
15.00	1.500 joachimsdr.	10.00 dr.
3.00	110 dr.	36.67 dr.
1.50	30 dr.	20.00 dr.
3.00	100 dr.	33.33 dr.
18.00	600 dr.	33.33 dr.
8.00	80 dr.	10.00 dr.
3.33	104 dr.	31.20 dr.
4.50	200 dr.	44.45 dr.
4.22	190 dr.	45.00 dr.

Nr.	Dato	Godsets beliggenhed	Godsets art
56	1547-50	'Drustrup' (Sjælland?)	f.
57	1547-50	Hellum h.	f.
58	ca. 1550	Uspecificeret	—
59	1554 25.6	Strø h.	h.-f.
60	1559 10.11	Uspecificeret (Sjæll.)	h.-f.
61	1560 1.1	Skovby h.	h.-f.
62	1567 12.6	Tørsting, Vrads, Gudme h.	f.
63	1568	Tybjerg h.	h.-f.
64	1568	Salling h.	h.-f.
65	1571 1.5	Musse h.	f.
66	1583-90	Bjerge h. (Fyn)	f.
67	1584 15.2	Bjerge h. (Fyn)	f.
68	1584 12.7	Gers, Froste hh.	h.-f.
69	1583-90	Langelands Nr. h.	f.
70	1592 u.d.	Musse h.	f.
71	1603 22.9	Nørvang h.	f.
72	1604 9.11	Sdr. Hald h.	f.
73	1605 25.4	Langelands Nr. h.	f.
74	1606 17.2	Froste, Ingelstad hh.	f.
75	1608 22.7	Sdr. Hald h.	h.-f.
76	1608 17.10	Sdr. Hald h.	h.-f.
77	1612 15.1	Uspecificeret	f.
78	1612 12.11	Sdr. Hald h.	h.-f.
79	1616 25.7	Sdr. Hald h.	h.-f.
80	1616 10.9	Sdr. Hald h.	h.-f.
81	1616 u.d.	Sdr. Hald h.	h.-f.
82	1618 17.1	Gönge h.	h.-f.
83	1618 24.12	Sdr. Hald h.	f.

Td. htk.	Pris	Pris pr. td. htk.
12.00	300 dr.	20.00 dr.
90.00	4.000 dr.	44.45 dr.
–	1.600 dr. pr. læst korn	40.00 dr.
680.00	17.000 joachimsdr.	25.00 dr.
–	100 dr. pr. pund kornskyld	33.00 dr.
223.40	5.000 dr.	21.42 dr.
40.22	1.000 joachimsdr. og 500 g.	37.20 dr.
157.68	6.000 gode tyske dr.	38.55 dr.
1.060.00	55.000 dr.	50.00 dr.
22.00	350 gode gl. dr.	33.33 dr.
10.00	550 dr.	55.00 dr.
196.79	8.333 dr.	43.36 dr.
379.86	24.333 dr.	65.56 dr.
–	80 dr. pr. pund korn	32.00 dr.
28.00	1.000 dr.	35.72 dr.
42.00	3.500 dr.	83.33 dr.
13.00	1.300 dr.	100.00 dr.
3.33	150 dr.	45.00 dr.
24.00	780 dr.	32.50 dr.
58.80	50.000 dr.	58.80 dr.
210.68	14.000 dr.	66.45 dr.
–	200 dr. pr. pd. korn	60.00 dr.
143.56	4.507 dr. 1½ mr.	31.40 dr.
401.70	46.500 dr.	107.19 dr.
97.92	8.200 dr.	83.94 dr.
–	–	100.00 dr.
263.64	15.599 dr. 1 mr.	55.00 dr.
45.50	1.820 dr.	40.00 dr.

Nr.	Dato	Godsets beliggenhed	Godsets art
84	1622 u.d.	Middelsom h.	skov
85	1623 26.7	Voldborg h.	h.-f.
86	1623, aug.	Fyn, Langeland, Lolland	h.-f.
87	1623 30.12	Lollands Sdr. h.	h.
88	1623 30.12	Lollands Sdr. h.	f.
89	1624 2.3	Vennebjerg, Horns hh.	f.
90	1624 27.5	Ø. Horne h.	h.
91	1624 27.5	Ø. Horne h.	f.
92	1624 7.8	Ringsted h.	h.-f.
93	1624 31.8	Jylland	f.
94	1625 9.6	Tybjerg h.	f.
95	1625 u.d.	Lysgård h.	h.-f.
96	1625 u.d.	Ø. Gønge h.	f.
97	1625 21.7	Vends h.	h.
98	1625 21.7	Vends h.	f.
99	1627 4.9	Rugsø h.	f.
100	1627 21.5	Vester h.	f.
101	1627 2.11	Sallinge h.	h.
102	1627 u.d.	Børglum h.	f.
103	1628 9.12	Stevns h.	f.
104	1629 26.1	Baag h.	f.
105	1629 u.d.	Vindinge h.	h.-f.
106	1629 u.d.	Tybjerg h.	f.
107	1631 3.2	Han h.	h.-f.
108	1631 10.6	Bårse h.	f.
109	1631 22.6	Vennebjerg h.	f.
110	1631 u.d.	Børglum h.	f.
111	1632 19.1	Slet h.	f.

Td. htk.	Pris	Pris pr. td. htk.
3.13	215½ dr.	70.00 dr.
327.00	16.630 rd. in sp.	50.86 dr.
2.526.00	159.952 rd.	63.32 dr.
96.00	6.720 rd.	70.00 dr.
569.07	37.559½ rd.	66.00 dr.
-	5.900 rd.	60.00 dr.
30.00	1.500 rd.	50.00 dr.
30.25	1.308 rd. 5 mr. 5 sk.	45.00 dr.
189.22	6.432 sp. dr.	34.00 dr.
-	-	60.00 dr.
50.75	2.733½ rd. in sp.	53.84 dr.
598.88	33.000 rd.	56.78 dr.
-	-	50.00 dr.
-	-	80.00 dr.
-	-	66.00 dr.
-	-	60.00 dr.
-	-	60.00 dr.
-	-	70.00 dr.
-	-	50.00 dr.
45.00	2.250 rd.	50.00 dr.
3.70	222½ rd. 13½ sk.	60.00 dr.
836.44	50.000 rd.	59.78 dr.
-	-	60.00 dr.
150.00	7.000 rd.	46.67 dr.
3.60	216 rd. 1 ort	60.00 dr.
20.80	1.560 rd.	75.00 dr.
16.00	880 rd.	55.00 dr.
-	-	50.00 dr.

Nr.	Dato	Godsets beliggenhed	Godsets art
112	1632 u.d.	Sallinge, Båg hh.	f.
113	1632 u.d.	Børglum h.	f.
114	1632 u.d.	Børglum, Vennebjerg hh.	f.
115	1633 2.5	Års h.	f.
116	1633 6.6	Skodborg h.	h.
117	1633 6.6	Skodborg h.	f.
118	1635 2.5	Tåsinge	f.
119	1635 5.12	Tåsinge	f.
120	1636 31.1	Års h.	f.
121	1636 25.2	Lunde, Skovby, Skam hh.	f.
122	1636 14.7	Lunde, Skovby, Skam hh.	f.
123	1636 4.4	Skovby h.	f.
124	1636 26.7	Middelsom h.	h.
125	1636 26.7	Middelsom h.	f.
126	1637 8.9	Fyn	h.
127	1637 8.9	Fyn	f.
128	1639 16.3	Bjerger h.	f.
129	1639 6.4	Malt, Nørvang, Tørrild h.	f.
130	1639 u.d.	Hatting h.	f.
131	1640 25.3	Vindinge h.	h.-f.
132	1640 11.9	Sjælland	f.
133	1640 21.5	Fyn, Tåsinge	f.
134	1640 u.d.	Fyn-Tåsinge	f.
135	1640 u.d.	Fyn-Tåsinge	f.
136	1640 u.d.	Fyn-Tåsinge	f.
137	1641 u.d.	Gudme	patr.
138	1641 21.8	Lundenæs len	f.
139	1641 u.d.	Hvetbo h.	h.-f.

Td. htk.	Pris	Pris pr. td. htk.
-	-	60.00 dr.
-	-	50-55 dr.
-	-	55.00 dr.
-	-	50.00 dr.
-	-	55.00 dr.
-	-	50.00 dr.
31.00	1.725 rd.	55.00 dr.
166.13	9.136 rd. in sp. 3½ ort	55.00 dr.
5.82	306 rd.	52.90 dr.
56.59	2.838 rd.	50.00 dr.
18.03	1.087½ rd.	60.00 dr.
14.10	775½ rd.	55.00 dr.
-	-	55.00 dr.
-	-	50.00 dr.
-	-	60.00 dr.
-	-	45.00 dr.
-	-	50.00 dr.
119.51	6.750 rd. 1½ ort	60.00 dr.
11.10	900 rd.	81.08 dr.
-	-	60.00 dr.
60.00	3.000 rd.	50.00 dr.
22.22	1.481 rd. in sp.	66.67 dr.
43.83	2.686½ rd. in sp.	60.00 dr.
9.75	536¼ rd. in sp.	55.00 dr.
1.50	82½ rd. in sp.	55.00 dr.
56.00	(2.800 rd.)	50.00 dr.
-	-	50.00 dr.
-	-	60.00 dr.

Nr.	Dato	Godsets beliggenhed	Godsets art
140	1642 3.8	Hammerum h.	f.
141	1643 28.11	Bjerge h.	h.
142	1643 28.11	Bjerge h.	f.
143	1645 u.d.	Ø. Flakkebjerg h.	h.-f.
144	1646 30.1	Ulfborg h.	h.
145	1646 30.1	Ulfborg h.	f.
146	1646 30.1	Vendsyssel	f.
147	1646 6.2	Jylland	f.
148	1646 28.8	Faxe h.	f.
149	1647 u.d.	Voldborg h.	f.
150	1648 13.2	Jylland	f.
151	1648 u.d.	Skovby h.	h.
152	1648 u.d.	Skovby h.	f.
153	1649 15.3	Vennebjerg h.	f.
154	1649 8.7	Skadst h.	f.
155	1649 5.10	Ø. hrd, Vardesyssel	f.
156	1649 u.d.	Sallinge h.	f.
157	1650 2.1	Horns h., Jyll.	h.
158	1650 8.2	Hindsted h.	h.
159	1650 8.2	Hindsted h.	f.
160	1650 8.4	Tybjerg h.	f.
161	1650 5.6	Gerlev h.	f.
162	1650 6.6	Hundborg h.	f.
163	1650 6.6	Hing, Han hh.	f.
164	1650 17.8	Hellum h.	f.
165	1650 6.11	Fjends h.	f.
166	1651 3.2	Hellum h.	f.
167	1651 3.2	Hornum h.	f.

Td. htk.	Pris	Pris pr. td. htk.
-	-	33.33 dr.
-	-	70.00 dr.
-	-	60.00 dr.
-	-	60.00 dr.
-	-	60.00 dr.
-	-	50.00 dr.
-	-	60.00 dr.
-	-	50.00 dr.
158.18	8.703 rd. 17 sk.	55.00 dr.
-	-	50.00 dr.
-	-	50.00 dr.
-	-	80.00 dr.
-	-	60.00 dr.
-	-	60.00 dr.
9.01	540½ rd. ½ ort	60.00 dr.
11.00	-	60.00 dr.
-	-	60.00 dr.
12.00	606 enkende dr.	50.50 dr.
9.00	-	100.00 dr.
-	-	60.00 dr.
29.00	1.500 dr.	55.56 dr.
-	-	50.00 dr.
-	-	50.00 dr.
-	-	50.00 dr.
-	-	55.00 dr.
-	-	50.00 dr.
-	-	60.00 dr.
-	-	50.71 dr.

Nr.	Dato	Godsets beliggenhed	Godsets art
168	1651 5.2	Nørvang h.	h.-f.
169	1651 20.2	Sallinge h.	h.
170	1651 20.2	Sallinge h.	f.
171	1651 26.2	Hornum h.	f.
172	1651 6.5	Skodborg h.	h.
173	1651 21.6	Jerslev h.	f.
174	1651 28.7	Tørrild h.	h.
175	1651 2.8	Løve h.	f.
176	1651 10.12	Båg h.	f.
177	1651 22.12	Lundenæs len	f.
178	1651 22.12	Lundenæs len	f.
179	1651 u.d.	Bjæverskov h.	h. }
180	1651 u.d.	Bjæverskov h.	f. }
181	1651 u.d.	Strø h.	f.
182	1652 1.2	Sdr. Hald h.	f.
183	1652 12.1	Hammerum h.	f.
184	1652 27.1	Vandfuld h.	f.
185	1652 3.6	Merløse h.	f.
186	1652 18.10	Sallinge h.	h.-f.
187	1652 11.12	V. Flakkebjerg h.	h.-f.
188	1653 6.3	Bjæverskov h.	f.
189	1653 15.2	Alsted h. (?)	f.
190	1653 u.d.	Bjæverskov h.	f.
191	1653 u.d.	V. Flakkebjerg h.	f.
192	1653 u.d.	Voldborg h.	f.
193	1654 1.2	Dronninglund h.	h.
194	1654 u.d.	Dronninglund h.	f.
195	1654 6.11	Skipinge h.	f.

Td. htk.	Pris	Pris pr. td. htk.
100.00	5.000 rd.	50.00 dr.
-	-	70.00 dr.
-	-	60.00 dr.
7.50	-	50.00 dr.
24.00	1.540 rd.	64.17 dr.
-	-	50.00 dr.
-	-	80.00 dr.
-	-	55.00 dr.
6.77	406 rd. 1 ort	60.00 dr.
-	-	50.00 dr.
-	-	45.00 dr.
614.00	32.015 rd. 10 sk.	60.00 dr.
		50.00 dr.
10.33	620 rd.	60.00 dr.
-	-	50.00 dr.
-	-	50.00 dr.
-	-	55.00 dr.
1.75	87½ rd. in sp.	50.00 dr.
-	-	60.00 dr.
80.60	5.500 rd. in sp.	68.24 dr.
93.26	5.595¾ rd.	60.00 dr.
10.36	620 rd.	60.00 dr.
103.09	6.185 rd. 2½ ort	60.00 dr.
236.00	11.800 rd.	50.00 dr.
-	-	60.00 dr.
-	-	60.00 dr.
-	-	50.00 dr.
-	-	60.00 dr.

Nr.	Dato	Godsets beliggenhed	Godsets art	Td. htk.	Pris	Pris pr. td. htk.
196	1654 u.d.	Sdr. Hald h.	f.	8.40	383 rd. 42 sk.	42.80 dr.
197	1655 30.1	Nr. Hald h.	f.	—	—	50.00 dr.
198	1655 30.1	Nr. Hald h.	f.	—	—	55.00 dr.
199	1655 1.3	Vor h.	h.-f.	—	—	50.00 dr.
200	1655 1.3	Vor h.	h.	—	—	55.00 dr.
201	1655 1.3	Vor h.	f.	—	—	50.00 dr.
202	1655 12.2	Lisbjerg h.	h.	—	—	80.00 dr.
203	1655 12.2	Lisbjerg h.	h.	—	—	60.00 dr.
204	1655 12.2	Lisbjerg h.	f.	—	—	55.00 dr.
205	1655 12.2	Lisbjerg h.	f.	—	—	50.00 dr.
206	1655 8.5	Års h.	h.	—	—	60.00 dr.
207	1655 8.5	Års h.	f.	—	—	50.00 dr.
208	1655 7.7	Ringsted h.	f.	15.70	500 rd. in sp.	31.85 dr.
209	1656 1.5	V. Han h.	f.	4.17	187 dr. 3 mr.	45.00 dr.
210	1656 27.6	V. Horne h.	f.	—	—	46.00 dr.
211	1656 9.7	Harre h.	f.	—	—	50.00 dr.
212	1656 22.11	Slagelse h.	h.-f.	189.50	9.500 rd.	50.00 dr.
213	1656 21.11	Vennebjerg h.	f.	34.35	1.889 rd. 1 ort 22 sk.	55.00 dr.
214	1656 21.11	Vennebjerg, Horns hh.	f.	44.25	2.433½ rd. 1 ort	55.00 dr.
215	1656 21.11	Vennebjerg, Horns hh.	f.	33.67	1.851½ rd. 16 sk.	55.00 dr.
216	1656 21.11	Vennebjerg, Horns hh.	f.	24.10	1446 rd.	60.00 dr.
217	1656 u.d.	Hornum h.	h.-f.	192.00	8.680 rd.	45.21 dr.
218	1657 11.9	V. Flakkebjerg h.	f.	—	—	60.00 dr.
219	1657 u.d.	Gudme h.	f.	38.00	2.480 rd. in sp.	65.00 dr.
220	1657 u.d.	Sunds h.	f.	—	—	55.00 dr.
221	1660 24.9	Løve h.	h.-f.	169.88	8.000 rd.	47.09 dr.
222	1660 u.d.	Fjære h.	h.-f.	450.00	13.500 rd.	30.00 dr.

h. = hovedgårdsjord

f. = fæstegods

Noter til tabel I

1. Danske adelige Brevkister. Registraturer fra det 15.-17. Aarhundrede, udg. af A. Thiset. Kjbh. 1897, s. 8.
2. Rep. 2.r.V, nr. 9891.
3. Rep. 2.r.V, nr. 9959.
4. Rap. 2.r.V, nr. 10033. Pant med (uindløst) tilbagekøbsret i 3 år.
5. Rep. 2.r.V, nr. 10175.
6. Rep. 2.r.V, nr. 10406.
7. Rep. 2.r.VI, nr. 10436.
8. Rep. 2.r.VI, nr. 10494.
9. Rep. 2.r.VI, nr. 10584.
10. Diplomatarium diocesis Lundensis (DDL) VI, udg. af L. Weibull. Malmø 1939, nr. 288.
11. Rep. 2.r.VI, nr. 11212.
12. Rep. 2.r.VI, nr. 11268.
13. Rep. 2.r.VI, nr. 11331; DDL VI, nr. 322.
14. Rep. 2.r.VI, nr. 11645.
15. Rep. 2.r.VI, nr. 11841.
16. Rep. 2.r.VI, nr. 11895; DDL VI, nr. 391.
17. De ældste danske Archivregistraturer (ÆA) IV, Kjbh. 1875-85, s. 76.
18. Rep. 2.r. VII, nr. 12252; jf. ovfr. s. 45 med henvisningerne og C.A. Christensen i HT 10.r.I, s. 450 ff.
19. RA. Langebeks diplomatarium (L.Dipl.) 1515 4/4.
20. F. Hvass, Samling af Meddelelser om Personer og Familier af Navnet Hvas III. Kjbh. 1873, s. 95; jf. ÆA II, s. 71 f. (1519 1/9).
21. GDD I, s. 207.
22. Kgl.B. Ny kgl.saml. 836b. 4^o(249); jf. ÆA II, s. 72 og Hvass, anf. arb. III, s. 75.
23. RA. L.Dipl. 1520 14/8. Mølleskyld regnes som hos Arent Berntsen (anf.arb. III, s. 404) halvt mod rug og byg.
24. RA. L.Dipl. 1521 11/2.
25. Fru Eline Gøyes jordebog, s. 330, 361.
26. RA. Top.saml. på papir. Odense nr. 146. Eksemplerne 26-32 er hentet i biskop Jens Andersen Beldenaks godsfortegnelse (anf.sted), der af Wm. Christensen dateres til ca. 1524. De her citerede priser stammer fra Henrik Gøyes salg til bispen, og de hører snarest hjemme i 1525 eller de nærmest følgende år, efter Henrik Gøyes hjemkomst fra Tyskland og i forbindelse med hans øvrige godsafhændelser 1525-27 (jf. C.F. Allen, Breve og Aktstykker til Christiørn den Andens og Frederik den Førstes Historie. Kjbh. 1854, s. 323; C. Paludan-Müller, Jens Andersen Beldenak. Odense 1836, s. 82). Pris nr. 26 er rekonstrueret som differencen mellem den samlede købspris (670 rh.g.) og summerne for det øvrige gods.
27. -32. Som note 26.
33. Kong Fredeik den Førstes danske Registranter, udg. af Kr. Erslev og Wm. Møllerup. Kjbh. 1879, s. 93.
34. Sst., s. 102.
35. Sst., s. 121.
36. O.F.C. Rasmussen, Optegnelser om Gisselfeld. Nestved 1868, s. 33 og 46; jf. også A.N. Ryge, Peder Oxes Levnet, s. 25 og Rasmussen, anf.arb., s. 38 ff. med henvisningerne om salgsmønstighederne.
37. Fru Eline Gøyes jordebog, s. 389 og 348. Dateringen bør være 1528 17. eller 24. juli.
38. Konung Gustaf den Förstes Registratur VI, utg. av V. Granlund, VI, s. 134-37.
39. RA. Privatarkiver nr. 5145: Anders Bille t. Søholm I: Perg.; afskrift i L.Dipl. 1529 2/7.
40. RA. L.Dipl. 1532 7/4.
41. RA. L.Dipl. 1534 30/1.

42. LA. Nørrejyll. Krastrups godsarkiv 1536 18/7 (Vidisse 1539 22/6).
43. RA. Privatarkiver nr. 2136 Gert Jensen Ulfstand I: Perg. 1536 24/8. Bækkeskov kloster sælger to gårde i Villands h. til Gert Jensen Ulfstand. Salget skyldes, at klostret måtte skaffe midler til den af Christian III 1536 11/6 udskrevne sølvskat, der skulde betales allerede inden udgangen af juni (Da.Mag.3.r.V, s. 313 f.; jf. C. Paludan-Müller, Grevens Feide II. Kjøbh. 1854, s. 349 f.); endnu den 30. juni pantsætter abbed Peder Turessen »vtj closters store nød oc trangh« tre gårde for 300 mr.da. og 20 lod sølv for at tilvejebringe de 2.000 lod sølv, klostret var ansat til. Af dette beløb blev tilsyneladende kun indbetalt 1.608 lod, heraf 642 lod af Gert Jensen Ulfstand, til møntmesteren (G. Galster, Reinold Junges Møntmesterregnskaber, s. 32 f., 43 f., 183); jf. også G. Johannesson, Den skånska kyrkan och reformationen. Skånsk senmedeltid och renässans I. Lund 1947, s. 229.
44. RA. Privatarkiver nr. 6232 Knud Rud t. Vedbybård I: Perg. 1540 6/8. Den pågældende gård sælges af Sofie Emmikesdatter for en guldkæde, der vejede 110 gren ungarsk og rhinsk guld. 1 gren guld = 1/24 mr. guld = 230/24 × 10 g. sølv; jf. G. Galster, Reynold Junges møntmesterregnskaber, s. 203 f.
45. RA. L.Dipl. 1541 10/8.
46. GDD I, s. 63 ff. Anders Vinter i Næsborg (Slet h.) påstår som panthaver, at Niels Lauridsen har lovet ham ejendomsbrev på tredjedelen af en halv læst korn for pantesummen plus 70 mr.da. Pantebrevet på 94 mr.da. er dateret 1531 u.d.
47. RA. L.Dipl. 1543 2/10. Knud Rud afkøber Sorø kloster en gård, fordi klostret skal skaffe midler til dækning af sølvskatten til kronen.
48. Danske Samlinger I, s. 56 f. nr. 48-57 stammer fra Iver Kjeldsen Juels og hans søn, Kjeld Juels familieoptegnelser (Da.Saml. I, s. 47-59, udg. af O. Nielsen). De synes at være ført successivt, omtrent samtidigt med begivenhederne og i kronologisk orden. De her anførte godssalg er udate-rede, men ligger i hvert fald efter 1547, da Iver Kjeldsen Juel købte Stubber kloster af kronen (Da. kanc.reg. 1535-50, s. 337-42), da godset hidrører herfra. Sælgene må efter deres kronologisk placering henføre til årene 1549-52, snarest dog det første år; landsdommer Jens Mogensen Hvide, der optræder blandt køberne, nævnes nemlig som død i juli d.å.; sst. s. 418; Erslev, Len og Lensmænd 1513-96, s. 127.
49. -57. Som note 48.
58. RA. Privatarkiv nr. 5148 Mogens Bille E: Skifte. Mogens Bille døde 1538 5/4. Skiftet omfatter ikke blot hans, men også hans forældres arv, der var blevet stillet i bero, så længe han levede. Skiftet varede på grund af strid om arven med Mogens Gøye til 1550; Møllerup, Billeættens Historie I. Kjøbh. 1893, s. 644, 686 ff. Den afsluttende tekst er derfor her henført til dette år.
59. RA. Orig.mageskifter nr. 86; A.N.Ryge, anf.arb., s. 82; om omstændighederne ved dette salg, jf. Astrid Friis, Rigsrådet og statsfinanserne, s. 75 f. og E. Ladewig Petersen, Andreas Barby og Faurholm, s. 183-89.
60. Breve til og fra Mogens Gyldenstjerne og Anne Sparre I, s. 663. Peder Christiensen Dyrer tilbyder denne dato Mogens Gyldenstjerne sit gods for den anførte pris; der blev dog intet af dette jf. A. Heise (Henry Bruun*) i DBL(2) VI.Kbh. 1935, s. 156 f.
61. RA. D. kanc. B. 19 Reg. o.a. 1.VII, fol. 10r-12r.; jf. Kr. Erslev, Danmarks Len og Lensmænd 1513-96, s. 108; Kronens Skøder I, s. 61 f.
62. RA. Privatarkiver nr. 841 Erik Hardenberg I: Perg. 1567 12/6. Ide Ulfstand sælger godset som »en part aff den hoffuitstaael, min sallige hosbunde Falck Gye salige her Eiler Hardenberg skyllige war«.
63. A.N. Ryge, anf.arb., s. 221-25.
64. RA. D.kanc. B. 19. Reg.o.a.I. X, fol. 138-44; Kronens Skøder I, s. 116.
65. Chr. Molbech, Berritzgaard, s. 153.
66. Erik Hardenbergs jordebog, udg. af H.H. Fusing, s. 37 og 41.
67. RA. D.kanc. B. 64 Fynske reg. I, fol. 372r-74r (1584 15/2 og 27/2); Kr. Erslev, Len og Lensmænd, s. 118. – 20 gårde i Bjerge h., der havde været pantsat til Erik Hardenberg for 7.333 dr. (Pantebo-gen), sælges til samme for pantesummen plus 1 000 dr.; jf. Erik Hardenbergs betalingsforpligtelse i Fy.reg., fol. 373r-74r; Kr. Erslev, anf.arb., s. 118; Kronens Skøder I, s. 276.

67. RA. D.kanc B 48 Skånske reg. I, fol. 449 ff.; Kr. Erslev, anf.arb. s. 66; skøde til Henrik Brahe til Vidskövle på Fultofta og Heglinge len, som han forud havde haft i pant for 4.333 1/3 dr.; jf. Kr. Erslev, anf.arb., s. 66. Henrik Brahe skal yderligere betale kronen 20.000 dr.
69. V.A. Secher RD I, s. 111 f.
70. Chr. Molbech, anf.arb., s. 161 f.
71. V.A. Secher RD I, s. 521 ff; jf. ovfr. s. 56.
72. Danske Samlinger 2.r.II, s. 274; RA. Privatarkiver nr. 5212 Esge Brock I: Perg. 1604 9/11; jf. Skiftet efter rigsråd Eske Brock 1626, udg. af C. Rise Hansen. Kbh. 1965, s. 50 f.
73. Aktstykker til Oplysning af Danmarks indre Forhold II. Odense 1845, s. 47. Laurids Oldeland til Ølstedgård sælger fru Margrethe Basse til Steensgård en gård i Ennebølle (Snøde s., Langelands Nr.h.); 1605 23/4 udsteder han skøde på papir, men lader det ledsage af et brev om, at hvis Margrethe Basse finder den i skødet anførte pris (200 dr.) for høj, kan hun lade et nyt skøde udstede på pergament, hvilket han da vil underskrive. Et skøde på papir er ikke retsgyldigt, og der foreligger da også et pergamentskøde med samme dato, men prisen angives her til 150 dr. Følg brevet til bonden er imidlertid dateret 1606 12. febr. således, at der er grund til at antage, at pergamentskødet i virkeligheden først er udfærdiget op mod denne dato, men er antedateret; alle skøderne i køberens arkiv.
74. V.A. Secher RD II, s. 65 f.
75. RA. Privatarkiver nr. 5212: Esge Brock I: Perg. 1608 21/7; L.S. Vedel Simonsen, Esge Brock I, s. 58 f., 77; K. Hansen, Danske Ridderborge I, s. 80 f.
76. RA. Privatarkiver nr. 5212: Esge Brock I: Perg 1608 17/10; L.S. Vedel Simonsen, anf.arb.I, s. 68.
77. V.A.Secher RD II, s. 440 f.
78. RA. Privatarkiver nr. 5212: Esge Brock I: Perg. 1612 12/11; L.S. Vedel Simonsen, anf.arb. II, s. 105.
79. H.H. Fusing, Gessingholm, s. 63.
80. Sst., s. 64.
81. Danske Herregaarde ved 1920 III, s. 332.
82. R. Nyerup, anf.udg., s. 407 og 425; RA. Lensregnskaber. Kristianstad len: Rgsk. og jordebog 1618/19; jf. Kanc. Brevb. 1616-20, s. 291, 312 og 329.
83. H.H. Fusing, Gessingholm, s. 65.
84. A. Heise, Hemmestrup. Jydske Saml. II, s. 387 note 2.
85. Kanc.Brevb. 1624-26, s. 5 ff; Da.Mag. 5.r.I, s. 180.
86. Sst.4.r.VI, s. 67: Sigvard Grubbes notat om Pernille Gyldenstiernes godser, Arreskov, Sølsted, Kjerstrupgård osv.; jf. E. Ladewig Petersen, Christian IV.s pengeudlån, s. 89 ff.
87. RA.D. kanc.B. 188. I; Kong Christian den Fjerdes egenhændige Breve I, udg. af C.F. Bricka og J.A. Fridericia. Kjbh. 1878, nr. 252-53.
88. Som note 87.
89. Viborg landstings skøde- og pantebøger I, udg. af J. Holmgaard. (Vib.Lt.skødebog). Kbh. 1966-70, s. 10.
- 90.-91. RA. Herred.domb. nr. 31, fol. 272v-75r; K. Hansen, Danske Ridderborge II. Kjbh. 1874, s. 220; H. Land Hansen, Ejler Høg til Dallund. Fynske årbøger X, s. 16.
92. Herlufsholms skoles arkiv. Rgsk. 1624-25; jf. F. Tolstrup, Det ældste Herlufsholm. Kbh. 1965, s. 67 f.
93. Vib.Lt. skødebog, s. 21 f.
94. Herlufsholms skoles arkiv. Adkomst 1625 9/6; Rgsk. 1625/26; jf. F. Tolstrup, anf.arb., s. 67 f.
95. H.H. Fusing, Demstrup og Sødringholm, s. 5. Godserne havde i alt 598.88 td.htk., heri undtagelsesvis gæsteripenget iberegnet; jf. H.H. Fusing, anf.sted.
96. F. Meidell, Billeættens Historie II. Kjbh. 1893, s. 84 f.
97. L.S. Vedel Simonsen, Her Jørgen Brahes Levnetsbeskrivelse. Odense 1845, s. 33.
98. Som note 97.
99. Vib.Lt.skødebog I, s. 27 nr. 122.
100. Sst. I, s. 89 f.

101. L.S. Vedel Simonsen, Jørgen Brahe, s. 39.
102. F. Meidell, anf.arb.II, s. 384.
103. Kanc. Brevb. 1627-29, s. 583; jf. sst., s. 608 og 1630-32, s. 120; RA.D.kanc. B.213 Omslagsskriver Søren Rasmussens regnskaber for Kgl.mt.s udestående kapitaler, 1631/32.
104. H. Matzen, Den danske Panterets Historie indtil Chr. V's Lov. Kjbh. 1869, s. 423 note 3.
105. LA. Fyn. Roepstorff godsarkiv. Dokumenter hidr. fra forskellige adelspersoner 1627-1757: Dok. vedr. skiftet efter Henrik Holck 1633; Sofie Brahes regnskabsbog 1627-40, udg. af H. Paulsen Viborg 1955, s. 38, 62, 79 og 98.
106. Rasmussen, Gisselfeld, s. 89.
107. Vib.Lt.skødebog I, s. 136; H. Land Hansen, anf.arb., s. 284 med note 241-42.
108. LA.Sjæll. Sjæll.landstingsskødeprotokol I, fol. 74 v.
109. Vib.Lt. skødebog I, s. 146.
110. Trap, Danmark (4. udg.) V. Kbh. 1924. s. 233.
111. Vib.Lt.skødebog I, s. 211.
112. Kanc.Brevb. 1630-32, s. 641.
113. F. Meidell, anf.arb. II, s. 385. Anders Friis til Hungstrup afkøber Hans Rantzau dele af Vrejlev klostets fæstegods til 50-55 rd.pr.td.htk. Prisen regnes her til middelværdien 52.5 rd.
114. Sst. II, s. 385.
115. Vib.Lt.skødebog I, s. 196.
116. Sst. I, s. 197.
118. RA. Div. lens- og godsregnskaber før 1660: Kjærstrupgårds rgsk. 1635/36; Kanc.Brevb. 1635-36, s. 149 og 577.
119. Sst. 1635-36, s. 362 f.
120. Vib.Lt.skødebog I 1636 nr. 25 og 80.
121. RA. Div. lens- og godsregnskaber før 1660: Skinnerups rgsk. 1636/37.
122. Sst. rgsk. 1636/37.
123. Sst. rgsk. 1636/37.
124. Vib.Lt.skødebog I, s. 271.
125. Sst.I, s. 271.
126. Sst. I, s. 292.
127. Sst. I, s. 292.
128. Kanc.Brevb. 1637-39, s. 703.
129. RA. Herredagsdombog 1639, fol. 563 r.
130. Sofie Brahes regnskabsbog 1627-40, s. 188.
131. LA. Fyn. Lykkesholms godsarkiv. Kontrakt 1640 25/3.
132. LA.Sjæll. Sjæll.Lt.skødeprotokol I, fol. 291r-92r.
135. RA. Kjærstrupgårds rgsk. 1640/41. Købene til Kjærstrupgård er indført i godsets regnskab 1640/41, men uden specifikation. Sælgerne er jomfru Margrethe v. Aschersleben, Hilleborg Krafse, salig Henrik Holcks til Ravnholt, Laurids Pogwisch til Skrumsager og borgmester Hans Nielsen i Odense.
134. RA. Kjærstrupgårds rgsk. 1640/41.
135. RA. Kjærsturpgårds rgsk. 1640/41.
136. RA. Kjærsturpgårds rgsk. 1640/41.
137. Kanc.Brevb. 1640-41, s. 341.
138. Sst., s. 538.
139. Trap, Danmark (4. udg.) V. Kbh. 1924, s. 249.
140. Kanc.Brevb. 1642-43, s. 224.
141. Nye da.Mag.II, s. 155 f.
142. Sst.II, s. 155 f.
143. LA.Sjæll. Sjæll. Lt. skødeprotokol I, fol. 343v ff.; Danske Slotte og Herregaarde IV. Kbh. 1964, s. 114.
144. Vib.Lt.skødebog II, s. 25 f. og 39.

145. Sst. II, s. 25 f. og 39.
146. H. Matzen anf.arb., s. 437 note 3.
147. Vib.Lt.skødebog II, s. 25.
148. LA.Sjæll. Sjæll. Lt. skødeprotokol II, fol. 3r.
149. Danmarks Herregaarde ved 1920 I, s. 508.
150. Vib.Lt.skødebog II, s. 112.
151. Rasmussen, Gisselfeld, s. 92.
152. Sst., s. 92.
153. Vib.Lt.skødebog II, s. 163.
154. Sst.II, s. 155.
155. Sst.II, s. 161.
156. RA. Privatarkiver nr. 157: Henrik Bille II.C Skiftesager.
157. Vib.Lt.skødebog II, s. 166 og 167 f.
158. Sst. II, s. 177.
159. Sst. II, s. 177.
160. Rasmussen, Gisselfeld, s. 59.
161. Kgl.B. Ny kgl.saml. 1332c, fol. 7v-8r: Optegnelser vedr. familien Krags godser i Jylland. Affindelseskontrakt mellem Otte Krag og hans broder Kjeld for to gårde i Dalbyover s. (Gerlev h.), som Otte Krag betaler med 50 rd. in sp. pr.td.landgildehartkorn. Men da deres moder beholder de to gårde på livstid, skal Otte Krag indtil videre oppebære en årlig afgift.
162. Sst., fol. 10v-11r.
163. Sst., fol. 11r-12r.
164. LA. Sjæll. Sjæll. Lt. skødeprotokol II, fol. 61v. Viffert Seefelds skøde til sin broder Jørgen Seefeld på to gårde i Blendstrup s. (Hellum h.). Der er tale om kombineret salg og mageskifte. Gårdene må ikke sælges, men kan afhændes til Viffert Seefeld igen »for fuld betaling, beregnet 55 rd. for huer td. hartkorn, eftersom i køb pleyer at regnis /: saafrembt det nogetid affhendis skall ./.«
165. Sst. II, fol. 78v-79r.
166. Vib.Lt.skødebog II, s. 212 f.
167. Sst. II, s. 212 f.
168. Sst. II, s. 211.
169. RA. Privatarkiver nr. 6340 Christen Skeel Bb: Skifteoptegnelser (Sandholt).
170. Sst.
171. Vib.Lt.skødebog II, s. 214.
172. Sst.II, s. 218; jf. s. 239 nr. 197.
173. Sst. II, s. 233.
174. Sst.II, s. 229.
175. LA.Sjæll. Sjæll. Lt. skødeprotokol II, fol. 147v-48r.
176. Fynske Samlinger X, s. 296 s. 257.
177. RA. Privatarkiver nr. 6340 Christen Skeel: Skifteoptegnelser.
178. Sst.
179. Sst.
180. Vib.Lt.skødebog II, s. 256.
181. Sst. II, s. 257.
182. Sst. II, s. 257.
183. Sst. III, s. 191.
184. Sst. II, s. 250.
185. LA.Sjæll. Sjæll.Lt.skødeprotokol II, fol. 164r-v.
186. S.Jørgensen (Kistrup), Historiske Optegnelser med Sandholts Fortid som Udgangspunkt. Fra Svendborg Amt 1911, s. 21.
187. LA.Sjæll. Sjæll.Lt.skødeprotokol II, fol. 181v-82r.
188. RA. Privatarkiver nr. 6340 Christen Skeel: Skifteoptegnelser.
189. Sst.

190. Sst.
 191. Danske Herregaarde. Ny Saml.I, s. 298 (Gunnar Olsen).
 192. Sst. I, s. 298.
 193. Vib.Lt.skødebog II, s. 91.
 194. Sst. III, s. 91.
 195. LA.Sjæll. Sjæll.Lt.skødeprotokol II, fol. 184v-85r.
 196. H.H. Fussing, Gessingholm, s. 68.
 197. Vib.Lt.skødebog III, s. 128.
 198. Sst. III, s. 128.
 199. Sst. III, s. 144 f.
 200. Sst. III, s. 144 f.
 201. Sst. III, s. 144 f.
 202. Sst. III, s. 145 f.
 203. Sst. III, s. 145 f.
 204. Sst. III, s. 145 f.
 205. Sst. III, s. 145 f.; 50 rd. for øde eller misligholdt gods.
 206. Sst. III, s. 155 f.
 207. Sst. III, s. 155 f.
 208. LA.Sjæll. Sjæll.Lt.skødeprotokol II, fol. 202r-v.
 209. Sst. II, fol. 206v-07r.
 210. Vib.Lt.skødebog III, s. 230.
 211. Sst. III, s. 268.
 212. Ove Juuls dagbog 1656 22/11; HT 3.r.III, s. 557; hartkorn: RA. Rtk. 311. 10 Jordebøger 1661.
 213. RA. Privatarkiver nr. 6340 Christen Skeel: Skifteoptegnelser.
 214. Sst.
 215. Sst.
 216. Sst.
 217. Trap, Danmark (4. udg.) V. Kbh. 1924, s. 628 f.
 218. LA.Sjæll. Sjæll.Lt.skødeprotokol II, fol. 232r-33r.
 219. Fynske Samlinger X, s. 329, nr. 491.
 220. Sst. X, s. 331, nr. 506.
 221. Ove Juuls dagbog 1660 24/9; RA. Rtk.ark. 311. 10 Jordebog 1661.
 222. F. Meidell, anf.arb. II, s. 256 f.

Tabel II. Kronens godssalg under Christian III

No.	År	Gods	Køber	Art. ¹	Td. kornsk.	Salgssum	Mk.pr.td. kornskyld	Erslev ²	Note
1	1540	Birkelsegård	Peder Ebbesen Galt	B	283.00	9.000 mk.	32.01	132	
2	1540	Tommerup kloster	Mogens Gyldenstjerne	K	308.11	6.524 mk. 8 sk.	21.18	147	3.
3	1541	Holmekloster	Jacob Hardenberg	K	1060.00	67.200 mk.	–	152	4.
4	1544	Rugtved	Hans Ejlersen Stygge	B	13.00	600 mk.	46.15	133	
5	1544	5 gd. i Brigsted, Vor h.	Peder Ebbesen Galt	B	31.33	1.030 mk.	32.87	–	5.
6	1544	7 gd. i Salling.	Herman Skeel	B	39.91	1.197 mk. 5 sk.	–	–	6.
7	1544	Bregninge	Gunde Lange	B	303.65	9.106 mk. 4 sk.	–	138	
8	1544	Holbækgård og Sødring birk	Hans Stygge	B	452.78	13.583 mk.	–	120	7.
9	1544	Isgaard	Anders Sandberg	B	402.78	12.083 mk. 5 sk.	–	121	8.
10	1544	Halkjer	Niels Akselsen Rosenkrantz	B	390.80	11.725 mk.	–	126	9.
11	1544	Lynderupgård	Christoffer Stygge	B	305.27	9.158 mk. 2 sk.	–	126	
12	1544	Todbøl	fru Birgitte, sal. Enevold Stygges	B	174.58	5.237 mk. 8 sk.	–	134	
13	1544	Tise (15 gd. og 6 bol)	Albert Skeel	B	160.27	4.808 mk. 5 sk.	–	134	10.
14	1544	Ranes gods	Albert Skeel	B	41.49	3.000 mk.	72.31	119	11.
15	1544	Hennegård	Oluf Staverskov	B	165.83	4.975 mk.	–	140	
16	1544	Fabjerg mølle	Jørgen Friis	B	38.33	900 mk.	23.48	138	
17	1544	11 gd. i Salling	Niels Juel	B	58.93	1.200 mk.	20.34	127	12.
18	1544	Oksvang	Christoffer Munk	B	21.50	750 mk.	34.88	140	
19	1544	Specifikation mangler	mangler	B	(32.54)	976 mk. 2 sk.	–	–	13.
I alt 1544					2600.45	80.309 mk. 15 sk.			
20	1547	Stubber kloster	Iver Kjeldsen Juel	K	1240.83	38.295 mk.	30.87	167	14.
21	1551	Holme kloster	Eskild Oxe	K	?	67.200 mk.	?	152	15.
22	1556	Irup	Knud Gyldenstjerne	K	1023.17	36.000 mk.	35.19	132	16.
I alt 1536-1559					ca. 6548.10	237.379 mk. 7 sk.			

Kilder: Erslev: Danmarks len og lensmænd 1513-1596; jfr. henvisningerne til denne. RA. Da.Kanc. B II. Rentekammerafd. 1: Diverse (1534-1588), no. 32, 1544.

Noter:

1. B = Bispegods; K = Klostergods.
2. Kolonnen henviser til Erslevs ovfr. nævnte arbejde.
3. Prisen omfatter pantessummen for Lindholm len, som Mogens Gyldenstjerne sad inde med, på 500 gld. og 5.024½ mk. – 1 gld. regnes her til 2 mk.da. Da regeringen i 1539-40 ønskede at lægge Lindholm len under Malmöhus, tilbød man Mogens Gyldenstjerne at overføre hans pantessum til et andet len. Han synes imidlertid at have været krænkede over, at man forbigik ham ved besættelsen af lensmandsposten i Malmö og forlangte da krongods udlagt som ejendom til erstatning for pantessummen. Selvom han i første omgang fik afslag, lykkedes det ham det følgende år, 1540 – med rigsrådets støtte – at erhverve Tommerup kloster (Astrid Friis, Johan Friis' første år. Scandia VII Lund 1934, s. 193 f.; DBL VIII, 502; skødet findes i Da.Kanc.reg. 1535-50, 157-60). Prisen ca. 21 mk. pr. td. htk. må betegnes som unormalt lav, men formentlig også som et resultat af de særlige omstændigheder.
4. jf. Erslev, anf. sted og Astrid Friis, Rigsråd og statsfinanser, 83 f.
5. Prisen var 110 gld. og 270 dr.
6. Prisen mangler i kilden (RA.Da.kanc., anf.sted) og er her udregnet efter den iøvrigt faste norm ved disse salg. (cf. Erslev, Konge og lensmand, tillæg, s. xlii).
7. Prisen var helt nøjagtigt 13.583 mk. 4 alb.; jf. også P. Rasmussen, Århusgård og Åkær len, s. 153 ff.
8. Oprindeligt havde Anders Sandberg købt gods for 14.633 mk. 5 sk., men herfra blev draget en del, således at resten androg 4.527½ dr. 13 sk. (Erslev har dog 12.081½ mk.).
9. Prisen var helt nøjagtigt 11.724 mk. 7 sk. 1 alb.
10. Prisen var helt nøjagtigt 4.808 mk. 5 sk. 1 alb.
11. I Ms. er godsets værdi udregnet til 1.243 mk. 4 sk.; »dog ephtherthj godzett ligger Albregtt Scheel belegennd, will hand gifvæ ther fore 1000 dr.«
12. Prisen var egentlig 1.767 mk. (= 589 dr.); »dog vnnthe Kon.Ma^{tt} hannom thet for 1200 dr. oc omdrog mett hannem the 189 dr. for hand paa Kon.Ma^{tt}s wegne haffde for fuld the diele mette her Mogens Gøye«. Teksten er her selvmodsigende, og »daller« skal sikkert – som Erslev også har – rettes til »mark«.
13. Summen og kun denne findes på et løstliggende ark, som dog givetvis hører til lægget. Godset kan ikke identificeres; dets størrelse i kornskyld er beregnet efter den i ms. anlagte norm.
14. 1546, 18. okt. meddeles det, at Iver Juel havde tilbudt at købe Stubber kloster. Erik Banner, Peder Skram og rentemester Jørgen Pedersen får da kongelig befaling til at komme overens med ham om salget, og til at gøre deres »største flyett till boede mett hannom och ander, som bleffue wptegnet the siiste y skielles fran oss, at wdfiødre thee fleste daller och guldt, som y wiide paa wore wegne at bekomme, saa att wij wiisseligen nu tiill then neste tilkommende omslage mue bekomme sliig en stattelig sume daller och guldt, ephther som forladt er« (Da.Mag. 4.r. I, s. 237 f.; skødet findes i Da.Kanc.reg. 1535-50, s. 337 ff.; prisen i Danske Samlinger I, s. 55) Sent på efteråret 1547 opkrævedes summen af Iver Juel (Da.Mag. 4.r. I, s. 257 f.).
15. Se ovfr. note 4.
16. 1556, 4. marts fik Otte Brahe, Albert Skeel, Christoffer Gøye og Erik Rud kgl. brev om med det første at forsamlе sig på Irup, vurdere gården og godset og indsende klare registre til rentekammeret (Kanc.Brevb. 1556-60, s. 13). Besigtelsen er bevaret (RA. Da.Kanc. B 42, mageskiftebesigtelser etc.), men prisvurderingen mangler her. Den kendes imidlertid fra Mogens Gyldenstjernens brev fra 1556, 1 marts (RA.Da.Kanc. Indkomne breve), og den her nævnte sum afviger ikke fra den gængse norm under Christian III.

Summary

The purpose of the investigation is to chart the value of the noble estate, that is, as a means of production and source of income for its owners. A number of uncertain factors make it necessary for us to be satisfied with determining standards of value and long-term developments. The first section of the study characterizes the noble landmarket and the mechanisms for price fixing.

The estate market wears the stamp of monopoly, clearly excluding the crown and commoners (a state which was established in the course of the period 1483-1558), and also of a market which enjoys exclusive privileges. In the same period the price fixing was freed from the Middle Ages' standards (capitalization), in favor of mechanisms and standards (calculation in »tønder hartkorn«) which reflect noble interests and economic estimations. Finally, a number of problems concerning the source materials and calculations are discussed in the study's last section.

The actual research, which out of necessity was based on price casuistry (in all approximately 220 cases in the period 1500-1600, tabulated in appendix I), shows that very strong increases in the land value – probably encouraged by economic conditions – starts in the 1540's or 1550's; compared with the first generation of the 1500's the price doubled six to seven times in 1621-60 (respectively eight-nine Rhine guilders and fifty-sixty rixdollars per »tønde hartkorn«). The rise in land value, the intensity of which surpassed the rises for agrarian products, thus illustrates a significant economic optimism and the economic strength of the nobility. Abnormally high prices in the decades right after 1600 reflects strong estate speculation, which was first curbed by the legislation of 1623, and through later ordinances in 1632-41 the government succeeded in creating a basis for channeling bourgeois capital into large agriculture, without relinquishing the noble monopoly, and without the bourgeois becoming dominating creditors before 1660. The stable price level in the last generation before the absolute monarchy's institution in 1660 illustrates that the protection functioned after its purpose, despite the beginning depression, and increasing tax burden. It was first with the absolute monarchy's changed price conditions – and the removal of the nobility's monopoly – that there began, in 1664, a drastic and long-term fall in land value.

Adelig godsstruktur i Musse og Fuglse herreder i 16.-17. århundrede

AF JENS VILLIAM JENSEN

1. Indledning

Emnet

Der har i dansk agrarhistorisk forskning været en lang og stærk tradition for den opfattelse, at der foregik en stabil og kontinuerlig udvikling fra små hovedgårde med tilhørende spredtliggende fæstegods i middelalderen til det senere i 17. og især 18. århundrede velkendte godssystem, karakteriseret ved velarronderede godser og omfattende hovedgårdsmarker drevet ved hoveri af godsets fæstere. Denne udvikling i retning af enevældens godssystem tog yderligere fart under 16. århundredes højkonjunktur.

Udviklingens forløb i tiden efter reformationen og dens årsager er kort og klart sammenfattet af Poul Johs. Jørgensen, der i »Dansk Retshistorie« ved behandlingen af landboforholdene bl.a. skriver: »Foruden at Adelsgodserne gennemgaaende blev større, blev de endvidere bedre afrundede... Baggrunden for Adels Arbejde paa en bedre Arrondering af Godserne var som allerede nævnt til Dels dens forøgede Interesse i Hoveriarbejdet, der igen hang sammen med dens Ønske om i højere Grad end tidligere at anvende Stordrift i Landbruget. Dette Ønske var begrundet i det 16. Aarhundredes stærke Prisstigning paa Landbrugsprodukter og gav sig Udslag i en stærk Udvidelse af Hovedgaardenes Tilliggende og ogsaa af deres Antal«. ¹ Denne opfattelse af kontinuitet og parallellitet i godssystemets udvikling – stigende arrondering som følge af øget hoveribehov til den udvidede hovedgårdsdrift med henblik på udnyttelse af 16. århundredes gunstige konjunkturer – præger ikke alene ældre, ² men også nyere ³ fremstillinger af periodens

---

1. Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie (1947/1969) p. 465f, cf. p. 463.

2. V. Møllerup og J. A. Fridericia i Danmarks Riges Historie, af Johs. Steenstrup m.fl. (1896-1907), III pp. 249f, 259, 280 og IV pp. 57f, 61ff, 67ff; Erik Arup: Danmarks Historie II (1932/1961) p. 595ff, især pp. 599-601, 610; Hans Lund og C. O. Bøggild-Andersen i Schultz Danmarkshistorie, red. Aage Friis m.fl., II (1941) p. 681ff og III (1942) pp. 20f, 25f.

3. Svend Cedergreen Bech i (Politikens) Danmarks Historie, red. John Danstrup & Hal Koch, bd. 6 (1963/1970/1977) p. 473ff; i outreret form hos Benito Scocozza: Klassekampen i Danmarks historie. Feudalismen (1976) pp. 62ff, 78, 118, 163f, 188ff (cf. Troels Dahlerups anmeldelse i HT 78 p. 298ff); opfattelsen præger ligeledes Fridlev Skrubbeltrangs sammenfattende fremstilling af landboforholdene i »Det danske Landbosamfund 1500-1800« (1978), se pp. 34f, 36f, 49ff, 71f, 85ff.

historie. Dog må det fremhæves, at E. Ladewig Petersen, der i den seneste fremstilling som den første anskuer tiden fra midten af 16. til midten af 17. århundrede under ét og under en ny synsvinkel, skildrer et noget andet udviklingsforløb: Omend den stigende arrondering i 16. århundredes sidste årtier fortsat understreges, er hovedgårdsdriftens egentlige expansion imidlertid klart placeret i 17. århundrede, især efter 1630, og set i sammenhæng med skattestestens væxt.⁴

Fundamentet for opfattelsen af hovedgårdsdriftens kontinuerlige udvikling var oprindelig J. A. Fridericias grundlæggende studier over landboforholdene i 17. århundrede, hvor det faldende antal tiendeydere og skattepligtige bønder i 16.-17. århundrede forklares med dels nedlæggelse af bøndergårde ved oprettelse og udvidelse af hovedgårde dels – og især – det voxende antal adelige ugedagstjenerne.⁵ Spørgsmålet om hovedgårdenes antal og udvidelse er siden gjort til genstand for en indgående undersøgelse af Gunnar Olsen, der i doktorafhandlingen »Hovedgård og Bondegård« søgte stordriftens omfang og kronologiske forløb i tiden 1525-1774 nøjere fastlagt på grundlag af en systematisk og detaljeret analyse af oprettelser, udvidelser og nedlæggelser af hovedgårde samt de i forbindelse hermed nedlagte bøndergårde og landsbyer. Det fremhæves, at trods variationer i styrke foregik udviklingen mod stordrift gennem hele perioden, og Gunnar Olsen fandt teorien om oprindelig små hovedgårde i middelalderen bekræftet.⁶ Anvendeligheden af den benyttede metode kan imidlertid diskuteres. Mens udvidelserne – afhængig af disses omfang – må tages som udtryk for en større eller mindre forøgelse af hovedgårdsdriften, tør langt fra alle oprettelser af nye hovedgårde tolkes som et bevidst ønske om hovedgårdsdrift.⁷ Hovedgården var primært et juridisk-privilegiemæssigt og ikke et funktionelt begreb, hvorfor den blotte eksistens af en adelig hovedgård ikke uden videre kan opfattes som ensbetydende med realiseret hovedgårdsdrift.⁸ Hovedgårdene udgjorde et centralt led i godssy-

4. E. Ladewig Petersen i (Gyldendals) Danmarks Historie, red. Aksel E. Christensen m.fl., II:2 (1980) pp. 383, 407f, 507ff, 547ff; samme: Fra standssamfund til rangssamfund 1500-1700, Dansk Socialhistorie 3 (1980) pp. 243ff, især 261-65, 319ff, især 348-75; cf. desuden Svend Ellehøj i (Politikens) Danmarks Historie bd. 7 (1964/1970/1977) p. 120ff, især p. 124.

5. J. A. Fridericia: Historisk-statistiske Undersøgelser over Danmarks Landboforhold i det 17de Aarhundrede, HT 6. rk. II pp. 469-622, se pp. 523ff, 537f, 542-88. – Opretrykt i J. A. Fridericia: Studier over Adelsvældens Historie. Udvalgte Afhandlinger og Anmeldelser, udg. E. Ladewig Petersen (1979), pp. 17-170.

6. Gunnar Olsen: Hovedgård og Bondegård. Studier over stordriftens udvikling i Danmark i tiden 1525-1774 (1957/1975) pp. 72, 184f, 238; cf. de centrale kapitler X-XIII p. 157ff.

7. Hovedgårdstallet var uhyre labilt, hvilket klart illustreres af, at hovedgårdsoprettelserne modsvareredes af et næsten tilsvarende antal hovedgårdsnedlæggelser, der i 16.-17. århundrede endog oversteg antallet af oprettelser (Gunnar Olsen: anf. arb. tabel 5b p. 164); cf. den af Troels Dahlerup konstaterede divergens mellem henholdsvis kendte og fungerende hovedgårde på Mors i 16. århundrede (Troels Dahlerup: Danmark, i Den nordiske Adel i Senmiddelalderen. Struktur, funktioner og internordiske relationer. Rapporter til det nordiske historikermøde i København 1971 9-12 august pp. 45-80, se p. 58).

8. Cf. eksemplet Danstedgård nedenfor p. 101f.

stemet, men deres antal og udvikling er ikke i sig selv tilstrækkelig til bestemmelse af godssystemets karakter; hertil kræves, som påpeget af Ladewig Petersen, »at vi tillige funktionelt kan bringe hovedgårdsjordens omfang og organisation i relation til det underliggende fæstegods' størrelse, struktur og ressourcer«. ⁹

Netop udviklingens anden hovedside, ændringerne i godsstrukturen, er ikke tilstrækkelig belyst for adelsgodsets vedkommende, idet der ikke foreligger systematiske undersøgelser af den adelige godsstruktur i 16. og 17. århundrede. Den fortsat fremherskende opfattelse af en forceret godskoncentration ¹⁰ i 16. århundrede er i første række baseret på Thomas B. Bangs dokumentation af krongodssamlingen under Frederik II, hvor man især har hæftet sig ved Bangs påpegnelse af den gensidige koncentration af adelsgodset. ¹¹ Omtrent samtidig med Bangs undersøgelse leverede C. G. Weibull i sin behandling af det skånske landbrugs historie den hidtil fyldigst exemplificerede skildring af en jævnt stigende godskoncentration fra middelalderen og frem; i løbet af senmiddelalderen og 16. århundrede ændredes middelalderens strøgods-komplekser ved en stadig kraftigere koncentration – kulminerende i 17. århundrede – af fæstegodset omkring hovedgårdene, hvis marker udvidedes og i stigende grad blev drevet af hoveriydende fæstere. ¹²

Karakteristisk for den skitserede opfattelse af kontinuitet i godssystemets udvikling er, at den grunder sig på kendskab til slutresultatet, 18. århundredes godssystem. Imidlertid er det nu muligt at anskue den godsstrukturelle udvikling i 16. og 17. århundrede på baggrund af et nøjere kendskab til de middelalderlige forhold, hvor C. A. Christensens analyse af især Roskildebispens Jordebog og Erik Ulsigs bredere godshistoriske undersøgelser har medført et nyt og ændret syn på middelalderens gods- og agrarsystem. ¹³ Gennem et detaljeret analyse af godsstrukturen har Erik Ulsig dokumenteret en udvikling fra et oprindeligt storgods- og stordriftssystem i højmiddelalderen til et senmiddelalderligt fæstegodssystem. Driftsenheden var her den enkelte fæstegård, mens hovedgården fungerede dels som bopæl for godsejeren, hvis indtægt bestod i fæsteafgifterne, dels som administrationscentrum for det landgildeydende fæstegods, der ofte lå fjernt og spredt i forhold til hovedgården; strøgodsformen var kendetegnende for senmiddelalderens godssystem, hovedgårdenes funktion som produktionscentre var ube-

9. E. Ladewig Petersen: Adelig godsdrift i 1600-tallets Danmark, i *Från medeltid till välfärdssamhälle*. Nordiska historikermötet i Uppsala 1974. Föredrag och mötesförhandlingar pp. 63-88, se p. 64.

10. Her og i det følgende udelukkende anvendt i geografisk betydning synonymt med arrondering.

11. Thomas B. Bang: *Kronens Mageskifter under Frederik 2.*, HT 9. rk. I pp. 1-42; samme: *Frederik II:s skaanske Godspolitik*, *Hist. Tidskr. för Skåneland* 7 pp. 121-39. – *Mageskifterne mellem krone og adel* behandles nærmere nedenfor p. 108ff.

12. C. G. Weibull: *Skånska jordbrukets historia intill 1800-talets början* (1923) pp. 33ff, 66ff.

13. C. A. Christensen: *Ændringerne i landsbyens økonomiske og sociale struktur i det 14. og 15. århundrede*, HT 12. rk. I pp. 257-349, passim; Erik Ulsig: *Danske Adelsgodser i Middelalderen* (1968) pp. 114ff, 306ff, 344ff.

tydelig, og nogen tendens til udvidelse af hovedgårdsmarkerne synes der ikke at have været tale om, ligesom hoveriets omfang i 15. og begyndelsen af 16. århundrede var ringe.

C. A. Christensens og især Erik Ulsigs påvisning af fæstegodssystemets klare dominans ved 16. århundredes begyndelse har til følge, at udgangspunktet for den senere udvikling i 16. og 17. århundrede var et andet end tidligere antaget, hvorfor opfattelsen af godskoncentrationens fremskredne stade allerede i 16. århundrede næppe lader sig opretholde uden modifikationer. Dette sammenholdt med E. Ladewig Petersens påpegning af, at »... måske især nedadgående konjunkturer og skattetryk kan have indeholdt incitamenter til storgodsdannelse«,¹⁴ har bestemt sigtet med nærværende undersøgelse af den adelige godsstruktur i et afgrænset område, in casu de to østlollandske herreder Musse og Fuglse, i 16. og 17. århundrede. Mere præcist er sigtet *for det første* at kortlægge adelsgodsernes arrondering i 1560'erne og igen omkring 1660 for ved sammenligning at skabe et sikrere grundlag for en karakteristik af godsstrukturen i anden halvdel af 16. århundrede, og *for det andet* at søge godskoncentrationens kronologi nærmere bestemt, primært ved en analyse af mageskifterne mellem krone og adel. *Endvidere* skal afslutningsvis diskuteres mulige årsager og motiver til godskoncentrationen.

En undersøgelse af godsstrukturen kan ikke i sig selv give svar på spørgsmålet om hovedgårdsdriftens udbredelse, men en analyse af arronderingen vil gøre det muligt nærmere at bestemme de ydre rammer og dermed mulighederne for en realisering af hovedgårdsdriften, idet en forudsætning herfor selvsagt var, at fæstegodset var samlet i hovedgårdens umiddelbare nærhed, såfremt hoveriresourcerne skulle udnyttes effektivt.

Kilder og kildeproblemer

Kilderne til belysning af godsstrukturen er dels en række præsteindberetninger 1568¹⁵ dels matriklen 1662 samt de i forbindelse med matrikuleringen 1660-62 udarbejdede adelige jordebøger.¹⁶ Enkelte problemer, der knytter sig til benyttelsen af især præsteindberetningerne fra 16. århundrede, skal kort omtales.

Præsteindberetningerne 1568 var foranlediget af kongebrev af 26. juni 1568 til superintendentterne om at lade herredsprovsterne optage sogneregistre over herregårde og disses ejere samt antal gårde, bol og gadehuse med angivelse af, hvem de tilhørte.¹⁷ Disse indberetninger foreligger bl.a. fra tre af Lolland-Falsters seks

14. E. Ladewig Petersen: *Adelig godsdrift i 1600-tallets Danmark* p. 64.

15. Lolland-falsterske herredsbøger, decimantlister m.v. fra tiden efter reformationen, udg. Troels Dahlerup, Carl Engelsen og Chr. Lisse (1971), pp. 1-42. – *Cit. Indberetninger 1568*.

16. RA. Matrikel 1662. Rtk 311.86: Halsted klostres og Ravnsborg len, 311.87: Ålholm slots len, Fuglse hed., 311.88: Ålholm slots len, Musse hd.; RA. Jordebøger 1660-65. indsendt i henhold til kgl. missiver 1660 28/9, 1661 10/1 og 1662 4/7. Rtk 311.19-22: Ålholm len – Øllingsøgård.

17. Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold, udg. C. F. Bricka m.fl. (1885ff), 1568 26/6 (p. 344), *cit. Kanc Brevb.*; kongebrevet trykt efter original til superintendenten i Fyn i H. F. Rørdam: *Danske Kirkelove II* (1886) p. 110f.

herreder.¹⁸ De tre bevarede lolland-falsterske indberetninger, der alle er overleveret i herredsprovsternes redaktion, dækker herrederne Fuglse, Musse og Falster Sønder herred med Gedsør birk. De to lollandske indberetninger stammer begge fra 1568, hvorimod de falsterske oplysninger er indsamlet lidt senere i forbindelse med udarbejdelse af herredsbogen 1572 vedrørende præsternes og degnenes underhold, men indholdsmæssigt svarer de til de lollandske provsters oplysninger 1568. I overensstemmelse med kongebrevets forlangende angiver samtlige tre indberetninger antal brug (ikke decimanter) og disses fordeling på ejere. Mens der ikke er tvivl om, at indberetningerne tilstræber fuldstændighed,¹⁹ kan der derimod være grund til at se nøjere på karakteren af de oplysninger, der bringes.²⁰

I kongebrevet forlangtes som nævnt oplysning om gårde, bol og gadehuse. Begrebet bol i betydningen mindre gård var imidlertid som bekendt ikke almindelig på Sjælland og Lolland-Falster og afstedkom da også en vis begrebsmæssig forvirring hos de lolland-falsterske præster og provster. Værst gik det for Fuglseprovsten, der tydeligvis misfortolkede kongebrevets skelnen mellem gårde og bol som en forskel mellem selvejere og fæstere, thi anderledes kan de mange bol i Fuglse herred ikke forklares.²¹ De to øvrige provster forstod derimod korrekt betegnelserne som en forskel i brugsstørrelse; hvor provsten i Falster Sønder herred i stedet for begrebet bol konsekvent benyttede den østdanske term gårdsæde,²² videregav Musseprovsten blot de enkelte sognepræsters betegnelser med en vis forvirring til følge: i 5 sogne anføres gårdsæder, i andre 5 bol, mens der i de resterende 10 sogne hverken anføres bol eller gårdsæder.

Det er ikke utænkeligt, at præsterne i disse sidste 10 sogne har opført enkelte bol/gårdsæder som gårde; i alt fald synes Fuglseprovsten – for så vidt sognepræsterne har oplyst om bol eller gårdsæder – ved redigeringen af sogneindberetningerne at have regnet disse blandt gårdene.²³ Gårdtallet 1568 bliver derved muligvis en anelse for højt, men næppe heller mere end en anelse, thi der er – skønt bol/gårdsæde-kategorien givet omfattede enkelte brug af yderst beskedent størrel-

18. Cf. note 15. Foruden de lolland-falsterske er bevaret indberetninger fra hele Vendelbo stift, udgivet af C. Rise Hansen i »Præsteindberetninger om fæstegods m.v. i Vendelbo stift 1568 og 1599« (1964) pp. 1-151.

19. Bortset fra, at kronens slot Ålholm er unævnt og præstegårdene – som i indberetningerne fra Vendelbo stift – er udeladt, kan kun ganske få mangler konstateres. Det drejer sig om Revshale ved Maribo købstad, Rågelunde i Kettinge so. samt Pogemosetofte i Radsted so., alle i Musse hd.; eventuelle mangler i Fuglse hd. lader sig ikke konstatere som følge af den manglende geografiske specifikation i Fuglseprovstens indberetning.

20. Cf. hertil Erik Ulsigs omtale af præsteindberetningerne 1568 i »Studier over registret fra Ringsted og Ramsø herreder ca. 1517«, Bol og by 2. rk. 2 pp. 49-75, se pp. 50f, 53 note 6.

21. »Bøndergårde« anføres således alene til hovedlenene Halsted kloster og Ålholm, derimod aldrig til adelen.

22. Provsten gør selv opmærksom herpå (Indberetninger 1568 p. 42).

23. Til eksempel kan nævnes Rødby so., hvor der 1568 er anført 63 gårde, men 1624 i stedet 49 gårde og 11 gårdsæder (Indberetninger 1568 p. 8; Præsteindberetninger til Ole Worm II: Århus, Fyns og Lunde stifter 1623-25, udg. Frank Jørgensen (1974), p. 156).

se²⁴ – ikke grund til at tvivle om, at de lolland-falsterske bol og gårdsæder i lighed med de sjællandske²⁵ i overvejende grad var af gårdstørrelse, omend små. Dels som følge heraf dels fordi eventuelle bol/gårdsæder i Fuglse og halvdelen af Musse herred ikke lader sig udskille, er også de få explicit anførte bol og gårdsæder i det følgende regnet som gårde og ikke opført særskilt.

Væsentligere for undersøgelsen af adelsgodsets struktur er imidlertid spørgsmålet om pålideligheden af 1568-indberetningernes fordeling af godset på ejere. Især på grund af områdets overvældende antal kronbirker²⁶ er det påkrævet at efterprøve oplysningene om ejendomsfordelingen. Hertil foreligger et næsten samtidigt kontrolmateriale, thi da Lolland-Falster blev fastsat som dronningens livgeding, er langt hovedparten af områdets krongods opført i Nykøbing lens jordebog 1572, som suppleret med et par lidt senere jordebøger fra Ravnsborg-Halsted klostres len²⁷ gør det muligt at lokalisere krongodset og dermed i de fleste tilfælde at foretage en præcis fordeling af godset mellem krone og adel. Som påpeget af Erik Ulsig var en del gods, der i indberetningerne er anført til Karen Bølle til Hellerup og Susanne Bølle til Nakkebølle, i realiteten krongods under Toreby birk, som de havde i forlening til 1570.²⁸ Tilsvarende var 1 bol i Øllebølle og 2 gårde i Lille Musse anført til Peder Huitfeldt til Engestofte givet kronens til Øen len, hvormed Peder Huitfeldt var forlenet.²⁹ Omend lensjordebøgerne således nok bringer enkelte korrektioner til præsternes og provsternes oplysninger, skal det dog understreges, at den gennemførte sammenligning i hovedsagen styrker tilliden til indberetningernes fordeling af godset på ejere. Præsteindberetnin-

24. Cf. Torebypræstens vanskeligheder ved at skelne mellem kronens »boell oc gadehus« (7) i Toreby, der blot anføres under ét (Indberetninger 1568 p. 13).

25. Se Erik Ulsigs bestemmelse af gårdsædebegrebet i 1517-registret fra Ringsted og Ramsø herreder, Bol og By 2. rk. 2. p. 61ff; cf. Thelma Jexlev: Fra dansk senmiddelalder. Nogle kildestudier (1976) p. 51f. Om gårdsæderne i den med præsteindberetningerne samtidige sjællandske stiftslandebog se Sjælland Stifts Landebog 1567, udg. Svend Gissel (1956), p. XXIIff; cf. Svend Gissel: Landgilde og Udsæd på Sjælland i de store mageskifters tidsalder. Retrospektive studier i landbo- og bebyggelseshistorie (1968) p. 13. – Vedr. gårdsædebegrebet se i øvrigt: Fridlev Skrubbeltrang: Husmand og Inderste. Studier over sjællandske Landboforhold i Perioden 1660-1800 (1940/1974) p. 18f.; samme: Studier over gårde, gårdbrugerantal og brugsstørrelser i det 17. århundrede, HT 12. rk. V pp. 1-51, se p. 25f.

26. Se Kr. Erslev: Danmarks Len og Lensmænd i det sextende Aarhundrede (1879) p. 102ff.

27. RA. Kongehuset A 2. Frederik II's dronning Sofie: »Jordebog på Nykøbing len med alle de andre len, derunder ligger udi Lolland og Falster, som er dronningens livgeding« udat. (1572); RA. Lensregnskaber. Halsted klostres len b. Jordebøger: Halsted klostres jordebog 1584-85 samt Ravnsborg-Halsted kloster lens jordebog udat. – Jeg takker professor, dr. phil. Erik Ulsig for tilladelse til at benytte dennes afskrifter af jordebøgerne.

28. Bol og By 2. rk. 2 p. 53 note 6 – til de der anførte lokaliteter, Hunseby so. og Hjelm i Majbølle so., må føjes 1 gård i Grænge, Toreby so., til Karen Bølle (Indberetninger 1568 pp. 14, 18, 21); Kr. Erslev: anf. arb. p. 106.

29. Indberetninger 1568 pp. 23, 26. – Se om Peder Huitfeldts forlening med Øen i 1568 *ibid.* p. 22; Kr. Erslevs oplysninger om Øen len må således korrigeres (Kr. Erslev: anf. arb. p. 107).

gerne giver et i det væsentlige korrekt billede af ejendomsfordelingen i 1568.³⁰

Et enkelt mere problematisk tilfælde skal kort omtales. I Tågerup sogn anføres til Otte Krumpen 4 selvejere, som ifølge indberetningen er magelagt fra Ålholm slot, hvorfor det umiddelbart synes rimeligt at regne de 4 gårde blandt Otte Krumpens gods til Højbygård.³¹ Alligevel forekommer det sandsynligst, at de 4 magelægsgårde er identiske med 1572-jordebogens 4 gårde til Meltofte birk i Højby (Tågerup sogn): Dels eksisterer der ikke noget mageskifteskøde på de 4 gårde dels er det bemærkelsesværdigt, at der i lensbrevet til Otte Krumpen 1555 3/10 på Hald slot og Meltofte birk særskilt anføres 4 gårde i Højby,³² hvilket vanskeligt kan tolkes anderledes end, at de 4 gårde først da er lagt til Meltofte birk; indberetningens mageskifteoplysning skal således snarest forstås derhen, at de 4 gårde er taget fra Ålholm og lagt til Meltofte birk i forbindelse med dettes forlening til Otte Krumpen. Det må derfor antages, at indberetningens 4 magelægsgårde i realiteten var birkegods til Meltofte birk. Det skal tilføjes, at en nøjere undersøgelse – vis detaljer af pladshensyn må udelades her – af Højbygårdgodsets udvikling i Tågerup sogn 1568-1662 ligeledes peger i retning af at betragte de 4 gårde som birkegods i 1568.

Indberetningernes geografiske specifikation af godset er varierende. Provsten i Falster Sønder herred fordeler konsekvent brugene på de enkelte byer, hvilket også er hovedreglen i Musse herred, hvor den geografiske specifikation kun mangler i 3 af 20 sogne; derimod nøjes Fuglseprovsten udelukkende med en sognevis fordeling af godset. Alvorligere for undersøgelsen af adelsgodsets arrondering 1568 er dog savnet af tilsvarende indberetninger fra Lollands Nørre og Sønder herreder samt Falster Nørre herred. At der til mange – formentlig de fleste – adelige hovedgårde i Musse og Fuglse herreder hørte en del gods i det nordlige Falster og især de to vestlollandske herreder, er hævet over enhver tvivl. Et par eksempler kan anføres til illustration. I løbet af 1530'erne erhvervede Mette Gøye og Johan Oxe til Nielstrup således 4 gårde på Vestlolland samt 1 gård på Falster.³³ Af det store Krenkerupgods lå ifølge jordebogen 1532 over Mogens Gøyes fædrene arv 36 gårde og 1 gårdsæde på Vestlolland,³⁴ hvor Mogens Gøye tilmed erhvervede yderligere 5 gårde.³⁵ Ved skiftet efter ham 1551 arvede Albrecht og Birgitte Gøye i fællig Krenkerup; det ved skiftet stærkt reducerede

30. Ejendomsfordelingen er tidligere behandlet af Chr. Thorsen i hans »Smaa Bidrag til Belysning af Ejendomsforholdene i Landbruget i Slutningen af det 16. Aarhundrede«, HT 8. rk. IV pp. 183-210, se pp. 199f, 204f; Thorsens tal rummer visse unøjagtigheder, af større betydning dog kun i Musse hd., hvor ejendomsfordelingen var: 463 gårde og bol (incl. 171 selvejere) til kronen, 433 til adelen og 110 til gejstligheden (Maribo kloster samt kirke-, præste- og hospitalstjenere).

31. Indberetninger 1568 p. 8.

32. Kanc Brevb 1555 3/10 (p. 402).

33. RA. Johan Oxes arkiv (pergament) 1530 29/6, 1534 3/11, 1536 30/7.

34. Erik Ulsig: Danske Adelsgodser i Middelalderen bilag 27 p. 448; cf. Niels Oxenvad: Krenkrup og slægten Gøye 1367-1568, Lolland-Falsters Historiske Samfunds Årbog 49 pp. 131-70, se p. 147.

35. Fru Eline Gøyes Jordebog, udg. A. Thiset (1892), p. 433. – *Cit. ECJ*.

godskompleks omfattede bl.a. 6 gårde i Lollands Nørre og Sønder herred, hvor godset i øvrigt igen øgedes ved senere erhvervelser, thi i Albrecht Gøyes låsebrevsforfølgning på lollandsk gods 1555-57 optræder bl.a. 14 gårde i de to herreder.³⁶ Skønt enken Anne Rosenkrantz i 1564 mageskiftede bl.a. 5 gårde Sønder herred til kronen,³⁷ må der således 1568 højst sandsynligt have ligget en del gods til Krenkerup i det vestlige Lolland.

Lignende forhold gjorde sig givet gældende for andre østlollandske godser. Hvor store godsmængder, der er uoplyst, kan ikke fastslås, men det må pointeres, at det oplyste strøgods er minimum. Det bør derfor holdes for øje, at de i det følgende anførte tabeller tenderer i retning af at gøre arronderingen 1568 bedre, end den i virkeligheden var.

Kilderne 1660-62 – matriklen 1662 og de adelige jordebøger 1660-62 – rummer i nærværende sammenhæng ulig færre problemer. Dels giver de en sikker ejendomsfordeling dels og især vigtigt for arronderingsundersøgelsen er der tale om fuldstændighed med hensyn til geografisk dækning, ligesom specifikationen af godset på de enkelte byer er gennemført. I langt de fleste tilfælde stemmer matriklens og jordebøgernes oplysningerne naturligt nok overens. Af og til forekommer dog mindre uoverensstemmelser, som imidlertid normalt lader sig forklare ved en nøjere identifikation af de enkelte gårde; der kan være tale om, at godset er lokaliseret forskelligt i henholdsvis matrikel og jordebog eller, at en af matriklens gårde i jordebogen er angivet som en øde jord og lignende forhold. De forekommende uoverensstemmelser er i alle tilfælde ret ubetydelige, og ved analysen af arronderingen 1660-62 er som hovedregel matriklens oplysninger lagt til grund.³⁸

Kun på ét punkt afviger matriklen og de adelige jordebøger væsentligt. Hvor jordebøgerne i reglen alene antegner brug af gårdstørrelse og kun yderst sjældent huse, er disse til gengæld registreret i større – omend næppe fuldstændigt – omfang i matriklen. Denne anfører endvidere en række gårdsæder af stærkt varierende størrelse, men i modsætning til 1568-indberetningernes bol/gårdsæder kan matriklens gårdsæder næsten altid fordeles på smågårde og huse, idet størrelsen normalt er angivet; som skel mellem gård og hus er valgt 1 td. htk. Hartkorngrænsen, der er den eneste praktisk anvendelige, er vilkårlig og – da der er tale

36. RA. Mogens Eskilsen Gøyes arkiv (pergament), skiftsbrev 1551 1/9; RA. Rigsdomstolen. Rigens Forfølgningsbog 1552-59 fol. 156v.

37. Kronens Skøder paa afhændet og erhvervet Jordegods i Danmark fra Reformationen til Nutiden I, udg. L. Laursen (1892), 1564 20/6 (p. 100). – *Cit. Kr Sk.*

38. Kun i et enkelt tilfælde er der tale om total uoverensstemmelse mellem matrikel og jordebog. Det drejer sig om Tåstrup, hvis jordebøger, der er afskrifter af Lollandsafsnittet i Sofie Amalie Gersdorffs lod efter faderen Joachim Gersdorff, rummer adskillige unøjagtigheder (RA. Jordebøger 1660-65. Rtk 311.22: Nykøbing slot – Øllingsøgård, Tåstrups jordebøger 1662 2/8 og 10/10). Også her er benyttet oplysningerne i matriklen 1662, som i øvrigt stemmer overens med Jørgen Bielkes og Jens Rodsteens skøde 1669 til Poul Klingenberg på Tåstrup hovedgård og gods (C. C. Haugner: Lolland V. Rødby Købstad og Fuglse herreds søndre Del (Nakskov 1928) p. 416).

2. Godsstrukturen

Den samlede adelige godsmængde i Musse og Fuglse herreder i 1568 var på 671 ejendomme, hvoraf de 542 lå til de to herreders 15 hovedgårde.¹ Knap hundrede år senere, 1660-62, var den adelige hovedgårdsbestand vokset til 20 hovedgårde,² hvortil hørte 717 af områdets da i alt 731 adelige ejendomme. Udover væxten i den totale adelige godsmasse – en væxt, der i øvrigt udelukkende fandt sted i Fuglse hd.^{2a} – vidner opgørelsen om den stigende arrondering fra 16. til 17. århundrede: Mens 1568 kun ca. 80% af adelsgodset tilhørte hovedgårdene i de to herreder, lå ved midten af 17. århundrede så godt som alt adelsgodset til områdets hovedgårde. Samtidig øgedes det centrale tilliggende omkring hovedgårdene betydeligt; hvor godset i hovedgårdssognene 1568 udgjorde 261 ejendomme, var dette tal omkring 1660 steget til 418 – en stigning, der dog for knap halvdelens vedkommende (76 af 157 ejendomme) skyldes de i mellemtiden oprettede hovedgårde.

Omend der ikke kan herske tvivl om hovedtendensen, var de virkelige forhold imidlertid betydeligt mere varierede end ovenstående gennemsnitstal antyder. Som grundlag for en mere præcis karakteristik af godsstrukturen vil det derfor være nødvendigt at foretage en nøjere analyse af arronderingen 1568 henholdsvis 1660-62.

Godsstrukturen 1568

Da det afgørende ved vurderingen af godskompleksernes geografiske struktur er fæstegodsets beliggenhed i forhold til kompleksernes centre, hovedgårdene, fås det bedste indtryk af de enkelte godsers arrondering ved at indtegne disse på kort. Som følge af specielle forhold som sognenes forskellige størrelse, hovedgårdenes beliggenhed på eller ved sogneskel m.v., er det vanskeligt og ikke helt tilfredsstillende at opstille arronderingen i tabellarisk form, men på den anden side nødvendigt af hensyn til overblikket over og især sammenligning af flere godskomplekser. For at skabe klarhed over, hvor stor en del af det samlede gods, der var beliggende i og omkring hovedgårdssognet, er fæstegodset til de 15 adelige godskomplekser i Musse og Fuglse herreder 1568 samt til de to senere i 16.

1. Excl. Olstrupgård (Olstrup so.), der 1568 var delt mellem en bonde tilhørende Anne Rosenkrantz til Krenkerup og den lavadelige Erik Pors, der boede på gården, men blot ejede en enkelt ejendom i nabosognet Tågerup (Indberetninger 1568 p. 7f); 1624 var gården delt i to bøndergårde ifølge præsteindberetningen til Ole Worm, der i øvrigt anfører Erik Pors som den sidste adelige beboer (Præsteindberetninger til Ole Worm p. 154); også 1641 var gården delt i to bøndergårde (Gunnar Olsen: anf. arb. p. 323). Hovedgårdstallet 1568 ligeledes excl. Bramstoftegård (Tårs so.), der da var bortfæstet til en bonde (Indberetninger 1568 p. 19).

2. I 1660-62 eksisterede der 20 *juridiske* hovedgårde, men *funktionelt* kun 19, hvoraf to så tæt forbundne, at der reelt kun var tale om 18 godskomplekser. Se herom nedenfor p. 100ff.

2a. Adelsgodsets andel steg i Fuglse hd. fra ca. 32% i 1568 til ca. 41% i 1662, hvorimod den adelige andel i Musse hd. faldt en ubetydelighed fra ca. 44% i 1568 til ca. 42% i 1662. – Om udviklingen i Fuglse hd. se i øvrigt Per Niels Kristensen: *Bønder og Bebyggelse* (1977) p. 175f, tabel XA p. 233.

århundrede oprettede hovedgårde, Søholt og Havløkke, i nedenstående tabel 1 opdelt efter dets beliggenhed i hovedgårdssogn og dettes nabosogne, mens det fjernereliggende strøgods er fordelt på de tre herreder, hvorfra oplysninger haves.³ Hvor indberetningernes geografiske specifikation tillader det, er desuden anført godsandelen i nabobyer. Disse defineres – vilkårligt – som byer beliggende inden for en radius af ca. 3 km fra hovedgården og omfatter både hovedbyen og de nærmestliggende byer i såvel hovedgårdssogn som nabosogne.

Tabel 1. Adelsgodsets arrondering 1568

Hovedgård	Hgds- sogn	Nabo- sogne	Musse herred	Fuglse herred	Falster Sdr. herred	I alt	Heraf i nabobyer
Nielstrup	52	11	14	24	0	101	52
Krenkerup	37	43	7	9	0	96	66
Fuglsang ⁴	21	4	11	22	3	61	20
Orebygård	18	5	21	14	2	60	22
Højbygård	15	4	13	2	0	34	?
Berritsgård	22	4	0	1	3	30	26
Kelstrup ⁵	20	8	1	1	0	30	?
Engestofte	13	0	12	3	0	28	13
Årsmarke	18	2	1	0	2	23	?
Tåstrup	8	8	5	0	0	21	?
Bramsløkke	12	7	0	1	0	20	18
Kærstrup	7	3	0	6	0	16	?
Nørregård	9	3	0	1	0	13	4
Ålstrup	8	0	0	2	1	11	?
Sædingegård	1	3	0	5	0	9	?
	261	105	85	91	11	553	
Søholt (1575-76)	15	3	0	11	0	29	17
Havløkke (1601) ⁶	25	0	2	10	0	37	25

En umiddelbar betragtning af tabellen afslører visse forskelle de enkelte godser imellem – forskelle, der delvis hænger sammen med godskompleksernes varierende størrelse. Smågodserne måtte næsten per definition være relativt velarronderede, hvilket dog ikke modsætningvis betyder, at de større godser havde en dårlig

3. Til Søholt og Havløkke hørte en del gods på Vestlolland, hvilket i tabellen er opført under Fuglse hd.; det drejer sig om 6 ejendomme i Lollands Sønder hd. til Søholt, til Havløkke om 3 i Sønder og 5 i Lollands Nørre hd., cf. i øvrigt nedenfor p. 97. – De to godser er holdt uden for sammentællingen, idet Havløkkekomplekset *kan* omfatte gods, der 1568 tilhørte adelen i Musse og Fuglse herreder.

4. »Nabosogne« excl. Majbølle (1 ejendom).

5. Under »Hovedgårdssogn« incl. 2 ejendomme i Fuglse so. som følge af Kelstrups beliggenhed ved skellet mellem Errindlev og Fuglse sogne.

6. »Nabosogne« excl. Hillested og Skørringe (2 ejendomme).

arrondering af fæstegodset; nok måtte disse naturligt have mere strøgods, men det udgjorde ikke nødvendigvis en særlig stor *andel* af det samlede godskompleks. Herom vidner de to største godsers arrondering, især Krenkerup.

Af Krenkerupgodsets 96 ejendomme i Musse og Fuglse herreder var ganske vist kun 37 eller knap 40% beliggende i hovedgårdssognet Radsted, men til gengæld lå 29 af de 43 ejendomme i nabosognene i de nærmestliggende byer, således at Krenkerups centrale tilliggende eller godskærnen i realiteten var på 66 ejendomme, svarende til næsten 70% af hele godskomplekset. Strøgodsset bestod af kun 30 ejendomme, hvoraf 14 lå i den nærmeste omegn i nabosognene; d.v.s., at det egentlige tilfældigt spredte strøgods, det deciderede strøgods, udgjorde mindre end en femtedel (16 ejendomme), hvortil dog formentlig må lægges et ukendt antal ejendomme i de to vestlollandske herreder samt muligvis i Falster Nørre herred.⁷

Det andet store gods, Albert Oxes Nielstrup, havde betydeligt mere strøgods, nemlig sammenlagt 49 ejendomme, d.v.s. op mod halvdelen af det totale tilliggende. Tilmed var strøgodsset for hovedpartens vedkommende temmelig tilfældigt spredt ud over de to østlollandske herreder, kun 11 ejendomme tilhørte den første ring af strøgods i nabosognene. Strøgodssets omfang og vilkårlige beliggenhed betyder dog ikke, at Nielstrups centrale tilliggende var ringe; det omfattede med sine 52 ejendomme størsteparten af hovedgårdssognet Våbensted og udgjorde godt halvdelen af godskomplekset. Trods væsentlig forskel i strøgodssets omfang og beliggenhed havde såvel Nielstrup som Krenkerup en betydelig godskærne, der i begge tilfælde udgjorde en betragtelig del af det samlede kompleks.

Anderledes forholder det sig for de to mellemstore godser, Fuglsang og Orebygård, der af samtlige godser var de udpræget dårligst arronderede. Kun ca. en trediedel af det underliggende fæstegods lå i hovedgårdssognene Toreby og Saxkøbing eller i de nærmeste byer, og af det omfattende strøgods var næsten alt decideret strøgods beliggende uden for nabosognene. Særlig iøjnefaldende er det for Fuglsanggodset, hvor hovedparten af strøgodsset lå spredt i Fuglse herred, fjernt fra hovedgården i Toreby sogn i det østlige Musse herred. Dog må det erindres, at begge hovedgårde var beliggende i kystsogne, hvortil kommer for Orebygårds vedkommende naboskabet med andre adelige hovedgårde (Nielstrup, Krenkerup, Berritsgård) og disses godskærner samt for Fuglsangs vedkommende naboskabet mod syd med kronens slot Ålholm. Disse forhold lagde hindringer i vejen for arronderingen, men forklarer dog hverken godskær-

7. Om det vestlollandske gods se foran p. 91f. Albrecht Gøyes samtidige låsebrevsforfølgning 1555-57 på falstersk godt omfattede 12 gårde og 3 gårdsæder i Falster Nørre hd. (RA. Rigsdomstolen. Rigens Forfølgningsbog 1552-59 fol. 158r), hvoraf enken Anne Rosenkrantz dog afhændede hovedparten, 9 gårde og 2 huse, ved mageskifte med kronen 1564 (Kr Sk 1564 20/6 p. 100). – Niels Oxenvad angiver et lidt større tilliggende til Krenkerup 1568, nemlig i alt 99 ejendomme: dels medregner Oxenvad 2 gadehuse i Hjelm og Tågerup dels anfører han – uvist hvorfor – foruden hovedgården 1 ejendom ved denne (Niels Oxenvad: anf. arb. p. 157ff).

nernes ringe størrelse eller den tilfældighed, hvormed strøgodsset var spredt. Resultatet var en temmelig slet arrondering af de to godskomplekser.

For de følgende godser på omkring 30 ejendomme (Højbygård, Berritsgård, Kelstrup, Engestofte) var forholdene mindre ensartede. Berritsgård og Kelstrup var særdeles velarronderede med henholdsvis tre fjerdedele og to trediedele af fæstegodsset beliggende i hovedgårdssognene Tårs og Errindlev. Også strøgodsset var samlet i hovedgårdenes nærmeste omegn med den overvejende del beliggende i nabosognene, hvor tilmed de 4 ejendomme til Berritsgård lå i nabobyer og således hørte med til godskærnen; det deciderede strøgods uden for nabosognene udgjorde for begge godser en forsvindende lille andel. Anderledes for gruppens to øvrige hovedgårde, Højbygård og Engestofte, hvor det fjernereliggende strøgods omfattede ca. halvdelen af det samlede tilliggende. Omvendt lå til gengæld op mod halvdelen i de to hovedgårdssogne Tågerup og Engestofte, hvortil for Højbygårds vedkommende må lægges 4 ejendomme i nabosognene samt yderligere, at Otte Krumpen havde 4 gårde i forlening fra kronen og 3 fra kirken, alle 7 i hovedgårdssognet.⁸

Til denne gruppe kan også regnes et par senere i 16. århundrede oprettede hovedgårde: Søholt og Havlække. Den adelige hovedgård Søholt er oprettet af det tidligere krongods Krønge, som kronen 1575 mageskiftede til Morten Venstermand.⁹ Medregnet en gård, som Morten Venstermand året efter tilmageskiftede sig fra Nykøbing hospital,¹⁰ bestod det nye Søholtgods af 15 ejendomme i hovedgårdssognet Krønge, 3 ejendomme i nabosognene Fuglse og Bursø, 5 i det øvrige Fuglse herred samt 6 ejendomme i Lollands Sønder herred, i alt 29 ejendomme. I løbet af 1590'erne oprettedes Havlække af Lage Beck, der ved mageskifter med kronen 1589 og Maribo kloster 1598 erhvervede 12 ejendomme – heraf 4 selvejere – i Havlække by;¹¹ det nye godskompleks kendes i dets fulde omfang fra Lage Becks låsebrevsforfølgning 1601-03 og var da sammenlagt på 37 ejendomme, hvoraf 25 i hovedgårdssognet Østofte, mens strøgodsset udgjordes af 2 ejendomme i Fuglse herred, 2 i Musse herred, 3 i Lollands Sønder herred samt 5 i Lollands Nørre herred.¹² – Begge godser var således ret velarronderede med et centralt tilliggende, der omfattede en forholdsvis stor andel af det samlede gods, nemlig henholdsvis knap 60% for Søholts vedkommende (idet 2 af de 3 ejendomme i nabosognene lå i nabobyer) og godt to trediedele af Havlækkegodset.

Omend Højbygårds og især Engestoftes arrondering ikke var særlig strålende, må godserne på 28-37 ejendomme som helhed betegnes som velarronderede,

8. Indberetninger 1568 p. 8; om de 4 »magelægsgårde« fra kronen se foran p. 91.

9. Kr Sk 1575 22/6 (p. 158). – Søholt er hos Gunnar Olsen registreret under udvidelser, hvilket i og for sig er korrekt, da den var en fortsættelse af Krøngegård (Gunnar Olsen: anf. arb. p. 316).

10. Kr Sk 1576 6/10 (p. 163).

11. Ibid. 1589 20/3 (p. 322), 1598 27/4 (p. 333); Gunnar Olsen: anf. arb. p. 297.

12. RA. Rigsdomstolen. Rigens Forfølgningsbog 1598-1601 fol. 136r-137v (1. stadfæstelse 1601 17/1), fol. 139r-140v (låsebrev 1603 20/5); en mindre difference på 3 ejendomme i Havlække by skyldes givet en forglemmelse i det endelige låsebrev.

hvilket i alt fald delvis må tilskrives godskompleksernes relativt beskedne størrelse. Denne sammenhæng mellem smågods og god arrondering fremgår klart, når man betragter de resterende godser på 23 ejendomme og mindre. Selv om det lille Sædingegård og i mindre grad Kærstrup vidner om, at dårlig arrondering også kunne forekomme blandt smågodserne, var almindeligvis hovedparten af fæstegodset beliggende i hovedgårdssognet eller i det mindste i hovedgårdssognet og dettes nabosogne – tydeligst for Bramsløkke, af hvis 20 ejendomme de 18 lå i de hovedgården nærmestliggende byer. Denne i og for sig selvfølgelig konstatering af smågodsernes gennemgående bedre arrondering betyder selvsagt ikke, at mulighederne for hovedgårdsdrift var bedre her end på de større godser; det er indlysende, at eksempelvis Nielstrups godskærne på 52 ejendomme bød større muligheder i så henseende end Bramsløkkens 18 ejendomme. Godskærnerne vil blive behandlet nærmere nedenfor.

Betragtes dernæst – med de anførte forskelle i størrelse og arrondering in mente – de 15 adelsgodser 1568 under ét, vil det af foranstående tabel 1 ses, at af deres samlede tilliggende fæstegods lå næsten halvdelen (47%) i hovedgårdssognene, hvorefter strøgodset altså omvendt udgjorde den større halvdel; inddragelse af Søholt og Havløkke i beregningen ændrer ikke dette forhold. Imidlertid kan – som det vil være fremgået ved analysen af de enkelte godser – ikke alt gods i nabosognene med rimelighed regnes blandt strøgodset, idet en ikke ringe del af godset her lå i de hovedgårdene nærmestliggende byer, nabobyerne, og således i realiteten hørte med til det centrale tilliggende, godskærnen. Dette illustreres af nedenstående tabel 2, der for de godser, hvor en præcis lokalisering af fæstegodset i nabosognene er mulig, viser de andele af det samlede kompleks, der var beliggende i henholdsvis hovedgårdssogn, nabobyer samt hovedgårdssogn + nabosogne.¹³

Af tabellen fremgår, at de 8 (resp. 10) godsers centrale tilliggende ikke var begrænset til godset i hovedgårdssognet, men også omfattede ca. halvdelen af godset i nabosognene. Mens godset i hovedgårdssognene udgjorde 45-47% af det samlede fæstegods, stiger det centrale tilliggendes andel til 54-55%, når der i stedet regnes med godset i de nærmestliggende byer.

Da noget tilsvarende tænkeligt har gjort sig gældende for de resterende 7 godskomplekser, kan det for det lollandske adelsgods' struktur i 16. århundredes anden halvdel sammenfattende konstateres, at godskærnerne snarest udgjorde den større og strøgodset den mindre halvdel af fæstegodset. Hertil kommer, at en del af strøgodset lå forholdsvis tæt ved hovedgårdene i disses nabosogne, hvad man med Erik Ulsigs rammende terminologi kan betegne som arronderet strøgods. Sammenlagt omfattede godskærnerne og den første ring af strøgods to

---

13. For Nielstrup og Engestofte er godset i hovedgårdssognene Våbensted og Engestofte ganske vist ikke fordelt på byer i indberetningerne, men alt gods i de to hovedgårdssogne må have ligget inden for en radius af ca. 3 km fra hovedgårdene; omvendt kan det med sikkerhed fastslås, at Nielstrups 11 ejendomme i nabosognene har ligget uden for denne radius.

Tabel 2. Godsandel i hovedgårdssogn m.v. Antal ejendomme

Hovedgård	Heraf i:			
	I alt	Hgdssogn	Nabobyer	Hgdsso. + naboso.
Nielstrup	101	52	52	63
Krenkerup	96	37	66	80
Fuglsang	61	21	20	25
Orebygård	60	18	22	23
Berritsgård	30	22	26	26
Engestofte	28	13	13	13
Bramsløkke	20	12	18	19
Nørregård	13	9	4	12
	409	184	221	261
Søholt	29	15	17	18
Havløkke	37	25	25	25
	475	224	263	304

trediedele af de lollandske godsers totale tilliggende fæstegods, således at i realiteten kun en trediedel kan karakteriseres som decideret strøgods, mere eller mindre tilfældigt spredt i Musse og Fuglse herreder og for en mindre dels vedkommende på Falster.

Dog må det understreges, at kendskab til det uoplyste gods på Vestlolland og Falster givet ville øge strøgodsset en del. Til sammenligning kan anføres den adelige godsstruktur i Vendsyssel-Hanherred, hvor de med det lolland-falsterske materiale samtidig præsteindberetninger dækker hele området.¹⁴ De da 48 nordenfjordske adelige gods komplekser (incl. 5 uden tilhørende hovedgård) havde et samlet fæstegodsstilliggende på 1602 ejendomme, hvoraf kun 513 eller 32% lå i hovedgårdssognene samt i disse og nabosognene tilsammen 856 ejendomme, svarende til godt 53% af godsernes totale tilliggende – det nordjyske adelsgods havde således endnu i 1568 et umiskendeligt senmiddelalderligt præg.¹⁵ De manglende lolland-falsterske indberetninger kan ingenlunde forklare de to områders forskellige godsstruktur. Skønt det oplyste strøgods er minimum, var de lollandske adelsgodser i slutningen af 16. århundrede bedre arronderede, hvad enten dette er udtryk for tidligere og stærkere arronderingsbestrebelse på Lolland eller måske nok snarere skyldes, at det lollandske adelsgods altid har været bedre arronderet. Spørgsmålet om de regionale forskelle i 16. århundredes adelige godsstruktur skal ikke behandles nærmere her. Undersøgelsen gælder gods-koncentrationens kronologi i 16.-17. århundrede, og dér viser følgende afsnit, at

14. Præsteindberetninger om fæstegods m.v. i Vendelbo stift 1568 og 1599 pp. 1-88.

15. Jens Villiam Jensen: Godssystemet i Vendsyssel og Hanherred i 16. Århundrede (utrykt speciale 1977) I p. 18, II p. 14ff.

for Lollands vedkommende var arronderingen i 16. århundrede væsentlig ringere og den adelige godsstruktur i det hele taget mere diffus end sidenhen omkring midten af 17. århundrede.

Godsstrukturen 1660-62

I tiden frem til den første matrikel i 1662 voxede antallet af hovedgårde i de to herreder. Den foran (se p. 94) anførte stigning fra 15 hovedgårde 1568 til 20 i 1662 angiver nettotilvæksten, der imidlertid dækker over mere komplicerede forskydninger med både oprettelser og nedlæggelser.

I alt kom der 6 nye hovedgårde (ikke at forveksle med gods komplekser) til i løbet af de knap hundrede år. Det drejer sig foruden Morten Venstermands og Lage Becks tidligere nævnte oprettelser af Søholt og Havlække (se p. 97) om følgende: Af Galmindrup bys formentlig 4 ejendomme oprettede Mogens Knudsen Gøye mellem 1568 og 1587 hovedgården Bremersvold,¹⁶ hvorunder 1643 lagdes Errindlev sogns anden hovedgård Kelstrup, der siden 1599 havde haft fælles ejer med Bremersvold.¹⁷ Palle Rosenkrantz, der efter ved ægteskab 1622 med Elisabeth Rosensparre at være kommet i besiddelse af Krenkerup påbegyndte en storstilet godssamling på Lolland, markerede sig også med et par hovedgårdsoprettelser. I 1637 genoprettede han den i begyndelsen af 16. århundrede nedlagte Geltoftegård under navnet Rosenlund, hvorunder også Geltofte bys gårde blev lagt.¹⁸ Det nye Rosenlund har tænkeligt indgået i et nært driftsfællesskab med Krenkerup, thi 1662 taxeres de to hovedgårde under ét, ligesom jordebogen ej heller adskiller fæstegodset i to komplekser.¹⁹ Senere oprettede Palle Rosenkrantz

16. Jakob Clausen: Ærindlev og Olstrup Sognes Præstekrønike 1415-1669, udg. H. F. Rørdam, Kirkehist. Saml. II pp. 156-204, se p. 162; Præsteindberetninger til Ole Worm p. 153f; Gunnar Olsen: anf. arb. p. 317. – Bremersvold er hos Gunnar Olsen anført under udvidelser, idet den betragtes som en fortsættelse af Galmindrupgård, men – som Gunnar Olsen selv gør opmærksom på (ibid. p. 51) – med tvivlsom ret. Galmindrupgård har formentlig været hovedgård i 15. århundrede (Rep. 2. rk. nr. 2017, 2164, 10435), men 1517 mageskiftedes den som almindelig fæstegård på 2 pd. byg til Knud Gøye (Suhm: Samlinger til den danske Historie bd. 2 hft. 2, 1782, p. 77) og har næppe haft hovedgårdsfunktion senere i 16. århundrede, og i alt fald ikke 1568, thi Galmindrupgård er uomtalt i 1568-indberetningerne.

17. Jakob Clausen i Kirkehist. Saml. II p. 163; J. P. Trap: Danmark, 5. udg., 11 (1955) p. 806. – Nedlæggelsen af Kelstrup ikke registreret hos Gunnar Olsen.

18. Gunnar Olsen: anf. arb. p. 299. – Geltoftegård er hos Gunnar Olsen anført som nedlagt før 1568 (ibid. p. 351); nedlæggelsen må have fundet sted i begyndelsen af 16. århundrede, thi allerede 1532 var gården delt i to (EGJ p. 70; cf. Erik Ulsig: Danske Adelsgodser i Middelalderen pp. 347, 353).

19. RA. Matrikel 1662. Rtk 311.88: Ålholm slots len, Musse hd. fol. 511r; RA. Jordebøger 1660-65. Rtk 311.20: Halsted kloster – Nielstrup (jordebog over Krenkerup-Rosenlund 1662). – Hovedgårdstaxten omfattede ligeledes jorderne fra den nedlagte Frostrupgård, der af Gunnar Olsen fejlagtigt anføres som nyoprettet hovedgård eller ladegård (Gunnar Olsen: anf. arb. p. 300); tværtimod var gårdens bygninger afbrudt og erstattet af et hus, mens jorden brugtes under Rosenlund (RA. Matrikel 1662. Rtk 311.88: Ålholm slots len, Musse hd. fol. 75v; RA. Jordebøger 1660-65 ibid.).

eller muligvis enken Lisbeth Lunge i 1640'erne endnu en hovedgård: Lungholm, der dog snarest er at opfatte som en fortsættelse – og udvidelse – af Engebøllegård.²⁰ Denne var ifølge matriklerne 1662 og 1664 en selvejergård,²¹ men havde tidligere været en adelig hovedgård; således nævnes Engebølle bl.a. 1636 som en hovedgård tilhørende Palle Rosenkrantz og i præsteindberetningen til Ole Worm 1624 angives ovennævnte Mogens Gøye til Bremersvold som grundlægger af hovedgården, der 1597 betegnes som hans avlsgård.²² Oprettelsen kan ikke dateres præcist, men 1573 skrives Mogens Gøye til Engebølle,²³ og meget tidligere kan det ikke være sket, idet Engebølle ikke figurerer som hovedgård i 1568-indberetningerne – det var således lidt af en overdrivelse, når Mogens Gøye i en strid med Erik Mogensen Mormand betegnede gården som »it gammelt herresæde«.²⁴

Den sidste af de nytilkomne er Danstedgård (Nebbelunde so.), der muligvis tidligere havde været sæde for lavadel; ganske vist er de tidligste efterretninger om gårdens status temmelig usikre,²⁵ men 1533 nævnes Erik Daa til Dansted.²⁶ Imidlertid har gården i 1568 ikke været sædegård, endstige haft hovedgårdsfunktion, og endnu i 1624 var det gamle »herresæde« delte i 2 enestegårde beboet af bønder.²⁷ Det er følgelig ikke korrekt, når Gunnar Olsen anfører hovedgården Dansted som oprettet før 1624, men det må til gengæld være sket kort tid efter, thi 1631 anmoder Karen Daa til Øllingsø kongen om at lade forordne stolestader til hende i Nebbelunde kirke, da hun lader bygge gården Dansted, hvortil sønnen Claus Pors skrives 1649.²⁸ Gården fik dog aldrig nogen funktionel betydning som hovedgård; den anføres ganske vist i matriklen 1662 og beboedes da af broderen

---

20. Gunnar Olsen: anf. arb. p. 301, cf. p. 327.

21. RA. Matrikel 1662. Rtk 311.87: Ålholm slots len, Fuglse hd. fol. 49v; RA. Frederik 3's matrikel (1664). 1817B: Fuglse hd., Ålholm amt fol. 34r.

22. Prins Christian (V)s Breve I, udg. Emil Marquard (1952), 1636 15/3 (p. 274); Præsteindberetninger til Ole Worm p. 155; Frederik II's enke Dronning Sophies Kopibøger 1588-1617, udg. Svend Thomsen (1937), 1597 22/7 (p. 211f). – Gunnar Olsen får i øvrigt for mange oprettelser ved at medregne både Engebøllegård og Lungholm (Gunnar Olsen: anf. arb. pp. 297, 301).

23. RA. Peder Oxes arkiv (pergament) 1573 1/8, mageskifte mellem Peder Oxe og Mogens Gøye til *Engebølle*.

24. Samling af Kongens Rettertings Domme 1595-1604, udg. V. A. Secher (1881-83), p. 97ff. – De tidligere efterretninger fra 1486 (EGJ p. 131) og 1539 (Det Kgl. Rettertings Domme og Rigens Forfølgninger fra Christian III's Tid II, udg. Troels Daherup (1969), p. 456) giver ikke sikre holdepunkter for Engebølles hovedgårdsstatus, så Tågeruppræsten har formentlig ret, når han meddeler, at gården »af arilds tid var en bondegaard« (Præsteindberetninger til Ole Worm p. 155).

25. Rep. 2. rk. nr. 4417; Det Kgl. Rettertings Domme... II p. 462.

26. J. P. Trap: Danmark, 5. udg., II p. 824.

27. Præsteindberetninger til Ole Worm p. 157.

28. Gunnar Olsen: anf. arb. p. 298; Kanc Brevb 1631 18/8 (p. 558f), cf. 1630 12/3 (p. 90); Viborg Landstings Skøde- og Pantebøger 1645-1652 (Landstingenes Skøde- og Pantebøger II), udg. Poul Rasmussen (1969-73), 1649 1/5 nr. 85 (p. 152).

Rudbek Pors,²⁹ men havde intet tilliggende fæstegods på Lolland overhovedet – og er således et advarende eksempel på faren ved »counting of manors« som mål for hovedgårdsdriftens udbredelse og eventuelle væxt.

Med en enkelt nedlæggelse, Kelstrup, og 6 oprettelser – hvoraf de 5 korresponderende med væxten i adelens godsmængde (se p. 94) fandt sted i Fuglse herred – var den adelige hovedgårdsbestand i 1662 på i alt 20. Imidlertid var som anført Danstedgård uden tilhørende bøndergods og Rosenlund så nært forbundet med Krenkerup, at de to sidstnævnte hovedgårde må betragtes som ét kompleks. Der var således 1660-62 reelt tale om 18 godskomplekser med et totalt fæstegodstilliggende på 779 ejendomme (excl. øde jorder), hvis geografiske beliggenhed i forhold til hovedgårdene fremgår af nedenstående tabel 3. Tabellen er opstillet efter samme kriterier som tabel 1; dog er som følge af materialets bedre dækning 1660-62 godset på Falster og i de to vestlollandske herreder slået sammen under gruppen »Øvrigt«.

Der skal på forhånd gøres opmærksom på, at en del bøndergods i den mellem-liggende tid – især i 17. århundredes første halvdel – blev lagt under hovedgårds-taxt. Faldet i Søholts ejendomstal fra 15 til 11 i hovedgårdssognet Krønge skyldes således ikke afhændelse af gods, men derimod at Bregerup by, hvor Morten Venstermand 1575 fik 5 gårde og 1 bol samt året efter yderligere 1 gård,³⁰ blev nedlagt på et eller andet tidspunkt mellem hovedgårdens oprettelse ca. 1576 og frem til 1660-62.³¹ Lignende forhold gør sig gældende for andre godser, idet dog ejendomstallets nedgang normalt opvejedes af nyerhvervelser; det er imidlertid ikke her stedet at give en systematisk redegørelse for nedlæggelse af bøndergårde, hvorfor der henvises til Gunnar Olsens oversigt over hoved- og ladegårdes udvidelser.³²

Der var omkring 1660 ligesom i 1568 betydelig forskel på godsernes størrelse, men et par ændringer kan dog iagttages. Bortset fra det stadig store Krenkerup-kompleks og det fortsat beskedne Sædingegods var yderstørrelserne i nogen grad skåret af, og der var for det andet tale om jævnt glidende overgange fra Fuglsang og Bremersvolds 60 til Søholts 25 ejendomme.

29. RA. Matrikel 1662. Rtk 311.87: Ålholm slots len, Fuglse hd. fol. 178v.

30. Kr Sk 1575 22/6 (p. 158), 1576 6/10 (p. 163).

31. Gunnar Olsen: anf. arb. p. 316, cf. p. 323. – Muligvis blev ikke hele Bregerup by nedlagt strax ved hovedgårdens oprettelse, thi i Krønge so., hvor der 1568 var i alt 17 ejendomme (Indberetninger 1568 p. 5), ejede Søholt endnu i begyndelsen af 17. århundrede 14 ejendomme, således som det fremgår af Ejler Quitzows låsebrevsforfølgning 1618-22 på Falk Brahes skøde 1618 27/9 på Søholt hovedgård og gods (RA. Rigsdomstolen. Rigens Forfølgningsbog 1615-18 fol. 216v-217r, 219r-v).

32. Gunnar Olsen: anf. arb. bilag II: p. 316 (Søholt, cf. note 31), p. 319 (Engestofte, Berritsgård, Kelstrup), p. 320 (Krenkerup), p. 323 (Engestofte, Bramsløkke, Nørregård, Årsmarke (cf. p. 49), Engebøllgård, Havløkke, Bremersvold, Tåstrup, Søholt), p. 327 (Højbygård, Sædingegård, Lungholm (bis), Bramsløkke, Nørregård, Årsmarke). – Hertil kan føjes, at hovedgården Kelstrup 1643 blev lagt under Bremersvold (se foran p. 100); de gårde i Østofte so., der hos Gunnar Olsen er registreret nedlagt under Havløkke før 1641, er vel identiske med de 5 nedlagte gårde i Havløkke, der omtales i præsteindberetningen til Ole Worm 1624 (p. 164).

Tabel 3. Adelsgodsets arrondering 1660-62

Hovedgård	Hgds- sogn	Nabo- sogne	Musse herred	Fuglse herred	Øvrigt	I alt	Heraf i nabobyer
Krenkerup- Rosenlund ³³	72	28	0	0	0	100	90
Fuglsang ³⁴	20	11	20	5	4	60	21
Bremersvold ³⁵	19	18	4	19	0	60	22
Ålstrup	15	33	0	6	0	54	48
Lungholm	6	31	0	16	1	54	37
Orebygård	23	14	0	0	16	53	21
Nielstrup	50	0	0	1	0	51	50
Berritsgård ³⁶	32	14	0	0	1	47	43
Kærstrup	17	20	1	5	0	43	32
Nørregård	32	1	1	0	0	34	28
Årsmarke	30	1	0	0	3	34	31
Højbygård	19	4	6	3	2	34	23
Havløkke	26	0	0	3	5	34	26
Tåstrup	11	19	0	0	0	30	25
Bramsløkke ³⁷	9	17	2	0	0	28	26
Engestofte	20	6	0	2	0	28	26
Søholt	11	7	0	7	0	25	17
Sædingegård	6	4	0	0	0	10	10
	418	228	34	67	32	779	576

Hvad den geografiske struktur angår, opviste det nyoprettede Bremersvold måske lidt overraskende en ret dårlig arrondering: Godskærnen udgjorde kun ca. en trediedel af det samlede godskompleks; af strøgodsset lå ganske vist en del i nabosognene som arronderet strøgods, men det tilfældigt spredte deciderede strøgods beløb sig til godt 40% af hele komplekset. Dårligst arronderet var dog fortsat Fuglsang med en godskærne – uanset om der regnes med hovedgårdssogn eller nabobyer – på ligeledes en trediedel af det samlede tilliggende, men her udgjorde imidlertid det deciderede strøgods uden for nabosognene halvdelen af komplekset, nu dog fortrinsvis beliggende nærmere hovedgården i Musse her-

33. »Hgdssogn« incl. Toreby so., »Nabosogne« incl. Bregninge og Kettinge.

34. »Nabosogne« excl. Majbølle (4 ejendomme).

35. Under »Hgdssogn« incl. 8 ejendomme i Fuglse so. grundet Bremersvolds beliggenhed ved skellet mellem Errindlev og Fuglse sogne.

36. Den ene ejendom under »Øvrigt« lå på Langeland.

37. Til Bramsløkke desuden 8 ejendomme (heraf 7 selvejere) i nabobyerne Bregninge, Døllefeldt og Torup (Bregninge so.), som Frantz Rantzau havde i pant fra kronen.

red.³⁸ For det 1568 i lighed med Fuglsang dårligt arronderede Orebygård synes der heller ikke at være sket nogen synderlig forbedring, idet dog specielle forhold må holdes for øje: Tilliggendet i nabobyerne var rigtignok uændret, men her spiller gårdens afsides beliggenhed nordligt i det langstrakte kyst sogn Saxkøbing ind; faktisk voxede fæstegodset i hovedgårdssognet og især nabosognene, mens det deciderede lollandske strøgods var forsvundet og erstattet af 16 ejendomme på Falster, hvilket dog næppe skal tolkes som en bevidst erhvervelse, men tænkeligt skyldes tilfældigheder som arv eller ægteskab. Disse særlige forhold taget i betragtning må Orebygård siges at have en god arrondering med alt lollandsk gods, svarende til 70% af hele godskomplekset, beliggende i hovedgårdssognet og dettes nabosogne.

Med undtagelse af ovennævnte godser var godsstrukturen i modsætning til hundrede år tidligere nu præget af langt større ensartethed. Den adelige godsstruktur var 1660-62 karakteriseret ved velarronderede gods komplekser. Et exceptionelt eksempel er Nielstrup, hvis gods bortset fra en enkelt ejendom i Østofte sogn var koncentreret i nabobyerne i hovedgårdssognet Våbensted, hvilket dog ikke skyldes en forøgelse af det centrale tilliggende, men udelukkende en halvering af gods komplekset med fraskillelse af strøgods – formentlig en følge af de noget forvirrede ejerforhold efter den barnløse Albert Oxes død 1577.³⁹ Særdeles velarronderet var også det dobbelt gods kompleks Krenkerup-Rosenlund, hvor 90 af kompleksets 100 ejendomme lå i de hovedgårdene nærmestliggende byer, og de resterende 10 i nabosognene, således at der ikke var decideret strøgods overhovedet. En tilsvarende mangel på egentligt strøgods karakteriserede ligeledes Tåstrup og var i realiteten også tilfældet for Berritsgård og Nørregård, ligesom de øvrige godser – omend med et vist forbehold for Lungholm, Højbygård og Søholt – havde en i forhold til godsets størrelse meget ringe andel som decideret strøgods. Dette betyder selvfølgelig ikke omvendt, at alt gods hørte til godskærnerne, idet en del af fæstegodset i nabosognene var strøgods, omend arronderet strøgods; *men* det centrale tilliggendes andel var stor, beregnet efter nabobyer varierende fra ca. 70% til ca. 90% af de samlede komplekser, og som Ålstrup, Bramsløkke m.fl. illustrerer, var eksemplet Krenkerup-Rosenlund ikke noget særsyn.

Taget under ét lå 418 ejendomme, svarende til knap 54% af godset, i hovedgårdssognene, hvortil kom 228 ejendomme i nabosognene, heraf hovedparten i nabobyer, hvor 576 ejendomme eller tre fjerdedele af adelsgodset var koncentreret. Hertil kom yderligere en del gods i nabosognene som arronderet strøgods, således at godskærnerne plus det arronderede strøgods sammenlagt omfattede over fire femtedele af de adelige gods kompleksers totale tilliggende fæstegods. Så lidt som 17% var decideret tilfældigt spredt strøgods, hvilket tilmed for langt den

---

38. Først et stort mageskifte 1664 mellem kronen og dronning Sofie Amalie, der havde erhvervet Fuglsang 1661, bevrkede en afgørende forbedring af gods kompleksets arrondering (Kronens Skøder II, udg. F. J. West (1908), 1664 8/8 p. 194).

39. J. P. Trap: Danmark, 5. udg., 11 p. 861.

overvejende del var samlet på nogle enkelte godser (Fuglsang, Bremersvold, Lungholm, Orebygård). Det lollandske adelsgods bestod ved midten af 17. århundrede med ganske få undtagelser af usædvanlig velarronderede og geografisk stærkt koncentrerede gods komplekser.

Godsstrukturens udvikling 1568 – 1660-62

En sammenligning af de ovenfor gennemførte undersøgelser af godsstrukturen vidner – alle variationer til trods – klart om den i perioden stedfundne godskoncentration, hvilket er søgt sammenfattet i nedenstående tabel 4 over de *procentuelle* godsandele i hovedgårdssogn, nabobyer samt hovedgårdssogn + nabosogne henholdsvis 1568 og 1660-62.

Tabel 4. Godsandel i hovedgårdssogn m.v. i %

Område	1568	1660-62
Hovedgårdssogn	48,6	53,7
Nabobyer*	55,4	73,9
Hgdssogn + nabosogne	66,1	82,9

* Omfatter 1568 kun en del af godserne samt Søholt og Havlække.

Ændringen er tydelig og bliver ikke mindre markant, når det erindres, at det 1568 opgivne strøgods som følge af materialets ufuldstændighed er minimum (se p. 91f).

Hidtil er godsstrukturen alene anskuet ud fra fæstegodsets beliggenhed i forhold til godscentrene, hovedgårdene, og godskærnerne sat i relation til de enkelte godsets totale tilliggende. Imidlertid er det ved en vurdering af godsstrukturen og mulighederne for en eventuel realisering af hovedgårdsdriften påkrævet også at se på godskærnernes omfang i forhold til ejendommestallet i hovedgårdenes nærmeste omegn. Hovedgårdenes andel af de respektive hovedgårdssognes ejendommestal fremgår af nedenstående tabel 5. Udeladt i tabellen er de to hovedgårde uden underliggende fæstegods, Olstrup (1568) og Dansted (1660-62), mens Bremersvold er betragtet som en fortsættelse af Kelstrup.

Tabellens tal 1568 afviger i enkelte tilfælde væsentligt fra Chr. Thorsens angivelser, der på det par punkter er for høje: I Våbensted sogn er såvel sognets som Nielstrups ejendommestal for højt, idet Thorsen fordobler de 11 ejendomme med ukendt ejer ved også at lægge dem til Nielstrupgodset; i Tågerup sogn regnes de 4 »maglelægsårde«, der reelt var lensgods (se p. 91), til Højbygård, ligesom Ålstrups ejendommestal fordobles som følge af, at også Elsebe Grubbes gods i Ågeby sogn af Thorsen henregnes til Ålstrup.⁴⁰ – Ligeledes afviger tabellen 1660-62 på enkelte punkter fra de hos J. A. Fridericia anførte tal:⁴¹ I Toreby sogn regner

40. HT 8. rk. IV pp. 199, 202, 205f; Indberetninger 1568 pp. 8, 11, 16.

41. HT 6. rk. II tabel VIII p. 599f.

Fridericia fejlagtigt 8 af Rosenlunds 14 ejendomme til Fuglsang, hvis korrekte ejendomstal i sognet var 20 i stedet for 28; videre er Nielstrups 50 ejendomme i Våbensted sogn udeladt, idet Fridericia som følge af ejerfællesskabet (Christoffer Urne) med nabohovedgården Årsmarke kun anfører dennes gods i Hunseby sogn; endelig skyldes forskellen vedrørende Bremersvold, at 8 ejendomme i Fuglse sogn grundet hovedgårdens beliggenhed her er regnet under hovedgårdssognet, hvor Fridericia kun anfører Errindlev sogns 11 ejendomme. Endvidere er Fridericias samlede ejendomstal for højt i Toreby sogn (164) og til gengæld for lavt i Østofte sogn (120); de to sogne havde 1682 henholdsvis 152 og 136 ejendomme excl. hovedgårdene.⁴²

Tabel 5. Indensogns fæstere 1568 og 1660-62. Antal ejendomme

Herred Sogn	Hovedgård	1568		1660-62	
		I alt	Til hgd	I alt	Til hgd
Musse					
Toreby	Fuglsang	157	21	150	20
Saxkøbing	Orebygård	53	18	54	23
Våbensted	Nielstrup	63	52	63	50
Engestofte	Engestofte	21	13	20	20
Hunseby	Årsmarke	73	18	80	30
Tårs	Berritsgård	60	22	55	32
Radsted	Krenkerup	58	37	61	58
Slemminge	Nørregård	54	9	49	32
Musse	Bramsløkke	21	12	22	9
		560	202	554	274
Toreby	Rosenlund			14	
Musse hd. i alt		560	202	554	288
Fuglse					
Fuglse	Kærstrup	46	7	49	17
Tågerup	Højbygård	43	15	41	19
Sædinge	Sædingegård	28	1	23	6
Skørtinge	Tåstrup	23	8	22	11
Ågeby	Ålstrup	20	8	19	15
Errindlev	Kelstrup/Bremersvold	57	20	49	19
		217	59	203	87
Krønge	Søholt	17	15	11	11
Østofte	Havløkke	147	25	136	26
		381	99	350	124
Olstrup	Lungholm			21	6
Fuglse hd. i alt		381	99	371	130

42. Henrik Pedersen: De danske Landbrug (1928/1975) p. 109f.

Tabellen viser, at det både 1568 og 1660-62 var hovedgårdene i Musse herred, der ejede den største andel af hovedgårdssognene. Fælles for udviklingen var derimod stigningen i antallet af indensogns bønder: i Musse herred fra 36% til 52%, i Fuglse herred fra 27% til 35% – dog 43%, hvis der kun regnes med de på begge tidspunkter eksisterende godser. Tallene vidner afgjort om væxten i hovedgårdenes centrale tilliggende, men sådanne tællinger af indensogns bønder er ikke uden metodiske vanskeligheder.

Sammenligner man eksempelvis Engestofte, der ejede alle sognets 20 ejendomme, med Fuglsangs 20 (af 150) eller mindre ekstremt Højbygårds 19 (af 41) ejendomme, er det klart, at en nøjere analyse af forskellene de enkelte hovedgårde imellem som følge af sognenes forskellige størrelse er uden synderlig mening. Alene derved bliver J. A. Fridericias karakteristik af den lollandske godsstruktur 1662 som værende »kun skredet temmelig ringe frem« ret problematisk.⁴³ Værre er det imidlertid, at opgørelsesmåden konsekvent udelader godset i de hovedgårdene nærmestliggende byer i nabosognene, hvorved den – som allerede påpeget ved bestemmelsen af arronderingen 1568 (se p. 98f) – kan være misvisende som mål for arronderingen og godskærnernes faktiske størrelse. Et godt eksempel herpå frembyder Lungholm, hvortil kun hørte 6 af Olstrup sogns 21 ejendomme, men til gengæld var alle godsets 31 ejendomme i nabosognene beliggende i nabobyer (se tabel 3 p. 103), bl.a. 16 af de 23 ejendomme i den nærmeste by Tågerup i nabosognet af samme navn; Lungholms centrale tilliggende var således ikke 6, men derimod 37 ejendomme. Tilfældet Lungholm er grelt, men som påvist ovenfor gjorde lignende forhold sig gældende også for de øvrige godser. Omend der ubestrideligt fortsat var plads til yderligere forøgelse af godskærnerne, turde der – disse forhold taget i betragtning – snarest være tale om, at arronderingen i 1660-62 også med hensyn til godskærnernes omfang tværtimod var skredet *temmelig meget* frem.⁴⁴

Resumerende kan det konstateres, at det lollandske adelsgodt og dets struktur undergik væsentlige ændringer i perioden mellem 1568 og 1660-62. Der fandt en vis væxt sted i adelsgodset i Fuglse herred, enkelte nye hovedgårde kom til og en del af de bestående udvidedes. Med hensyn til godsstrukturen gennemløb de lollandske adelsgodter i tiden frem til enevælden en stærk koncentration med en kraftig reduktion af strøgodsset og en tilsvarende betydelig forøgelse af hovedgårdenes centrale tilliggende, godskærnerne; rammerne for en realisering af hovedgårdsdriften bragtes i orden. Der er intet overraskende i denne konstatering af en markant arronderingstendens fra 16. til 17. århundrede, men den lader fortsat ét centralt spørgsmål stå ubesvaret: Hvornår fandt denne koncentration sted, hvornår tog den for alvor fart? Her må mageskifteperioden under Frederik II, der traditionelt tillægges altafgørende betydning for godskoncentrationen i almindelighed, underkastes en nøjere analyse.

43. HT 6. rk. II p. 507.

44. Denne modifikation af Fridericias konklusion anfægter ikke pålideligheden af de hos denne anførte tal, men maner blot til en vis forsigtighed ved en alt for håndfast benyttelse af »ugedagstjenere« – forstået som indensogns fæstere – som mål for arronderingen og godskærnernes størrelse.

3. Mageskifterne mellem krone og adel

Det er en i dansk forskning alment accepteret kendsgerning, at Frederik II's mageskifter generelt bevirkede en kraftig geografisk koncentration af såvel kronens som adelens godser, hvilket forklares med behovet for arbejdskraft i forbindelse med stigningen i hovedgårdenes egenproduktion, som igen finder sin forklaring i ønsket om at profitere af højkonjunktorens kornprisstigninger. Opfattelsen af mageskifteperiodens dominerende rolle i godskoncentrationen grunder sig i første række på Thomas B. Bangs grundlæggende arbejder om mageskiftepolitikken under Frederik II.¹

Bang har klart og utvetydigt dokumenteret omfanget af og faserne i kronens godssamling i perioden 1559-88. Strax fra starten af sin regering påbegyndte kongen omfattende erhvervelser på Sjælland, hvor de efter en afbrydelse under Syvårskrigen fortsattes med endnu større styrke efter 1573; omkring samme tid acceleredes de falsterske mageskifter, ofte mod afhændelser på Lolland, og 1578 påbegyndtes den jyske mageskiftepolitik, hvor der gennemførtes en systematisk godssamling omkring Koldinghus, hvorimod tilløbene til koncentration omkring Dronningborg, Skanderborg m.v. aldrig fuldførtes.² Mageskifterne betød en stærk forøgelse af krongodset på Sjælland og Falster, først og fremmest på Sjælland, mens omvendt adelens godsmængde øgedes i andre egne af landet, især i Skåne og Halland.³ Ligeledes voxede adelsgodset i Jylland, thi omend krongodset nok øgedes i visse østjyske egne, reduceredes det til gengæld kraftigt i Nord- og Vestjylland, hvor kronen ikke ønskede gods,⁴ hvilket til fulde bekræftes ved sammenligning med ejendomsfordelingens udvikling i Vendsyssel-Hanherred, hvor kronens andel i begyndelsen af Frederik II's tid udgjorde over halvdelen af områdets ejendomme, men i 1599 var faldet til en trediedel.⁵

Når Bang om mageskifternes betydning konkluderer: »Kan Mageskifternes Virkninger, hvad Krongodset angaar, udtrykkes i det ene Ord Koncentration, saa er dette i lige saa høj Grad Tilfældet for Adelsgodsernes Vedkommende«,⁶ da har hans egne undersøgelser af krongodssamlingen uigendriveligt bevist rigtigheden af konklusionens første del. Derimod er følgeslutningen med understregningen af den *gensidige* koncentration af adelsgodserne mere tvivlsom og ikke umiddelbart indlysende. Bang påpeger, at enkelte adelige godsejere ved mageskifterne kom i besiddelse af hele krongodskomplekser (ofte tidligere bispe- og kloster-gods), men langt vigtigere var dog arronderingen af allerede bestående godser

1. Thomas B. Bang: *Kronens Mageskifter under Frederik 2.*, HT 9. rk. I pp. 1-42; cf. samme: *Frederik II:s skaanske Godspolitik*, Hist. Tidskr. för Skåneland 7 pp. 121-39.

2. HT 9. rk. I p. 5ff.

3. *Ibid.* pp. 13f, 16f; cf. mere detaljeret om de skånske mageskifter Hist. Tidskr. för Skåneland 7 p. 127ff.

4. HT 9. rk. I p. 26f; Kanc Brevb 1579 19/2 (p. 571f).

5. Jens Villiam Jensen: *anf. arb.* I p. 46f.

6. HT 9. rk. I p. 32.

ved talrige mageskifter af større eller mindre godsmængder. Det af Bang fremhævede eksempel, Christoffer Valkendorfs godssamling omkring Glorup, illustrerer ganske rigtigt dette forhold – *men* når Bang videre skriver, at »saaledes kunne man fortsætte i det uendelige«, da bør dette i det mindste efterprøves nøjere.⁷

Omend der uden vanskelighed kan peges på andre tilfælde – jævnfør Bangs egne og C. G. Weibulls skånske eksempler eller Holger Rosenkrantz' og især enken Karen Gyldenstjernes erhvervelser omkring Boller og Rosenvold⁸ – er det imidlertid tvivlsomt, hvor signifikante sådanne enkelttilfælde er. Det forekommer i den forbindelse vigtigt at holde sig to forhold for øje. For det første, mens adelens godspolitiske interesser og aktiviteter oftest var begrænset til det mere lokale plan, arbejdede kronen på rigsplan, hvorfor adelige godsejeres muligheder for at drage fordel af kronens godssamling naturligt var afhængig af, om de besad gods i de områder, hvor kronen ønskede godset koncentreret, og dermed også af de pågældendes godsrigdom, hvorved kronens mageskiftepolitik utvivlsomt har begunstiget de større godsejere.⁹ For det andet er det nok korrekt, at krongodskoncentrationen på Sjælland, omkring Koldinghus m.v. selvsagt måtte medføre en forøgelse af adelsgodset i andre *landsdele* og *egne*; men denne forskydning i ejendomsfordelingen var – skønt belejlighedsfaktoren afgjort har spillet en rolle i mageskifteforhandlingerne¹⁰ – ikke nødvendigvis ensbetydende med en koncentration af *de enkelte adelsgodser* og forøgelse af disses godskærner,¹¹ hvilket må være afgørende for vurderingen af spørgsmålet om rammerne for hovedgårdsdriftens eventuelle væxt og den dermed forbundne hoveriforøgelse.

Der er i tilknytning til disse principielle betragtninger grund til at fremhæve Bangs stort set upåagtede påpejning af, at især mageskifterne under Christian IV havde betydning for den adelige godssamling, og at initiativet til godshandlerne, der i 16. århundrede primært lå hos kronen, først da udgik fra adelen.¹²

Bangs betoning af kronens førende rolle i mageskifterne under Frederik II er neddæmpet af Svend Gissel i disputatsen »Landgilde og Udsæd«, hvor adelens interesse i godssamlingen pointeres,¹³ hvilket fremhæves af Fridlev

7. Ibid. p. 33ff, citat p. 35.

8. Thomas B. Bang i Hist. Tidskr. för Skåneland 7 p. 134f; C. G. Weibull: anf. arb. p. 69ff; Kr Sk 1561 27/8 (p. 84), 1567 18/8 (p. 112), 1570 8/3 (p. 121), 1575 16/6 (p. 158), 1578 5/7 (p. 177), 1578 27/10 (p. 185), 1583 13/2 (p. 261).

9. Cf. E. Ladewig Petersen i (Gyldendals) Danmarks Historie p. 408.

10. Svend Gissel: Om belejlighed og andre faktorer af betydning for jordvurdering i Danmark før 1600, Landbohistoriske Studier tilegnede Fridlev Skrubbeltang på halvårsdagen den 5. august 1970 (1970) pp. 33-47, se p. 38ff.

11. Eksempelvis kan anføres godset Asdal, hvortil Otte Banner mod udlæg i andre landsdele erhvervede i alt 27 ejendomme i Vendsyssel ved mageskifte med kronen 1561 6/9, 1563 17/4 og 1573 12/8 (Kr Sk anf. datoer pp. 84, 96f, 136f); omend det nok var en forbedring at få strøgodsset samlet i Vendsyssel, bevirkede mageskifterne ikke nogen forøgelse af Asdals godskærne, idet kun 3 ejendomme var beliggende i nabosognet Uggerby, mens resten tilhørte det deciderede strøgods.

12. HT 9. rk. I p. 41.

13. Svend Gissel: Landgilde og Udsæd på Sjælland p. 18ff.

Skrubbeltrang.¹⁴ Imidlertid har Gissel i et senere arbejde påpeget, at i de få tilfælde, hvor de indledende forhandlinger kendes, var det »som regel kronen«, der tog initiativet.¹⁵ Det kan tilføjes, at enkelte adelige brevvekslinger også peger på kronen som initiativtager,¹⁶⁻¹⁷ ligesom mageskifteaktivitetens næsten totale ophør under adelsvældens højdepunkt under Christian IV's mindreårighed ikke just tyder på noget voldsomt initiativ fra adelens side. Spørgsmålet om initiativtagere skal ikke analyseres nøjere i nærværende undersøgelse, der gælder mageskifternes virkninger og kronologi, men det er min opfattelse, at Bang har ret i at tilkende kronen hovedinitiativet til 16. århundredes mageskiftepolitik.

På baggrund af ovennævnte forhold kan det synes tvivlsomt, hvor stor vægt enkelte eksempler på adelsgodsers koncentration og arrondering tør tillægges ved en samlet vurdering af mageskifteperiodens generelle virkninger for den adelige godsstruktur over en bredere front. I det følgende skal virkningerne af Frederik II's mageskiftepolitik søges anskuet ud fra den østlollandske adels synsvinkel, ligesom mageskifterne skal placeres ind i en større kronologisk sammenhæng for nærmere at bestemme betydningen af Frederik II's mageskifter i forhold til såvel den forudgående periode under Christian III som især den efterfølgende tid under Formynderstyrelsen og Christian IV.

Mageskifternes virkninger

En gennemgang af »Kronens Skøder« for perioden 1536-1662 giver i alt 31 godshandler mellem kronen og de adelige godsejere i Musse og Fuglse herreder, hvortil dog med sikkerhed må føjes yderligere to ikke-registrerede mageskifter: 1564 6/9 stadfæstede kongen et mageskifte mellem Nykøbing hospital og Anne Rosenkrantz til Krenkerup, der mod udlæg af 1 gård på Falster fik 1 gård i Kartoft;¹⁸ af besigtelsesbefaling 1623 19/4 til Palle Rosenkrantz og Hans Staffensen fremgår, at Christoffer Urne til Årsmarke har begæret Sorø Akademis gård Bandholm til mageskifte for 1 gård i Rørbæk, hvilket mageskifte trods manglende skøde må have fundet sted, thi 1660-62 lå Bandholmgård til Årsmarke.¹⁹

I flere andre tilfælde – i øvrigt alle i 17. århundrede – forhandlede der om

14. Fridlev Skrubbeltrang: Det danske Landbosamfund 1500-1800 p. 50.

15. Svend Gissel: Om belejlighed..., Landbohistoriske Studier tilegnede Fridlev Skrubbeltrang p. 40f. 16-17. Breve til og fra Herluf Trolle og Birgitte Gjøe II, udg. G. L. Wad (1893), nr. 250 p. 281 (Peder Oxe til Birgitte Gøye 1573 30/10), cf. nr. 244 p. 272f, nr. 245 p. 274, nr. 253 p. 287f; Breve til og fra Kristoffer Gøje og Birgitte Bølle, udg. Gustav Bang (1898-99), nr. 224 p. 401f (Niels Kaas til Birgitte Bølle 1588 2/12). – Cf. til spørgsmålet i øvrigt kronens udtalte ønske om at erhverve alt adelsgods i bestemte områder: Kanc Brevb 1560 27/3 og 7/5 (pp. 380, 399), 1571 12/7 og 1578 20/5 (pp. 50, 359), 1581 27/9 (p. 362), 1582 7/1 (p. 419f), 1586 27/10 (p. 513).

18. Kanc Brevb 1564 6/9 (p. 500), cf. 1564 23/6 (p. 467).

19. Ibid. 1623 19/4 (p. 580f); RA. Matrikel 1662. Rtk 311.87: Ålholm slots len, Fuglse hd. fol. 258v; RA. Jordebøger 1660-65. Rtk 311.20: Halsted kloster – Nielstrup (Årsmarkes jordebøger 1660 og 1662 under Nielstrup).

mageskifte af gods, hvorpå der imidlertid ikke eksisterer noget endeligt skøde.²⁰ Skønt dette *kan* skyldes manglende registrering, betyder det dog formentlig, at de pågældende mageskifter rent faktisk ikke realiseredes, hvilket man i alt fald i et par tilfælde kan få vished for: Eksempelvis mislykkedes ovennævnte Christoffer Urnes forsøg 1638 på at afhænde en i forhold til Årsmarke fjerntliggende gård i Ø. Karleby i Lollands Nørre herred for 2 af Sorø Akademis ejendomme i hovedgårdssognet Hunseby, thi endnu 1660-62 ejede akademiet de 2 ejendomme i Hunseby, og Karlebygården hørte fortsat under Årsmarke;²¹ tilsvarende må Erik Steensens bestræbelser 1639 på at bortmageskifte Bramsløkke hovedgård og gods til kronen for gods på Vestlolland være strandet, idet han 1647 solgte Bramsløkke til Lisbeth Lunge.²² Nok udgør de registrerede 33 mageskifter et minimum, men manglerne er givet ubetydelige.

Ved mageskifte med kronen var – som anført af Bang²³ – to veje mulige for adelen. De adelige godsejere kunne enten overtage hele krongodskomplekser eller ved mindre mageskifter erhverve enkelte ejendomme til deres eksisterende hovedgårde. Blandt de her behandlede mageskifter med østlollandske godsejere findes kun ét eksempel på den første fremgangsmåde, nemlig Morten Venstermands erhvervelse i 1575 af Krønegård (Søholt) med 28 ejendomme mod udlæg af det falsterske Egebjerggods på 24 ejendomme.²⁴ Ved de resterende 32 mageskifter overgik i alt 251 ejendomme i adelig eje; disse mageskifters virkninger på adelsgodsernes arrondering fremgår af nedenstående tabel 6, der viser dels omfanget af det tilmageskiftede gods dels dettes beliggenhed i forhold til de implicerede hovedgårde. Der er ved opgørelsen kun medregnet mageskifte af hele ejendomme, heri incl. herlighedsrettigheder i kirke- og selvejergods, hvorimod mageskifte af enkeltjorder er udeladt; godssamlere Palle Rosenkrantz' omfattende erhvervelser på 92 ejendomme²⁵ er så vidt muligt fordelt på de enkelte godskomplekser: Krenkerup-Rosenlund, Nørregård, Lungholm og – måske med tvivlsom ret – det lille Sædingegods, mens hans tilfældigt spredte erhvervelser er opført særskilt.

De 251 ejendomme, som adelen erhvervede fra kronen 1536-1662, er ikke udtryk for en nettotilvæxt i den adelige godsmængde, idet adelens afståelser for en stor del bestod af andet fjernereliggende lollandsk gods; derudover omfattede de

20. Se eksempelvis Dronning Sophies Kopibøger 1605 10/6 (p. 280. Knud Rud), Kanc Brevb 1631 5/10 (p. 585, Palle Rosenkrantz) og 1633 31/12 (p. 386f, Lage Bille).

21. Kanc Brevb 1638 9/9 (p. 482); RA. Matrikel 1662. Rtk 311.86: Halsted klostres og Ravnsborg len fol. 212r samt 311.88: Ålholm slots len, Musse hd. fol. 380r-v; RA. Jordebøger 1660-65. Rtk 311.20: Halsted kloster – Nielstrup (Årsmarkes jordebøger 1660 og 1662, Maribo klostres jordebøger 1660, u. år og 1662).

22. Kanc Brevb 1639 23/5 (p. 801); J. P. Trap: Danmark, 5. udg., 11 p. 902.

23. HT 9. rk. I p. 33f.

24. Kr Sk 1575 22/6 (p. 158).

25. Ibid. 1625 19/4 (p. 427), 1632 4/1 (p. 454f), 1635 25/4 (p. 484), 1637 25/5 (p. 498f), 1639 13/2 (p. 512), 1643 26/4 (p. 536f).

Tabel 6. Adelens tilmageskiftede gods 1536-1662. Beliggenhed

Hovedgård	Hgdsso	Naboso	Øvrigt	I alt	Heraf i nabobyer
Krenkerup-Rosenlund	30	15	1	46	43
Lungholm	6	18	6	30	24
Ålstrup	0	27	0	27	27
Nørregård	14	1	0	15	15
Engestofte	3	7	4	14	10
Nielstrup ²⁶	12	0	2	14	12
Årsmarke	8	1	5	14	9
Havløkke	13	0	0	13	13
Bramsløkke ²⁷	1	7	3	11	8
Kelstrup/Bremersvold	0	3	8	11	3
Berritsgård ^{27a}	7	0	2	9	7
Sædingegård	2	6	0	8	8
Højbygård	5	0	0	5	5
Søholt	1	2	0	3	3
Orebygård	0	2	0	2	0
Tåstrup	1	0	0	1	1
Palle Rosenkrantz øvrigt	0	0	28	28	0
I alt	103	89	59	251	188

adelige udlæg hyppigt gods på Falster og/eller Sjælland, derimod aldrig gods i de øvrige landsdele.

Langt det overvejende flertal af de adelige godskomplekser nød godt af mageskifterne, hvis virkning på den adelige godsstruktur er entydig med tre fjerdedele af de tilmageskiftede ejendomme beliggende i hovedgårdenes nabobyer. Omend varierende fra gods til gods bevirkede mageskifterne med kronen således generelt en meget væsentlig forbedring af adelsgodsets arrondering i form af en stærk væxt i godskærnerne. Resultatet synes at bekræfte Bangs understregning af koncentrationsprocessens gensidige karakter – i alt fald, når perioden 1536-1662 betragtes under ét. Men var der vedrørende virkningerne eventuelt forskel mellem mageskifterne under Frederik II sammenlignet med andre perioder? eller gjorde der sig muligvis andre forskelle gældende de enkelte perioder imellem?

26. Incl. skøde 1568 7/10 til Albert Oxe på herligheden af 2 kirkegårde i Våbensted uden vederlag (Kr Sk anf. dato p. 117).

27. Kgl. stadfæstelse 1657 25/5 af skøde 165. 15/12 fra Jørgen Rosenkrantz på Sorø Akademis vegne til Palle Rosenkrantz' enke Lisbeth Lunge uden vederlag (Kr Sk anf. dato p. 69).

27a. Kronens udlæg til Lisbeth Friis ved mageskifte 1591 25/11 omfattede foruden 1 ejendom i Tårs også 2 ejendomme i Skåne, som er udeladt her (Kr Sk anf. dato p. 327).

Mageskifternes kronologi

I perioden fra reformationen og frem til Christian III's død afsluttedes der ingen mageskifter mellem kronen og den østlollandske adel. Samtlige 32 godshandler fandt sted i tiden efter Frederik II's regeringstilstræden. Deres kronologiske fordeling fremgår af nedenstående tabel 7, hvor mageskifterne med hensyn til antal, omfang og virkninger er opdelt på følgende fire perioder: Frederik II, Formynderstyrelsen, Christian IV samt første del af Frederik III's tid frem til matriklen 1662.

Tabel 7. *Mageskifternes kronologiske fordeling 1559-1662*

Periode	Mageskifternes		Heraf i:		
	Antal	Omfang	Hgdssso	Nabobyer	Hgdssso + Naboso
1559-1588	9	55	49	55	55
1589-1596	0	0	0	0	0
1597-1648	22	185	53	125	129
1649-1662	1	11	1	8	8
I alt	32	251	103	188	192

Stilstanden under det adelige formynderstyre i Christian IV's første år falder strax i øjnene. Ganske vist udstedtes der i denne periode to mageskifteskøder 1589 og 1591 til henholdsvis Lage Beck i forbindelse med oprettelsen af Havløkke og Lisbeth Friis til Berritsgård,²⁸ omfattende i alt 5 ejendomme, men i begge tilfælde var der – som i øvrigt for periodens få mageskifter i almindelighed – tale om afslutning af mageskifter påbegyndt i Frederik II's tid,²⁹ hvortil de derfor reelt må regnes; det samme gælder Lage Becks anden erhvervelse af Maribo klostres 8 ejendomme i Havløkke ved mageskifte 1598, som han imidlertid havde begæret allerede 1585 samtidig med begæringen om 1589-mageskiftet.³⁰ Mageskifteaktiviteten var således klart koncentreret om Frederik II's og Christian IV's regeringsperioder.

Hvad angår mageskifternes betydning for adelsgodsets struktur, forekom strøgods erhvervelser uden for nabosognene kun i forbindelse med Christian IV's mageskifter (i alt 56 ejendomme), bl.a. sammenhængende med periodens generelt mere omfattende erhvervelser, men primært forårsaget af en enkelt godsejers aktivitet, nemlig den temmelig ukritiske godssamler Palle Rosenkrantz, der tegnede sig for hovedparten (35 ejendomme) af det erhvervede strøgods. Der var dog, når det drejer sig om mageskifternes betydning for arronderingen, ikke tale om nogen afgørende forskel; den arronderingsmæssige effekt var i såvel 16. som

28. Kr Sk 1589 20/3 (p. 322); *ibid.* 1591 25/11 (p. 327).

29. Kanc Brevb 1585 8/12 (p. 424), cf. Dronning Sophies Kopibøger 1589 25/1 (p. 30); Kanc Brevb 1589 27/8 (p. 243f), 1590 11/8 (p. 437).

30. Kr Sk 1598 27/4 (p. 333); Kanc Brevb 1585 8/12 (p. 424).

17. århundrede positiv, mageskifterne bevirkede på begge tidspunkter en betydelig forøgelse af de adelige godskærner. *Men* der var andre vigtige forskelle: Mens der under Frederik II gennemførtes 9 mageskifter³¹ mellem kronen og adelen på Østlolland, var antallet af mageskifter i første halvdel af 17. århundrede mere end det dobbelte, i alt 22; og hvor de adelige erhvervelser i 16. århundrede udgjorde 55 ejendomme, steg omfanget af det tilmageskiftede gods i Christian IV's tid til mere end det tredobbelte. Det større antal mageskifter under Christian IV skyldes ikke dennes længere regeringsperiode, thi samtlige 22 mageskifter gennemførtes i tiden 1606-43, heraf langt de fleste, 15, i 1620'erne og 1630'erne.

Peger således alene mageskifternes antal og omfang på Christian IV's tid som den set fra et adeligt synspunkt vigtigste mageskifteperiode, bliver dette endnu tydeligere, når man sammenligner de to perioder nøjere. Af de 55 ejendomme, som ved Frederik II's mageskifter overgik i adelseje, skyldtes godt halvdelen (29 ejendomme) ét enkelt stort mageskifte 1564 med Anne Rosenkrantz til Krenkerup, der som nævnt samme år erhvervede yderligere en enkelt ejendom ved mageskifte med Nykøbing hospital.³² Blandt periodens øvrige mageskifter tegnede Albert Oxe til Nielstrup sig for de tre, tilsammen omfattende 11 ejendomme,³³ d.v.s., at 5 af de 9 i 16. århundrede afsluttede mageskifter omfattende tre fjerdedele af mageskiftegodset vedrørte områdets to storgodser. De resterende 4 mageskifter fordelte sig med to til Lage Beck (12 ejendomme), et til det nyoprettede Søholt (1 ejendom) og et til Berritsgård (1 ejendom).³⁴ Sammenlagt involverede mageskifterne mellem krone og adel under Frederik II således kun 5 af de 17 godser i Musse og Fuglse herreder, og reel betydning havde de kun for Lage Becks oprettelse af Havlække samt de to store godskomplekser Nielstrup og især Krenkerup.

Anderledes forholdt det sig i 17. århundrede. Med undtagelse af Fuglsang, hvor der dog i et par tilfælde forhandlede om mageskifte,³⁵ og Kærstrup var samtlige 18 adelige godskomplekser impliceret i periodens i alt 23 godstransaktioner med kronen. Nok var der med hensyn til såvel omfang som arronderingsmæssig betydning forskelle de enkelte godser imellem (cf tabel 6), men der kan ikke herske tvivl om, at først fra Christian IV's tid – og her især årtierne efter 1620 – fik mageskifterne med kronen en bredere og mere almen virkning for de lollandske adelsgodsers geografiske struktur, først da forceredes arronderingen af adelsgodset.

31. Excl. skøde 1570 4/11 fra Peder Huitfeldt til Engestofte til kronen på 2 ejendomme på Falster, idet Peder Huitfeldts vederlag er uoplyst (Kr Sk anf. dato p. 125); incl. ovennævnte skøde 1568 til Albert Oxe (se note 26).

32. Kr Sk 1564 20/6 (p. 100); Kanc Brevb 1564 6/9 (p. 500), cf. 1564 23/6 (p. 467).

33. Kr Sk 1562 14/2 (p. 87), 1568 10/8 og 7/10 (p. 117).

34. Lage Beck: Kr Sk 1589 20/3 (p. 322), 1598 27/4 (p. 333); Morten Venstermand til Søholt: *ibid.* 1576 6/10 (p. 163); Lisbeth Friis: *ibid.* 1591 25/11 (p. 327).

35. Dronning Sophies Kopibøger 1605 10/6 (p. 280, Knud Rud); Prins Christian (V)s Breve I 1641 17/4, 1642 21/5 (pp. 502f, 590, Gregers Krabbe).

Omend det undersøgte område er begrænset, og skønt først yderligere detailstudier kan klarlægge spørgsmålet, er det næppe nogen urimelig antagelse, at de lollandske adelsgodsers strukturelle udvikling i 16.-17. århundrede i hovedsagen afspejler godskoncentrationens forløb i almindelighed. Det er i den forbindelse værd at bemærke, at C. G. Weibulls eksempler på mageskifternes betydning for den skånske godssamling hovedsagelig stammer fra 17. århundrede.³⁶ Der er på denne baggrund – fremfor at fokusere på enkelttilfælde fra Frederik II's tid – al mulig grund til at fremhæve Thomas B. Bangs som oftest oversete påpegning af, at i henseende til godskoncentrationen »har Kristian 4.s Mageskifter med Adelen maaske betydet nok saa meget som Faderens«.³⁷

Adelens indbyrdes mageskifter

Mageskifter var imidlertid ikke alene et anliggende mellem krone og adel. I lighed med tidligere afsluttedes også i 16.-17. århundrede – foruden køb og salg – en lang række mageskifter mellem adelen indbyrdes. Eksempelvis skyldtes langt hovedparten af Jacob Ulfelds fynske erhvervelser til Ulfeldsholm køb fra og især mageskifter med andre adelige godsejere,³⁸ ligesom marginaltilføjelser i Herluf Trolles optegnelser om hustruen Birgitte Gøyes gods afslører en del interne adelige mageskifter, især – men dog ikke udelukkende – med medarvinger fra skiftet efter Mogens Gøye.³⁹ På Viborg landsting tinglæstes i 1620'erne og 1630'erne foruden skøder og pantebreve også et stort antal mageskiftebreve, der vidner om en betydelig mageskifteaktivitet inden for adelens egne rækker i 17. århundrede.⁴⁰ Men hvor mageskifteaktiviteten mellem krone og adel kan belyses temmelig nøje, lader noget tilsvarende sig ikke gøre for adelens interne mageskifter på grund af mangler og skævheder i periodens kildemateriale, bl.a. bliver de adelige privatar-kiver mindre omfattende fra slutningen af 16. århundrede.⁴¹

Også den lollandske adel deltog naturligvis i godshandler med andre standsfæller; et par eksempler skal anføres. Ved skiftet 1551 efter Mogens Gøye deltes Krenkerup mellem Albrecht og Birgitte Gøye; noget mageskiftebrev eksisterer ikke, men som det fremgår af Herluf Trolles ovennævnte optegnelser, mageskiftedes hele Birgitte Gøyes del (1/2 Krenkerup med 17 ejendomme, hvoraf 1 øde, på Lolland og 3 på Falster) til broderen, hvilket må være sket kort tid efter skiftet 1551, idet godset optræder i Albrecht Gøyes låsebrevsforfølgninger 1555-57, der i øvrigt også viser, at han må have mageskiftet med andre medarvinger, især

36. C. G. Weibull: anf. arb. p. 69ff.

37. HT 9. rk. I p. 41.

38. Jacob Ulfelds Jordebog på Ulfeldsholm, Selsø og Bavelse 1588, udg. Svend Gissel (1964), pp. 1-16, cf. Svend Gissels supplerende oplysninger p. 34ff.

39. RA. Herluf Trolles arkiv (nr. 6459) II F.

40. Viborg Landstings Skøde- og Pantebog 1624-1637 (Landstingenes Skøde- og Pantebøger I), udg. Jens Holmgaard (1966-70), passim.

41. Se herom E. Ladewig Petersen i (Gyldendals) Danmarks Historie p. 586.

broderen Eskil Gøye til Gunderslevholm.⁴² Af andre mageskifter – af mere »normal« størrelsesorden – kan nævnes et par stykker: 1568 mageskiftede Peder Oxe 1 ejendom i Rørbæk til Arild og Jacob Huitfeld til Berritsgård samt 1573 ligeledes en enkelt ejendom i Sjelstofto til Mogens Gøye til Engebølle, i begge tilfælde mod vederlag på Sjælland;⁴³ mod udlæg af 4 ejendomme på Mols erhvervede Christian Friis til Engestofte 1620 i alt 5 spredte lollandske ejendomme fra Holger Rosenkrantz.⁴⁴ En udtømmende registrering af den lollandske adels mageskifter med andre adelige godsejere er uoverkommelig, idet den ville kræve en systematisk gennemgang af samtlige adelsarkiver og Rigens Forfølgingsbøger frem til 1660, og fyldestgørende kan den aldrig blive som følge af materialets generelle mangelfuldhed.

Det bør imidlertid fremhæves, at en systematisk gennemgang af privatarkiverne (pergament) efter samtlige adelige godsejere i Musse og Fuglse herreder i perioden 1536-1662 ikke har bragt ét eneste internt lollandsk mageskifte for dagen, kun enkelte skøder fra begyndelsen af 16. århundrede.⁴⁵ Sådanne mageskifter vides dog at have fundet sted i enkelte tilfælde. Bl.a. mageskiftede Anne Rosenkrantz til Krenkerup 1573 med Arild Huitfeldt til Berritsgård, hvorved Anne Rosenkrantz foruden 3 på Sjælland fik 2 ejendomme i hovedgårdssognet Radsted, mens Arild Huitfeldt erhvervede 5 ejendomme, 4 i Rørbæk og 1 i Nørre Langet, begge nabobyer til Berritsgård, hvis tilliggende desuden øgedes ved køb 1571 og 1592 samt yderligere en række køb 1624-25.⁴⁶ I 1575 18/6 lovede Peder Huitfeldt til Engestofte at ville overlade sit gods i Oreby (1568 = 6 ejendomme) til Christoffer Gøye til Orebygård mod fyldest i andet lollandsk gods til en værdi af 1 læst korn.⁴⁷ Tre år senere tilmageskiftede Peder Huitfeldt sig en fjerntliggende ejendom i Vindeby i Lollands Nørre herred fra Inger Oxe til Søllestedgård, der fik vederlag på Sjælland.⁴⁸ Udover disse transaktioner med standsfæller afsluttede de østlollandske godsejere i 16. århundrede ganske få (uspecificerede) mageskifter med Maribo kloster, således som det fremgår af registraturen 1624 over klostrets breve.⁴⁹

Det forhold, at de anførte eksempler på lollandsk adels mageskifter med andre –

42. RA. Mogens Eskilsen Gøyes arkiv (pergament), skiftebrev 1551 1/9; RA. Herluf Trolles arkiv (nr. 6459) II F, Optegnelser om Birgitte Gøyes godser... fol. 1v, 7r-8r; RA. Rigsdomstolen. Rigens Forfølgingsbog 1552-59 fol. 156r-v, 158r.

43. RA. Peder Oxes arkiv (pergament) 1568 12/6, 1573 1/8.

44. RA. Christian Friis' arkiv (pergament) 1620 24/8.

45. RA. Johan Oxes arkiv (pergament) 1530 29/6, 1532 13/2, 1534 3/11, 1536 30/7; RA. Knud Ruds arkiv (pergament) 1540 4/4 og 27/5.

46. C. Molbech: Bidrag til Berritsgaards Historie efter originale Breve og Jordebøger i Gaardens Archiv, HT II pp. 123-74, se pp. 152f, 161, 165.

47. RA. Christoffer Gøyes arkiv (nr. 5516) II F.

48. RA. Jørgen Brahes arkiv (pergament) 1578 2/9.

49. De ældste danske Archivregistraturer III (1865) pp. 256 A18, 259 A48, 265 A149, 267f A178, 280 A364.

lollandske som ikke-lollandske – standsfæller næsten udelukkende vedrører 16. århundrede, tør næppe tillægges nogen særlig stor vægt ved vurderingen af de interne adelige mageskifters kronologiske fordeling. De manglende eksempler fra 17. århundrede skal ses på baggrund af den omtalte indskrænkning i de adelige privatarkivers omfang og er givet ikke udtryk for en ringe adelig mageskifteaktivitet på dette tidspunkt. Et indicium for omfanget af adelens indbyrdes mageskifter i 17. århundredes første halvdel er det af Fridericia konstaterede fald i antallet af skattebønder i Musse og Fuglse herreder i dette tidsrum.⁵⁰ I tiden mellem 1610 og 1651 reduceredes de skattepligtige bønders antal med i alt 187. Af den østlollandske adels samlede erhvervelser på 179 ejendomme fra kronen i tiden 1610-51 lå de 47 i hovedgårdssognene og yderligere 72 ejendomme var beliggende i nabo-byer udenfor hovedgårdssognet, d.v.s. i alt 119 ejendomme i de hovedgårdene nærmestliggende byer. Hvor stor en del af de udensogns fæstere, der opnåede skattefrihed, er uvist, men selv hvis alle gjorde det, kan erhvervelserne fra kronen under ingen omstændigheder forklare faldet på 187 i skattebøndernes antal, hvoraf følger, at denne nedgang i antallet af skattepligtige bønder for en væsentlig del – minimalt knap 70 – må tilskrives adelens indbyrdes godshandler i perioden. Når hertil erindres, at antallet af den jyske adels mageskifter med standsfæller som nævnt havde et betydeligt omfang i første halvdel af 17. århundrede, er det – omend noget bevis ikke foreligger og næppe heller kan bringes til veje⁵¹ – formentlig ikke nogen urimelig antagelse, at også den interne adelige mageskifteaktivitet især er taget til i styrke i 17. århundredes første halvdel.

50. HT 6. rk. II tabel XXIV p. 617.

51. Dog skal det påpeges, at et sikrere – omend ikke udtømmende – grundlag for en vurdering af spørgsmålet formentlig vil kunne nås ved en systematisk bearbejdelse af Rigens Forfølgingsbøger og de ganske vist få bevarede godsarkiver; det er således tænkeligt ingen tilfældighed, at det velbevarede godsarkiv fra Gl. Estrup (RA) vidner om en stigende mageskifteaktivitet fra omkring 1600 og frem.

4. Årsager og motiver

Da arrondering af adelsgodset som påpeget i indledningen almindeligvis har været kædet sammen med øget hoveribehov i forbindelse med udvidet hovedgårdsdrift, skal det – idet det dog må understreges, at grundlaget er spinkelt – på baggrund af den konstaterede udvikling i den adelige godsstruktur på Lolland i 16.-17. århundrede afslutningsvis søges at indkredse mulige årsager og motiver til godskoncentrationen. Der er her grund til strax at fastslå, at arronderingsbestræbelser altid har forekommet uanset godssystemets karakter, idet alene administrative hensyn måtte gøre en samling af fæstegodset ønskværdig. Selv i senmiddelalderens fæstegodssystem – hvor hovedgården udelukkende fungerede som den rentenydende godsejers bopæl og administrationscentrum for større eller mindre komplekser af fæstegods, hvis beliggenhed principielt var underordnet – spillede arronderingshensynet en ikke ringe rolle, hvad Erik Ulsigs gennemgang af de senmiddelalderlige skifteprincipper tydeligt viser,¹ ligesom der fra såvel 15. som begyndelsen af 16. århundrede findes adskillige eksempler på mageskifter mellem krone/kirke og adel eller mellem adelige godsejere indbyrdes.² Kildematerialets mangler umuliggør en sikker vurdering af spørgsmålet, men det kan i høj grad diskuteres, hvorvidt adelens arronderingsbestræbelser har været synderlig meget større i 16. århundrede. Bestemmelsen i recessen 1547 om ved søskendeskifte *så vidt muligt* at holde hovedgården med nærmest omliggende gods samlet på mandssiden³ kunne tyde på stigende interesse for arronderingen, men udtrykker måske blot et alment ønske om at hindre splittelse af godserne, såfremt dette lod sig gøre. Recesreglen afspejler i alt fald ikke samtidens almindelige skiftepraxis⁴

---

1. Erik Ulsig: Danske Adelsgodser i Middelalderen p. 321ff.

2. Se eksempelvis Rep. 2. rk. nr. 1818, 2480, 2723-24, 6138, 8251; cf. Erik Ulsig: anf. arb. p. 213ff med bilag; angående mageskifter i første halvdel af 16. århundrede se bl.a. Danske Adelige Brevkister, udg. A. Thiset (1897), passim.

3. Samling af gamle danske Love IV (Danske Recesser og Ordinantsar af Kongerne af den Oldenborgske Stamme), udg. J. L. A. Kolderup-Rosenvinge (1824), p. 228f (Reces 1547 paragraf 24); bestemmelsen gentaget i Koldingrecessen 1558 paragraf 39, se Corpus Constitutionum Daniæ. Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve Danmarks Lovgivning vedkommende 1558-1660 bd. 1, udg. V. A. Secher (1887-88), p. 31f.

4. Det gælder således det tidligere omtalte skifte 1551 efter Mogens Gøye, hvor de 6 af skiftet omfattede hovedgårde – Gunderslevholm, Torbenfeld, Løgismose, Clausholm, Krenkerup, Græse – alle med det centrale tilliggende blev delt i to til trods for, at der kun var 6 arvinger (RA. Mogens Eskilsen Gøyes arkiv, pergament, skiftetbrev 1551 1/9); det samtidige skifte 1550 efter Anne Mouridsdatter Gyldenstjerne af bl.a. Ågård er ganske vist uden godsspecifikation, men da lodderne enten kendes fra eller kan rekonstrueres via senere kilder, kan det konstateres, at det omfattende Ågårdgods og dets kærne ved skiftet blev reduceret til ukendelighed (RA. Anne Mouridsdatter Gyldenstjernes arkiv, pergament, skiftetbreve 1550 22/7); ligeledes splittedes Svanholmgodset stærkt ved det endelige skifte efter Peder Bille i 1549 (RA. Peder Torbernsen Billes arkiv, nr. 5151, II E).

og efterlevedes langt fra altid senere i 16. århundrede;⁵ bestemmelsen tør således under ingen omstændigheder tolkes som et nødvendigt udslag af et øget hoveribehov i forbindelse med en begyndende generel omstrukturering af godssystemet i retning af udvidet hovedgårdsdrift.

Den lollandske – og i øvrigt i endnu højere grad den vendsysselske – adelige godsstruktur i 16. århundredes anden halvdel antyder da heller ikke just nogen udpræget aktiv interesse i hovedgårdsdriften; i det mindste var rammerne herfor ikke de bedste. De lollandske adelsgodser 1568 må, specielt på baggrund af kendskabet til deres senere struktur omkring 1660, nærmest karakteriseres som overvejende fæstegodskomplekser, omend i adskillige tilfælde rimeligt velarrangerede. For så vidt dette præg af fæstegodssystem og den konstaterede ringe bredtvirkende arrangeringstendens i 16 århundrede (dog med en vis usikkerhed for omfanget og betydningen af adelens interne mageskifter) har mere almen gyldighed, hvilket forekommer sandsynligt, synes disse forhold sammenholdt med periodens generelt beskedne antal hovedgårdsudvidelser⁶ at give anledning til en væsentlig neddæmpning af »prisrevolutionens« virkninger på godssystemet. At adelen – især den godsrige del, men efter bedste evne sandsynligvis også den lavere adel⁷ – profiterede af højkonjunktorens prisstigninger, kan og skal ikke betvivles, blot fandt den økonomiske udnyttelse af og spekulation i den gunstige konjunkturudvikling, som i øvrigt fra 1580'erne var præget af ustabilitet og svingninger, som påpeget af Svend Aage Hansen og Ladewig Petersen fortrinsvis sted på grundlag af jordebogsindtægterne, den herhjemme in natura ydede kornlandgilde.⁸ Det kan tilføjes, at den adelige interesse for patronatsretten til sognekirkerne – eksempelvis tilmageskiftede Axel Urne til Årsmarke sig 1565 jus patronatus til Hunseby kirke for sjællandsk gods⁹ – på grund af den oftest dermed følgende kirketiende også kan og måske især skal ses i dette økonomiske perspektiv.

5. Se følgende skiftedeling: Skifte 1563 8/9 efter Corfits Ulfeld af Kogsbølle (Ulfeldsholm) og Selsø (RA. Jacob Ulfelds arkiv, pergament); skifte 1568 11/11 af Peder Christiensen Dyres godser Togerup, Hjelmsø og Tanggård mellem Peder Oxe og Otte Brahe (Knud Hornbeck & Helge Land Hansen: Tanggård gods 1553-1559. Adelig godsdrift i Danmark i det 16. århundrede (1980) bilag II p. 239ff); skiftejordebog 1577 18/9 over Jytte Podebusks efterladte godser Ågård, Irup og Vosborg (RA. Knud Henriksen Gyldenstjernes arkiv, nr. 5502, II F). – Jeg håber ved anden lejlighed at vende tilbage til spørgsmålet om skifteprincipperne i bredere kronologisk perspektiv.
6. Gunnar Olsen: anf. arb. tabel 3 p. 163.
7. Om Christoffer Gøyes aktiviteter se E. Ladewig Petersen: Rigsråd og adelsopposition 1588: En socialhistorisk studie, i Rigsråd, adel og administration 1570-1648, red. Knud J. V. Jespersen (1980), pp. 123-68, se p. 153f; cf. samme i (Gyldendals) Danmarks Historie p. 409 samt Dansk Socialhistorie 3 p. 262f. – Om lavedelsmanden Peder Christiensen Dyres »maksimeringsbestræbelser« se Knud Hornbeck & Helge Land Hansen: anf. arb. pp. 56ff, 74.
8. Svend Aage Hansen: Adelsvældens Grundlag (1964) p. 88f; E. Ladewig Petersen i (Gyldendals) Danmarks Historie p. 408 samt Dansk Socialhistorie 3 p. 262; cf. Gunnar Olsen: anf. arb. p. 144f. – Om konjunktursvingningerne se E. Ladewig Petersen *ibid.* p. 403ff, cf. p. 547ff henholdsvis p. 243ff, cf. p. 319ff.
9. Kr Sk 1565 7/4 (p. 102f); cf. Thomas B. Bang i HT 9. rk. I p. 40f.

Effekten på godssystemet og forholdet herremand-fæstebonde var derimod ringe; højkonjunkturen gav sig ikke udslag i nogen væsentlig udvidelse af hovedgårdenes egenproduktion, forårsagede ikke nogen hastigt expanderende hovedgårdsdrift.¹⁰ Det er i den forbindelse værd at bemærke, at kronens godssamling ikke – i alt fald ikke primært – har været driftsmæssigt bestemt, thi som påvist af Gunnar Olsen blev stort set alle de i mageskifteperioden erhvervede adelige hovedgårde nedlagt;¹¹ de få, der opretholdtes og udvidedes, har formentlig i lighed med de øvrige udvidelser af kronens ladegårde først og fremmest tjent et naturaløkonomisk behov i tilknytning til oprettelsen af de kongelige vildtbaner, der i øvrigt er det eneste sikkert kildebelagte motiv til kronens godspolitik under Frederik II, omend en rationalisering af lensvæsenet utvivlsomt har været en medvirkende faktor.¹² Tilbage til adelsgodset, hvor altså alene det relativt beskedne antal hovedgårdsudvidelser før 1600 antyder, at driftssystemet næppe har accentueret arbejdskraftbehovet væsentligt. Hoveriets væxt i 16. århundrede har da højst sandsynligt været af yderst beskedne størrelsesorden, hvilket tilmed underbygges af, at vilkårlige hoveriforøgelser savnede retsgrundlag, idet 1547- og 1558-recessernes bestemmelse om adelens ret til at gøre sig sit gods så nyttigt som muligt som nylig påvist af Ladewig Petersen oprindelig kun har haft et driftsøkonomisk sigte og først efter 1600 omfortolkedes og udvidedes til også at omfatte det retslige forhold mellem godsejeren og hans bønder.¹³

Dette billede af 16. århundredes godssystem understreges yderligere af godsstrukturens karakter og godskoncentrationens kronologi. De ydre rammer for en effektiv og rationel hovedgårdsdrift baseret på hoveri af godsets fæstere var endnu langt fra til stede og skabtes næppe i 16. århundrede. Den arrondering, som fandt sted i 16. århundrede, og hvis omfang er diskutabel, bør ikke – som det fortsat er tilfældet¹⁴ – udelukkende anskues i en driftsmæssig sammenhæng. Som anført ovenfor var et samlet gods altid ønskværdigt alene af hensyn til den lettere administration, men der skal desuden peges på et andet ikke-driftsmæssigt incitament til arrondering, nemlig ønsket om at opnå birkeret for de nærmestboende bønder, hvilket forudsatte et rimeligt antal fæstere samlet i hovedgårdens umiddelbare omegn. Oprettelsen af et adeligt birk var således åbenbart hensigten med Anne Rosenkrantz' godssamling omkring Krenkerup, hvad birkeretsbevillingen¹⁵

10. Svend Aage Hansen *ibid.*; E. Ladewig Petersen i (Gyldendals) *Danmarks Historie* p. 408.

11. Gunnar Olsen: *anf. arb.* p. 95ff, især 97f.

12. *Ibid.* p. 93f; om kronens motiver se i øvrigt Thomas B. Bang i HT 9. rk. I p. 26ff, cf. p. 11 – betoningen p. 28f af ønsket om udvidet ladegårdsdrift synes på baggrund af Gunnar Olsens undersøgelser ret tvivlsom.

13. E. Ladewig Petersen: *Rigsråd og adelsopposition 1588, i Rigsråd, adel og administration 1570-1648* p. 155ff.

14. Fridlev Skrubbeltrang: *Det danske Landbosamfund 1500-1800* pp. 35, 37, 49, 71, 85; E. Ladewig Petersen i (Gyldendals) *Danmarks Historie* p. 408 og *Dansk Socialhistorie* 3 p. 261f; cf. samme: *Adelig godsdrift i 1600-tallets Danmark, Från medeltid till välfärdssamhälle...* p. 65.

15. Kr Sk 1565 2/2 (p. 102).

året efter det store mageskifte med kronen (cf. p. 114) synes at vise. Dette motiv, som allerede Bang¹⁶ pegede på, men som siden har været ret upåagtet, har tænkeligt i adskillige tilfælde spillet en afgørende rolle for arronderingsbestræbelserne omkring de større godser; påfaldende er det i hvert fald, at antallet af adelige birker som bekendt voxede betydeligt i løbet af 16. og 17. århundrede. Ovennævnte recesbestemmelse 1547 om så vidt muligt at holde hovedgården med det centrale tilliggende samlet ved skifte skal tænkeligt bl.a. ses netop i denne sammenhæng, thi da Anne Rosenkrantz som nævnt erhvervede birkeret til Krenkerup, tildeltes denne, »da hun har berettet, at Krenkerup med omliggende Gods fra gammel Tid har været et frit Birk, men siden, da Godset blev fraskiftet, har ophørt at være det, og da hun nu igen har samlet største Parten af Godset«. ¹⁷

Imidlertid bød – skønt yderligere undersøgelser af adelsgodsets struktur er påkrævet – 16. århundrede næppe på nogen udpræget arrondering af de enkelte adelsgodser. Trods eksempler herpå, især i forbindelse med mageskifterne mellem krone og specielt den højere adel, er det min opfattelse, at der endnu ikke var tale om en hastigt stigende generel arronderingstendens for adelsgodset over en bredere front. Først op gennem 17. århundredes første halvdel fandt der gennemgribende ændringer sted i den adelige godsstruktur, og her har formentlig hverken ønske om udvidet hovedgårdsdrift eller birkeret været det afgørende, igangsatte motiv for de adelige godsejere. Opmærksomheden bør nok i stedet først og fremmest rettes mod periodens stærkt stigende skatter. Hvor Fridericia ved konstateringen af væxten i de skattefrie ugedagsbønders antal fremhævede nødvendigheden af forøget hoveri som den primære årsag og betragtede skattefriheden som en sekundær følge, ¹⁸ er der grund til at påpege, at denne i sig selv indebar fordele også for adelen, idet fæsternes muligheder for at udrede afgifterne til den adelige godsejer dermed lettedes og forbedredes. Allerede C. G. Weibull tildelte ugedagsbøndernes skattefrihed en selvstændig rolle som motiv for adelens arronderingsbestræbelser og har ganske givet ret, når han hævder, at Karl XI's indskrænkninger i ugedagsbøndernes skattefrihed i 1680'erne havde til følge, »att det kanske viktigaste drivande intresset för adeln att fortfarande söka avrunda sina gods försvann. Koncentrationssträvandena av sådan omfattning, att de fingo allmän betydelse, upphörda från denna tid«. ¹⁹ Først på det seneste er synspunktet klart og markant – og nu på sikrere grundlag – understreget af Ladewig Petersen, der angiver det stigende skattetryk i 17. århundrede som adelens hovedmotiv til at forøge antallet af skattefrie, men hoveriagtige ugedagsbønder, ²⁰ der i øvrigt også kunne omfatte udensofns fæstere, idet ikke sognegrænsen, men faktisk uge-

16. HT 9. rk. I p. 38ff.

17. Kr Sk 1565 2/2 (p. 102).

18. HT 6. rk. II p. 586.

19. C. G. Weibull: anf. arb. p. 80f, citat p. 81. – Se også Hans H. Fussing: Herremand og Fæstebonde. Studier i dansk Landbrugshistorie omkring 1600 (1942/1973) p. 202.

20. E. Ladewig Petersen i (Gyldendals) Danmarks Historie p. 509 og Dansk Socialhistorie 3 pp. 357ff, 375.

dagsarbejde var afgørende for skattefriheden.²¹ Kronologien i arronderingsprocessens forløb for de lollandske adelsgodsets vedkommende understøtter i høj grad denne tese; mageskifteaktivitetens kulmination i 1620'erne og især 1630'erne skal givet ses på baggrund af de hastigt stigende skatter efter 1620.²² Undersøgelsen af det lollandske adelsgodsets strukturelle udvikling i 16.-17. århundrede synes at give anledning til en modificering af adelsgodsets geografiske koncentration i 16. århundrede, ligesom den klart antyder, at arronderingsprocessen ikke havde form af en kontinuerlig og målrettet udvikling, men tværtimod først for alvor kom i gang som følge af den øgede skattebyrde i Christian IV's tid. Der er grund til atter at fremhæve Ladewig Petersens foran (p. 88) citerede påpegning af, at »— måske især nedadgående konjunkturer og skattetryk kan have indeholdt incitamenter til storgodsdannelse«.

Det øgede skattetryk bevirkede fremkomsten af velarronderede gods-komplekser, hvorved mulighederne for det hoveridrevne hovedgårdssystem skabtes. Hovedgårdsdriftens væxt fulgte da også først i kølvandet på denne ændring i godsstrukturen, hvilket tydeligt kan aflæses af Gunnar Olsens tabeller og bilag over hovedgårdsudvidelserne, hvis antal tog til i 1630'erne og især 1640'erne.²³ Det af denne udvikling affødte øgede arbejdskraftbehov gav sig vel primært udslag i, at flere fæstere blev hoveripligtige, hvilket jo i øvrigt var en betingelse for skattefriheden. Om hoveripresset på den enkelte fæster i første omgang øgedes væsentligt er måske derimod nok et spørgsmål, som kan diskuteres, men desværre ikke besvares. Her har Hans H. Fussings resignerende konklusion, at »det sparsomme materiale tillader ingen avgørelse av spørgsmaalet om hoveriets omfang« beklageligvis fortsat gyldighed, men hans ganske vist få og spredte eksempler tyder ikke på noget særligt stort hoveri i 17. århundredes første halvdel.²⁴ Hvornår den udvikling, som resulterede i hoveriets voldsomme omfang i 18. århundrede, tog sin begyndelse, kan der således kun gisnes om. Omend man må antage visse mindre stigninger tidligere, forekommer det ikke utænkeligt, at den egentlig betydende væxt i den enkelte fæsters hoveribyrd først for alvor satte ind i 1650'erne og især under den ældre enevælde, hvor udvidelsen af hovedgårdsjorderne kulminerede.²⁵ De ydre rammer for en kraftig og effektiv udnyttelse af fæstegodsets hoveriressourcer var da perfekte, skabt i første halvdel af 17. århundrede, men ganske givet overvejende ud fra helt andre motiver.

21. Hans H. Fussing *ibid.*; H. Bennike Madsen: *Det danske skattevæsen. Kategorier og klasser. Skatter på landbefolkningen 1530-1660* (1978) pp. 179, 185ff.

22. H. Bennike Madsen: *anf. arb.* p. 227ff, især p. 233ff; cf. E. Ladewig Petersen i (*Gyldendals Danmarks Historie* p. 507f og *Dansk Socialhistorie* 3 p. 342f.

23. Gunnar Olsen: *anf. arb.* tabel 3 p. 163, bilag II p. 314ff.

24. Hans H. Fussing: *anf. arb.* pp. 195, 212ff, citat p. 216.

25. Gunnar Olsen: *anf. arb.* tabel 3 p. 163.

Summary

Describing the geographical structures of 18 estates (in the island of Lolland in the districts Musse and Fuglse) and comparing their state in 1660 by 1568 the thesis is an attempt to determine when the nobility began uniting their landed possessions around the manors.

Traditionally Danish historians assume, that demesnes run by tenants working as forced labor (as we recognize in some estates of the eighteenth century) was a kind of operation that had been developed gradually since the high Middle Ages.

However recent research (C. A. Christensen, Erik Ulsig) shows that in the later Middle Ages the estates were generally made up by a number of – often widely scattered – tenant farms paying rent. Thus the traditional assumption cannot be maintained.

By 1568 about half the farmland run by tenants of the districts Musse and Fuglse lay within the same parish (or in adjoining villages) as the manor. One third lay scattered outside the ring of neighboring parishes.

By 1660-62 the share in core had risen to about three fourth within the same parish (or in adjoining villages) as the manor. Only 17% lay outside the ring of neighboring parishes. The estates had been uniting their possessions and their tenants.

Since Ths. B. Bang (1903) it has been assumed that the nobility – like the crown – gathered their tenant farms near their manors by means of exchanges of land with the crown in 1559-1588.

This thesis shows that in Lolland exchanges of land between the crown and the nobility took place from 1536 to 1662. But it was particularly in the 1620's and 1630's that the exchanges resulted in uniting the possessions around the manors.

Presumably the primary motives for uniting the landed possessions were the rapidly increasing taxes in the seventeenth century. Tenants transformed to tax-free, so called week-day laborers (C. G. Weibull, E. Ladewig Petersen) meant decreased tax burdens and resulted in expanded production on the demesne. Hereby labor demands rose, more tenants became forced labor. Not until later – perhaps after 1660 – work pressure on the individual tenant increased.

Randbøl sogns bebyggelse ca. 1570 til 1700

Et sydjysk sogn før og efter svenskekrigene

AF NIELS JØRGEN POULSEN

Anno 1698 den 13. aprilis havde jeg underskrevet alle de gamle folk, som nogen videnskab havde om stoltestaderne i Randbøl kirke, forsamlede fra adskillige steder, eftersom sognet blev ganske øde udi polakkernes tider, og folkene af smitsomme sygdomme bortdøde, og der blev ej, som mig er berettet, prædiket udi Randbøl kirke i 3 år.

Sognepræst Alexander Jakobsen Falck i kirkebogen

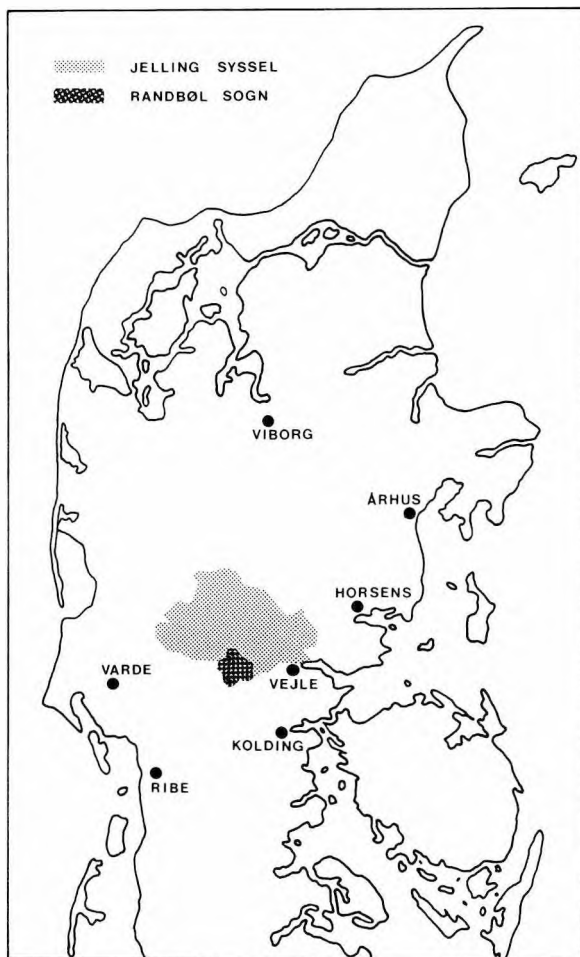
I Danmark øges kilderne til landbefolkningens historie mærkbart omkring år 1600. Lensregnskabernes skattelister gør det fra da af muligt at tegne billedet af bebyggelsens omfang og struktur i store dele af landet, idet skatterne også kaster lys over egne, hvor kronen ikke ejede gods. Denne afhandling¹ er en bebyggelses-historisk punktundersøgelse, der forsøger at klarlægge udviklingen i et enkelt sogn i et begrænset tidsrum, ca. 1570 til 1700.

Valget af lokalitet og tidsafsnit er ikke tilfældigt. Jeg er født og opvokset i Randbøl sogn og har set en udfordring i at skildre følgerne af den katastrofe, der indtraf med svenskekrigene og pesten 1659. Det har været min hensigt at se denne befolkningsmæssige krise i et bredere perspektiv og undersøge forholdene både før og efter. Dog påkalder udviklingen i Randbøl også en mere almen interesse. Sognet ligger i et marginalt dyrkningsområde, hvor sporene efter den senmiddelalderlige krise stadig ses: nær sogneskellet findes tomterne af ikke mindre end fem ødekirker (jfr. sognekortet). Det er fristende i befolkningens tilbagegang i det 17. århundrede at se en parallel til Sortedøden og regressionen i det 14. århundrede. Kildematerialet tillader selvsagt ingen umiddelbar sammenligning; thi medens kilderne flyder rigeligt i det 17. århundrede, så tier de stort set om den skæbne, der overgik egnen i det 14. århundrede.

Afhandlingen bygger så godt som udelukkende på arkivalsk materiale.² Et

1. Afhandlingen er en forkortet udgave af mit konferensspeciale i Historie, indleveret til Københavns Universitet februar 1979. Jeg takker lektor, cand.mag. Karl-Erik Frandsen for den interesse, han har vist arbejdet. I teksten er bibeholdt gårdenes numre, der refererer til et katalog i det utrykte manuskript. Rækkefølgen er den samme som i matriklen 1688, i Vandel dog sognejordebogen 1662.

2. Citaterne er gengivet med moderne skrivemåde og tegnsætning.

Sognets beliggenhed. Dette og de følgende kort er tegnet af Torben Hjelm.

særligt krævende – og udfordrende – arbejde har været analysen af lensregnskaberne skattemandtal, hvor jeg har forsøgt at udnytte pengeskatterne i Koldinghus len 1610-56. Jeg kunne her hente vejledning i Hans H. Fussings studier over Stjernholm len, men Fussing viser ikke skatteyder-kategoriernes fordeling i de enkelte sogne. Efter at afskrivningsarbejdet var afsluttet forelå i april 1978 Bennike Madsens disputats om skatter på landbefolkningen 1530-1660, men heller ikke her har skattemandtalene været forsøgt analyseret i en afgrænset lokalitet. – Et resultat af mine undersøgelser er blevet, at de skatteyndende inderster – i Randbøl sogn – har kunnet betemmes som medbrugere af »dobbeltgårde«.³

3. H. K. Kristensens instruktive artikel »Gårdfællesskab« udkom først efter at manuskriptet var afsluttet; jeg fandt her bekræftelse af min fremstilling af »dobbeltgårdene« og har medtaget artiklen i litteraturlisten.

KAPITEL I. SOGNET

1. Nuværende og tidligere udstrækning

Randbøl sogn i Vejle amt ligger på den jyske højderyg. Hærvejen fra Viborg til Slesvig, »den store landevej« eller »den almindelige landefart« som den kaldes i præsternes indberetninger, løber tæt forbi kirken. Det er et vidtstrakt sogn: i 1960 udgjorde arealet 7272 hektarer, og der var da 1572 indbyggere (1801: 406 indb.).

Sognets grænse mod øst dannes af Vejle å, der udspringer i Engelsholm sø i nabosognet Nørup. Åen slynger sig sydover i en dyb kløft forbi Randbøldal mod Bindeballe, hvor ådalen breder sig ud til et bredt engdrag. Hærvejen markerer nogenlunde skellet mellem det bakkede landskab i øst og de jævne flader i vest, der består af hedesletter med mindre, lave bakkeøer, ofte dækket af flyvesand. På disse sandede jorde ligger den fredede Randbøl hede, som mod sydvest strækker sig ind i Vorbasse sogn i Ribe amt. Mod nord afgrænses sognet af Vandel bæk, der løber mod vest og er den første spæde begyndelse til Varde å. Ved sognets vestgrænse omkring Almstok findes den store Almstok mose.¹

Egnens mange *ødekirker* synes at vise, at sognet oprindeligt havde en mindre udstrækning og kun omfattede den nordøstlige del af det nuværende sogn. De sydvestlige områder må have tilhørt de sogne, der blev nedlagt i senmiddelalderen: Det gamle *Almstok* sogn,² hvis kirketomt ligger i det nuværende Vorbasse sogn kun få hundrede meter fra sogneskillet, *Fitting*,³ hvis nedlagte kirke ligeledes ligger i Vorbasse sogn, samt det tidligere *Karbjerg* sogn,⁴ der deltes mellem Egtved og Randbøl sogne.⁵

Fra omkring 1570 er det overleverede kildemateriale så rigeligt, at det i detaljer er muligt at redegøre for bosættelsens omfang og struktur. Indtil svenskekrigene 1657-60, der satte et afgørende skel i sognets historie, var bebyggelsen samlet i seks landsbyer: *Randbøl* (3 gårde) omkring kirken, *Daldover* (4 gårde med 5 brugere) i det voldsomme terræn syd for Randbøldal, og sydøst i sognet *Bindeballe* (5 gårde med 8 brugere), der tidligere lå ca. 1 km sydligere ved det sted, der endnu kaldes Gårdstederne; hertil hedebyerne *Vandel* (9 gårde med op til 10 eller 11 brugere) og *Almstok* (3 gårde med 6 til 7 brugere) samt *Rygbjerg* (8 mindre brug), som blev fuldstændig øde under svenskekrigene. Denne by synes at have ligget ca. 1 km nordvest for kolonien Frederikshåb, som oprettedes i 1760'erne. – Den nærmeste herregård, Engelsholm, lå i Nørup sogn, fire kilometer nordøst for Randbøl kirke.

1. Den geologiske beskrivelse bygger i hovedsagen på Trap: Vejle amt, s. 1108f.

2. Trap: Ribe amt, s. 921.

3. Samme sted. Udgravninger ved Knud J. Krogh, Nationalmuseet, (endnu ikke publiceret) har bekræftet Fitting kirkes beliggenhed.

4. Trap: Vejle amt, s. 1140. Ved Øster Torsted få kilometer herfra har ligget endnu en kirke.

5. Præsteindberetninger til Ole Worm I, v. Frank Jørgensen 1970, s. 199.

2. Administrative forhold

I *retslig* henseende var Randbøl sogn delt mellem *Jerlev* og *Tørrild herreder*, således at Bindeballe, Rygbjerg og Almstok var en del af *Jerlev herred* og *Dalcover*, Randbøl og Vandel en del af *Tørrild herred*. Det kan ikke afgøres, om sognets opsplitning mellem to herreder⁶ skyldes de ovenfor omtalte sognenedlæggelser, men tanken tør ikke afvises.

Tilhørsforholdet til to herreder betød, at sognefolkene måtte søge to forskellige ting. *Tørrild herredsting* holdtes hver lørdag. Tingstedet lå 1638 på Balle mark i Bredsten sogn, men var 1686 flyttet til Sillehus i *Nørup sogn*.⁷ I *Jerlev herred* sattes retten hver onsdag, vistnok på *Tudved mark* i *Ødsted sogn*.⁸ Fra *Jerlev herred* er bevaret tingbøger fra 1653 og fra *Tørrild herred* fra 1662. En række tingsvidner fra de to ting findes som bilag i lensregnskabernes jordebogs- og skatteregnskaber.

Tørrild og *Jerlev herreder* hørte under *Koldinghus len*, der var et af landets største og fra 1597⁹ omfattede i alt otte herreder, nemlig foruden de to omtalte også *Anst*, *Brusk*, *Elbo*, *Holmans* og *Slavs herreder* samt det store *Nørvang herred*. Som kongens repræsentant var det lensmanden på *Koldinghus*, der administrerede krongodset og gennem sine fogeder opkrævede landgilde af kronens fæstebønder og de faste afgifter af selvejerbønderne. Blev en krongård fæstet bort til en ny mand, betaltes en afgift, »indfæste« eller »stedsmål« til lensmanden. En tilsvarende afgift, »husbondhold« svarede af selvejerne ved generationsskifte. Lensmanden var tillige den, der opkrævede de mange ekstraordinære skatter.

Efter enevældens indførelse omdannedes *Koldinghus len* 1662 til et *amt*. Da krongodset i *Randbøl sogn* var udlagt siden 1651, var det nok mest i forbindelse med opkrævningen af skatter, at sognet havde forbindelse med amtet. Inddrivelsen var overladt amtsskriveren og dennes fogeder. – En undtagelse udgjorde de tre gårde i *Bindeballe*, der 1689 blev udlagt som *ryttergods*, først under 4. jyske regiment og fra 1696 under 2. jyske. Disse gårde var underlagt de pågældende regimentsskrivere.

I *kirkelig* henseende var *Randbøl sogn* annekteret *Nørup præstekald*. Præsten i *Nørup* nød indtægten af annekspræstegården i *Randbøl by* og en trediedel af *tienden* af *Randbøl sogn*. Ved kaldet var tillige en degn.¹⁰ *Kongetienden* (den tidligere *bispetiende*) gik fra 1572¹¹ til to hørere ved *latinskolen* i *Kolding*; dog skulle halmen leveres til lensmanden på *Koldinghus*. Den sidste trediedel af *tienden*, *kirketienden*, tilfaldt *Randbøl kirke*.

Frederik II overdrog 1586 *patronatsretten* over *Nørup kirke* til *Erik Lange* på

6. I *Skibet sogn* (*Tørrild hrd.*) hørte *Nørre Vilstrup*, der ligger syd for *Vejle å*, under *Jerlev hrd.*

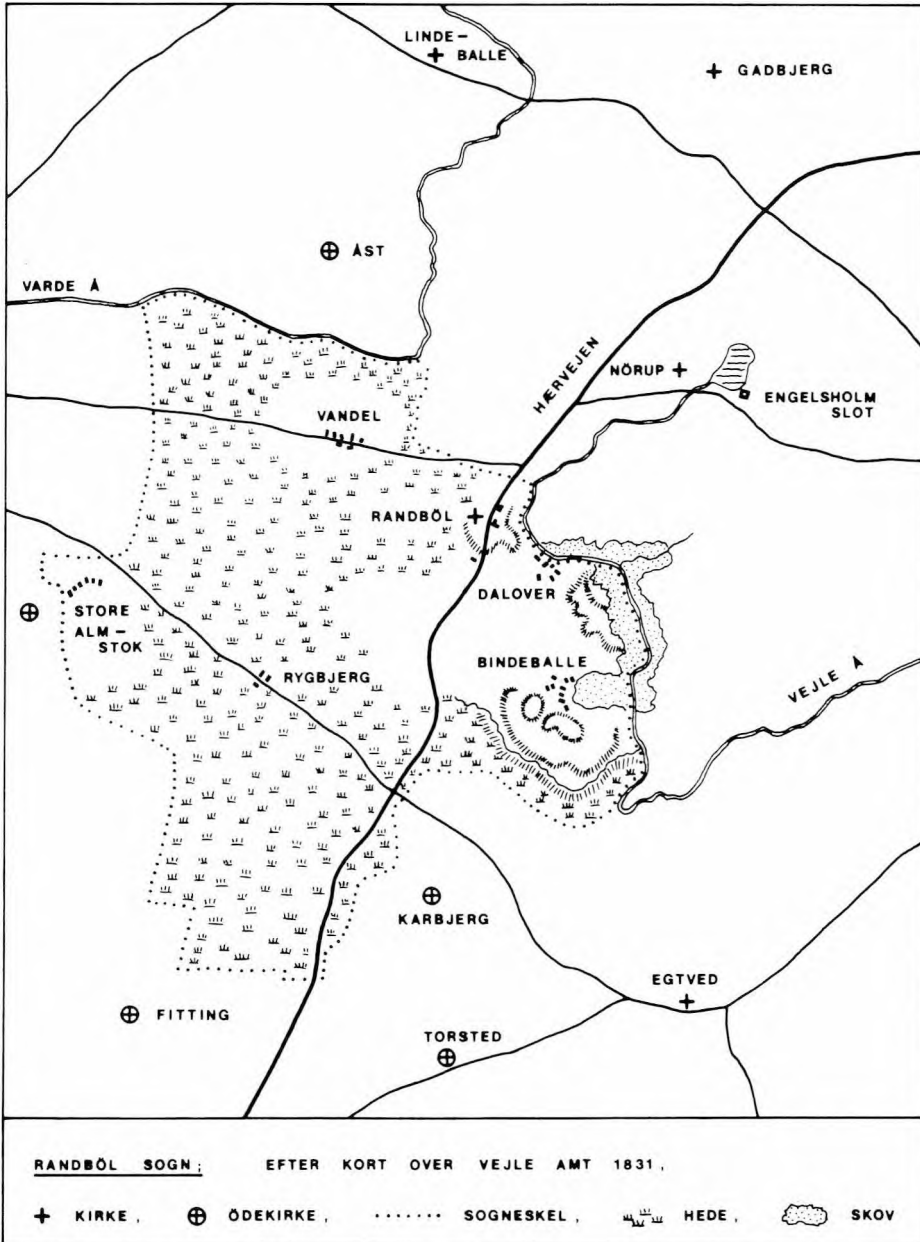
7. *Trap*: *Vejle amt*, s. 1085f.

8. Samme sted, s. 1128.

9. 1588-97 var *Tørrild hrd.* frit forlenet til *Albert Friis* til *Haraldskær*. Fra denne periode er bevaret et skattemandtal 1595/96.

10. Omtales i præsteindberetning 1649. LA Vib C4-674.

11. *Kanc. Brevb.* 21. marts 1572.

Engelsholm,¹² der herefter frit kunne disponere over dette sogns kirketiende; men i Randbøl forblev kirketienden ved kirken indtil 1721¹³ og forvaltedes som en »selvejende institution« af sognemændene, der gennem de udpegede kirkeværger, almindeligvis to af bønderne, var ansvarlige for at kirken holdtes ved lige og at der førtes tilbørligt regnskab. Sognets beboere har næppe haft indflydelse på besættelsen af præsteembedet.¹⁴

Medens sognepræsten embedsmæssigt var undergivet herredsprovsten for Tørrild herred og biskoppen i Ribe, blev kirkeværgernes regnskaber revideret af *sysselprovsten* for Jelling syssel.¹⁵ Han sørgede for, at kirkens jorder – Randbøl kirke ejede nogle mindre jordlodder i Bredsten sogn – forpagtedes ud på rimelige vilkår og bortfæstede tillige kirkens korntiende (jfr. kap. II,12).

---

12. Samme sted 9. juni 1586.

13. 17. marts 1721 fik Henrik Brahe til Engelsholm skøde på kirken, som han havde købt på auktion for 493 rdl. Kronens Skøder IV, s. 222.

14. 19. juni 1679 tillod kongen således, at den person, som Preben Brahe kaldte til Nørup, også måtte betjene Randbøl sogn, »såfremt han efter foregående eksamen til prædikeembedet dygtig befindes« (RA, Jyske Registre). Valget faldt på Alexander Jacobsen Falck.

15. Jfr. Niels Jørgen Poulsen: Jyske kirker på Christian IV.s tid. Seks års kirkeregnskaber 1614-20 fra Jelling syssel. Nationalmuseets Arbejdsmark 1980, s. 56-66.

KAPITEL II. KILDEGRUNDLAGET. KARAKTERISTIK OG KRITIK

Uden at kunne drage umiddelbare sammenligninger med andre sydjyske sogne må det overleverede kildemateriale betegnes som rigt. Dette skyldes flere heldige forhold, først og fremmest, at sognet lå ved grænsen af den vildtbane, som Frederik II i 1570'erne lod oprette under Koldinghus. En række mageskifter, indgået mellem kronen og de stedlige godsejere, er bevaret. Lensregnskaberne for Koldinghus len er så godt som intakte fra 1610 til Karl Gustav-krigene, kun afbrudt under Kejserkrigen og Tørstenssonfejden. Der er bevaret akter vedrørende oprettelsen af den nationale militi 1614 og dennes omdannelse 1621, og fra Christian V.s tid findes ud over den store matrikel 1683 en lang række originale præstemantal.

De foreliggende kilder er forsøgt udnyttet til bunds med visse undtagelser.¹ *Tingbøgerne* fra Jerlev og Tørrild herreder, der er bevaret fra 1653 og 1662 er ikke gennemgået, og heller ikke *markbøgerne* er udnyttet i fuld udstrækning. *Kirkebogen*, der er påbegyndt 1679, er kun brugt til en simpel opregning af døbte og begravede, men den rummer selvfølgelig mange interessante oplysninger om slægtsskab og sociale og moralske forhold, som det ville føre for vidt at udnytte. Indeholdt i kirkebogen findes fra april 1698 et *stolestaderegister* for Randbøl kirke. Dette er en ret enestående kilde,² men optegnelsen er desværre meget inkonsekvent, og det er ikke altid muligt at afgøre om denne eller hin endnu levede 1698.

1. Mageskifter og skøde- og pantebøger

Under Frederik II afrundedes kronens besiddelser, så disse kom til at ligge samlet. Dette skete ved magelæg med adelen ved at tilbytte sig adelsgods mod lige så godt krongods. Fra slutningen af 1570'erne udkøbte kongen systematisk alle herremænd i området mellem Kolding og Vejle, medens det meste af krongodset i »udeherrederne«, Tørrild og Nørvang, blev afhændet.³ Mageskifterne bredte sig som ringe i vandet og medførte, at endnu mere gods skiftede hænder, indtil alle parter havde opnået de ønskede jorde.

Kopier af *mageskiftebrevene* er indført i Danske Kancellis registre (brevbøger), hvorimod de *originale genbreve*, som kongen modtog, findes i Rigsarkivets samling af adkomstbreve. – Mageskifterne opledes ved hjælp af de trykte Kronens Skøder, som dog kun meddeler gårdenes antal, men herfra kan man gå til de utrykte brevbøger, der gengiver brevene i deres fulde ordlyd med bøndernes navne og landgildernes størrelse. I alt ni mageskifter fra årene 1574 til 1593 vedrørte gods i

1. Erik Langes skøde til Knud Brahe på Engelsholm 1594 (omtalt af H. H. Fussing, Herremænd og fæstebonde s. 152 og 189) er forgæves eftersøgt. Skødet synes ikke at befinde sig i LA Odense.

2. Registret medtager folk, der forlængst var døde, således en del Rygbjergfolk, som havde været væk siden svenskekrigene – afslører altså en slags historisk interesse.

3. Jfr. Thomas B. Bang: Kronens mageskifter under Frederik 2., H.T. 9r. I, s. 19ff.

Randbøl sogn. Mageskiftebrevene er i mange tilfælde vor ældste kilde til oplysning om gårdenes historie.

Forud for mageskifterne gik en *besigtigelse* af de omhandlede jorde. Her optegnedes den enkelte gårds landgilde og til tider også udsæd og tilliggende af eng og skov. De bevarede besigtigelser findes som indlæg til mageskifterne, kronologisk ordnede (RA Da Kanc B 94). – Der er bevaret seks besigtigelser vedrørende Randbøl sogn, men kun fire giver oplysninger, der går ud over indholdet af mageskiftebrevene.

Ejerskifter er (i den udstrækning, hvor akterne er bevaret) registreret i de trykte Kronens Skøder, hvis kronen var part.⁴ Derimod er det betydeligt sværere at finde frem til de ejerskifter, hvor kronen *ikke* var part. Ved forordningen af 23. april 1632 blev det påbudt at føre pantebøger ved herreds- og landsting, men det er et spørgsmål, i hvilken udstrækning dette blev efterkommet. Af de bevarede *skøde- og pantebøger* fra Viborg landsting, hvor tinglysningen fandt sted, er foreløbigt årene 1624-37 og 1645-52 udgivet. Over landstingets skøde- og panteprotokoller fra 1660 og fremefter er udarbejdet et stednavneregister (på landsarkivet). De få oplysninger om landgilden er alle medtaget i den trykte udgave.

2. Jordebøger

En jordebog er en fortegnelse over det under en person eller institution hørende jordegods med angivelse af de ydelser, navnlig landgilden, som brugerne af jorden årligt skulle betale ejeren. Der foreligger en række jordebøger omfattende gårde i Randbøl sogn. De er noget forskellige, da de er opstået under forskellige forhold.

a. *Lensjordebøger* over kronens gods i Koldinghus len indsendt til Rentekammeret i København som *bilag* til lensregnskaberne. I de reviderede lensregnskaber i Rigsarkivet ligger jordebøger fra følgende regnskabsår (fra 1. maj til 1. maj): 1573, 1610-26, 1629-31, 1635-42, 1645, 1650-51 og 1653. – Hertil findes i Danske Kancelli særligt indkaldte bøger for årene 1624 og 1651 og i Rentekammeret for årene 1660, 1661 og 1662. – Af de nævnte jordebøger er den fra 1573 af særlig vigtighed, idet den viser krongodsets omfang før mageskifterne.

b. *Ribe domkapitels jordebøger*. De gårde i Rygbjerg, som tilhørte kapitlet, optræder i jordebøger, som fra tid til anden indsendtes til centraladministrationen: 1618 (Da Kanc B 164(XII)), 1666 og 1669 (Rtk. 214.18 og 22). I Det kgl. Bibliotek (håndskriftsamlingen, Kall 113 fol.) er bevaret en jordebog over kapitlets gods 1605.

c. *Jørgen Brahes arvelod 1616*. I Karen Brahes Bibliotek i Landsarkivet for Fyn findes under signaturen D II, 33 en jordebog, dateret 10. maj 1616, over Jørgen Brahes (1585-1661) arvepart efter forældrene: herregårdene Hved-

4. Dette gælder også tilbagekøb af udlagt krongods, jfr. de tre gårde i Bindeballe, som Pøder Rodsteen 16. marts 1689 tilskødede kronen. Derimod registreres krongodsudlæggene ikke.

holm og Engelsholm. Under Engelsholms gods optræder fem gårde i Randbøl sogn.⁵

d. *Jordebøger over Engelsholm 1660-63*. I Rentekammeret (311.40) findes i alt fire afskrifter af jordebøger for årene 1660 til 1663, indkaldt til brug ved forarbejderne til de første matrikler.

e. *Jordebog over Engelsholm 1682*. I Viborg landstings skøde- og panteprotokoller (jfr. kap. II, 1) er under 21. januar 1682 indført en jordebog over Engelsholms gods, da ejeren Preben Brahes arkiv var ødelagt under Hvedholms brand 1681, og nye *adkomstdokumenter* derfor måtte tinglyses.

f. *Sognejordebog 1662*, optegnet af sognepræsten Mogens Jensen. Den tilhører rækken af de jordebøger, der 1661 og 62 indsendtes til Rentekammeret (311.70) til brug ved matrikelforarbejderne. Den er ikke dateret, men er formodentlig afsluttet i januar 1662.⁶

g. *Jordebog for 2. jyske rytterregiment 1696*. Heri er optaget de tre ryttergårde i Bindeballe, som 1696 blev lagt ind under dette regiment (Rtk. 2215.139). Bogen meddeler gårdenes størrelse efter gl. og ny matrikel, besætningernes omfang, – og som noget ret enestående, hvor mange fag huse den enkelte gård bestod af.

Jordebøgerne bør bruges med forståelse for deres funktion i den givne sammenhæng. De er benyttet som *regnskabsbilag* (således lensregnskaberne) og som en slags matrikler (sognejordebogen 1662), men også som aktstykker, der retsligt var ligestillet med *adkomstdokumenter* (Jørgen Brahes arvelod 1616; den indførte jordebog i landstingets pante- og skødeprotokol 1682). Med Poul Rasmussens formulering giver jordebøgerne oplysning om de indtægter, som ejeren *havde ret til at modtage*, ikke om dem, han virkelig modtog.⁷ Bøgerne anfører nemlig ikke afkortninger eller reduktioner i landgilden og heller ikke altid, at en gård var øde.⁸ – I lensregnskaberne opførtes på indtægtssiden summen af de jordebogsindkomster, lenet ville oppebære, hvis alle gårde var ved magt og svarede fuld landgilde, medens restancer og afkortninger til gengæld opførtes på udgiftssiden, bilagt registre over afkortningerne.

De indsendte jordebøger er ofte identiske over et længere åremål. Dette viser, at de mekanisk er blevet skrevet af efter samme bog i skriverstuen på Koldinghus. Derfor må der tages forbehold overfor fæsternes navne, der kan være forældede.

5. I Katalog over Karen Brahes Bibliotek ved Anne Riising (1956) dateres bogen til c. 1600. Dateringen 1616, der findes *inde* i bogen, må være korrekt. På indbindingen står 1617.

6. Sognejordebogen må være indsendt via herredsprovsten. Tre af herredets seks præster afsluttede deres bøger den 22., 24. og 26. januar 1662, de øvrige tre præster har ikke dateret deres.

7. Lenenes og domkapitlernes jordebøger i sidste halvdel af det 16. og begyndelsen af det 17. århundrede, i: Landbohistoriske studier tilegnede F. Skrubbeltang, 1970, s. 52.

8. Den samme indvending vil formodentlig kunne rettes mod de jordebogsuddrag, der er indført i mageskiftebrevene.

For krontjenernes vedkommende bør man i stedet gå til lensregnskabernes registre over stedsmål og husbondhold. – Den jordebog, som Preben Brahe 1682 lod tinglyse i Viborg, opregner uden videre bemærkninger alle ødegårde i Vandel med navnene på de fæstere, der sad her før Karl Gustav-krigen. Det var den måde, hvorpå ejeren af Engelsholm stadfæstede sin ret til landsbyen – selvom markerne da var sprunget i lyng. – Jordebøgerne bør derfor – når det er muligt – konfronteres med andre kilder: stedsmålregistre, afkortningslister og skattemandtal.

3. Soldaterbønder 1614 og taksering af soldaterhold 1621

Ved oprettelsen af en stående landhær 1614 indsendtes fra lenet et register over de bønder, fortrinsvis selvejere, der var udset til at stille soldater (Da Kanc B 100). Selvejerne opdeles i »jordegne bønder, som er hovedmænd for gårdene« og »halvgårdsmænd og inderster« og viser, at »inderst« her skal forstås som medbrugere af en dobbeltgård.

Ved nyordningen af militsen 1621 blev alle kronens og gejstlighedens bønder (præste-, hospitals- og kanniketjenere) lagt i læg på ni, der tilsammen skulle holde en soldat med årligt 5 mark og 6 skil. (= 106 skil.) til udrustning.⁹ Mindre formuende bønder blev lagt sammen med velstående, og det fastsattes, hvor stor en andel af de 106 skil., den enkelte skulle betale. Disse registre (Da Kanc B 102) er kun bevaret for tre jyske len, heriblandt Koldinghus.¹⁰ Fortegnelsen opregner samtlige sognets gårde med undtagelse af adelens bønder, og det fremgår, hvor mange gårde, der havde to brugere. Ødegårdene er ikke medtaget.¹¹ Af 18 gårde regnedes alle på nær een som hele gårde, og der nævnes ingen boelsmænd. De enkelte gårdes andel i de 106 skil. varierede fra 10 til 14 skil. (halvgården skulle betale 13:2 skil.). Skillingstallet siger dog kun noget om den enkelte gårds relative »godhed« inden for det pågældende læg.

4. Krongodsudlæggene 1650-51

I Danske Kancellis rentekammerafdeling (B 204) findes en række kopibøger og regnskaber over krongods, som med brev af 31. maj 1648 blev udlagt for at afhjælpe rigets gæld. Forud fandt en *taksering* sted, hvor de enkelte krongårdes landgilde blev omregnet til hartkort efter en fastsat skala og derefter vurderet til et bestemt pengebeløb pr. td. hartkorn. Herefter blev godset fordelt mellem rigets kreditorer (bind B, Koldinghus len s. 45-99, underskrevet 12. sept. 1650).

I Randbøl sogn udlagdes foruden krongårdene (heriblandt selvejerne) også de gårde, der før hørte under Kolding hospital, hvorom der ellers ikke haves mange oplysninger siden mageskifterne. Af udlægsforretningens velordnede arkiv frem-

9. Jfr. K. C. Rockstroh: *Udviklingen af den nationale Hær i Danmark i det 17. og 18. Århundrede*, 1909, s. 36f.

10. De to andre er Lønborggård og Lundenæs len også i Ribe stift.

11. Jfr. ordonans af 12. april 1621 i: Secher bd. III, s. 645ff.

går bøndernes navne, landgilden (og denne omregnet til tdr. hartkorn) samt vurderingssummen (40 eller 50 rdl. pr. td. htk.) og endelig navnene på de statskreditorer, der fik gårdene overladt.

5. *Lensregnskaber 1610-61*

Foruden de omtalte lensjordebøger (2.a) indeholder lensregnskaberne flere kildegrupper med oplysninger om *kronens gårde*, til disse blev udlagt 1650.¹²

a. *Registre over stedsmål og husbondhold*, som bønderne ydede ved overtagelse af henholdsvis fæstegårde og selvejergårde. Listerne, der ikke er fuldstændige, indgår i indtægtsregnskaberne og er almindeligvis ordnet herredsvis.

b. *Registre over »avlingspenge»*, en afgift, som kronens bønder siden 1604 skulle yde som afløsning for hoveri til lenets ladegård, Nygård, i Øster Starup sogn. Afgiften beløb sig til 1½ rdl. af hver »hele« gård.

c. *Registre over afkortninger i landgilden* og restancelister med tilhørende tingsvidner. Navnlig registrene over forarmede bønder og deres afkortninger, der af særlige kommissærer blev udarbejdet i efterkrigsårene 1629-31 og 1645/46, er meget oplysende.

6. *Lensregnskabernes pengeskatter 1610-56*

I tiden indtil enevælden var det lensmandens opgave at opkræve og videresende de såkaldte ekstraordinære skatter. Det drejede sig først og fremmest om lande- eller pengeskatter, men også om korn- og madskatter og fra 1635 »bådsmandsskatter«; sidstnævnte svarede dog ikke af adelens tjenere. Sammen med skatte-regnskaberne indsendtes som *bilag* til rentekammeret *mandtal* over skatteyderne. Fra Koldinghus len foreligger for årene 1610-57 i alt 81 mandtalslister. Et flertal af disse, i alt 44, vedrører *pengeskatter*.

For Randbøl sogn, hvor der kun foreligger jordebogsregnskaber for kronens gårde, er skattelisterne den primære kilde til bebyggelsens historie i første halvdel af det 17. århundrede. Listerne må imidlertid underkastes en nøje kritik før det er muligt at gøre brug af dem. Pengeskatterne blev udskrevet så godt som hvert år og pålignet alle, der normalt betalte skat, hvorfor de må antages at være indbyrdes sammenlignelige over en længere årrække.

De foreliggende 44 pengeskattemandtal fordeler sig på 37 år i tiden mellem 1610 og 1656. For en række år – især efter 1637 – optræder der to eller flere mandtal fra samme år, idet skatten disse år var fordelt på flere terminer. Sammenholdes de bevarede mandtal med skattebrevene (nu lettest tilgængelig i Bennike Madsen: Det danske Skattevæsen) fremgår det, at kun mandtallet over skatten til Mortensdag 1620 er gået tabt, idet det må anses for givet, at skatterne 1627 og 1644 aldrig er blevet opkrævet, da landet var besat af fremmede tropper.

Listerne må opfattes som *afskrifter* af personfortegnelser i lenets skrivestue. De

12. Jfr. Thelma Jexlev: Lensregnskaberne – en oversigt. Lokalhistorisk afdeling 1978.

er opdelt herredsvis, hvilket betyder, at skatteyderne i Randbøl sogn skal søges under både Jerlev og Tørrild herreder. Inden for hvert herred er de betalende opdelt i kategorier efter skattepligt (jordegne, fæstere o.s.v.), der igen almindeligvis er samlet landsby for landsby.

Navnestoffet. I de enkelte kategorier angives skatteyderne kun med deres navne (hvortil kan være tilføjet et »½« eller »halvgård«) og uden oplysninger om, hvem gårdene tilhører.¹³ Som det også kendes i jordebøgerne, refererer navnene ikke nødvendigvis til gårdenes aktuelle brugere. En skatteyder kan udmærket være repræsenteret ved sin forgængers navn, hvilket vel skyldes, at skatten i første række er pålignet det enkelte brug, og så længe dette tilhørte samme kategori, betød det ikke noget, om navnet var forældet. Derimod er navnene i de bilagte tingsvidner om fritagelse antagelig altid gårdenes faktiske brugere.

I *bilag I* er mandtallene sammenstillet i tabelform. Her er tillige medtaget et fra Tørrild hrd. 1596. De mange mandtal har kunnet reduceres til et færre antal kolonner, idet identiske lister fra samme år er slået sammen (kun 1642 er der afvigelser mellem listerne) og idet identiske kolonner i år med samme udskrivningsbeløb (f.eks. 1612, 13 og 14) yderligere har kunnet slås sammen. Tabellen angiver landsby for landsby, hvor mange i den enkelte kategori, der betalte skat det pågældende år.

Kategorierne. Skatteyderne i Randbøl optræder i følgende kategorier:

(dobbelt skat)	<i>jordegne bønder</i> (selvejere)
(fuld skat)	<i>fæstere</i> (af hele gårde)
(halv skat)	<i>fæstere af halve gårde</i>
(halv skat)	<i>inderster, boelsmænd og husmænd</i> på egen jord eller på fæstet jord ¹⁴

Hertil kommer også skatteydende karle, »tjenestedrenge«, for fuld eller for halv løn. Disse, almindeligvis kun nogle få, er ikke medtaget, da det har været afgørende i første række at opnå et overblik over de skatteydende brug. Det bemærkes, at ingen af bønderne er rubriceret som ugedagstjenere¹⁵ og at ingen ydede skat som håndværkere.¹⁶ Spørgsmålet er nu, hvilken virkelighed der gemmer sig bag de enkelte kategorier.

Selvejerne (de jordegne bønder). Tre bønder i Bindeballe og een i Dallover

13. I årene 1629-33 lignede de adelige godsejere selv deres bønder, i disse år er det altså muligt at identificere de pågældende adeltjenere.

14. 1617 omfattede kategorien også »gadehusmænd«; nogle år benævnes kategorien blot »inderster og boelsmænd« og i årene 1629 og 1630 kun »inderster«.

15. En undtagelse udgør dog fæsteren Mads Mortensen i Randbøl by (gd. nr. 1), der i følge tingsvidne til skatten 1655 blev lignet som ugedagstjener under Engelsholm. Han forblev dog i kategorien »fæstere«.

16. Ifølge kirkeregnskaberne (Da Kanc B 184d) udførte Bent snedker i Vandel 1619 fem stole til Lindeballe kirke; han optræder ikke i mandtallene, utvivlsomt fordi han ikke »drev avl«. – Derimod svarede Anders smed i Randbøl skat som fæstebonde; han drev annekspæstegården (gd. nr. 2). 1620 betalte han for stål til Grene kirke.

betalte skat som selvejere. Af de tre jordegne gårde i Bindeballe var ifølge jordebøgerne de to dobbeltgårde med hver to brugere. På disse gårde betalte den ene (»hovedmændene« som de kaldes i registret over soldaterbønder 1614) altså dobbelt takt af en fæstebonde, medens medbrugeren betalte som inderst.

Inderster, boelsmænd og husmænd er de vanskeligste at bestemme. Såvel designationen 1651 som sognejordebogen 1662 giver det indtryk, at der ingen boelsmænd eller husmænd fandtes i sognet. Det må derfor være rimeligt til en indledning at opfatte skatteyderne i denne kategori som tilhørende gruppen »inderster«. Men hvad er en inderst? En undersøgelse af forholdene i Bindeballe, hvor skattelisterne kan sammenholdes med jordebøger og stedsmålsregistre, viser, at de tre inderster i Bindeballe alle var medbrugere af dobbeltgårde. De to »inderster på egen jord« var indehavere af hver deres halvdel af de to jordegne dobbeltgårde og den ene »inderst på fæstet jord« var fæster af den ene halvdel af den dobbelte fæstegård. Beskatningen var altså i overensstemmelse med skattebrevens ordlyd: »hvor flere bønder bo på een gård, hvad heller det er jordegnet eller fæstegods, skal hovedmanden, såfremt de bruger avl, skrives for helt og de andre for inderster og halvt«. ¹⁷

For Daldober og Vandel er det muligt at sammenligne mandtallet 1656 med Engelsholms jordebog 1660. Også her fremgår det, at de to inderster i Vandel og den ene i Daldober var medbrugere af dobbeltgårde, hvor »hovedmanden« svarede fuld skat som fæster. For Almstoks vedkommende foreligger der ingen jordebog, som skattelisterne kan sammenholdes med. Byen havde 1683 tre dobbeltgårde med hver to mænd og mandtallene synes altså at bekræfte, at denne bebyggelsesform har været gældende også i århundredets første halvdel. Det kan dog ikke afgøres som de fire inderster i 1640'erne og 50'erne havde samme indbyrdes status.

I brevene 9. juni 1636 og 26. juni 1637¹⁸ hedder det: »hvor flere bønder bo på een gård, hvis de ellers bruger avl, skal hovedmanden skrives for helt«. Disse år sattes medbrugerne altså *ikke* i skat. Denne undtagelse viser sig tydeligt i mandtallene: ikke een eneste i kategorien »inderster, boelsmænd og husmænd« betalte skat disse to år. *Konklusionen* må herefter blive: Kategorien »inderster, boelsmænd og husmænd« indeholder for Randbøl sogns vedkommende kun inderster, dvs. *landgildebetalende medbrugere af gårde med flere mænd*, der betalte skat efter skattebrevens særlige bestemmelse om skat af sådanne gårde.

Fæstere af hele og halve gårde. I Bindeballe ydede to mænd skat som fæstere. Af disse var den ene hovedmand på en dobbeltgård, medens den anden var ene mand på en gård. De tre mænd i Almstok, der ydede skat som fæstebønder, var hovedmænd på de tre gårde, der alle havde flere brugere. I Daldober var to af fæsterne alene på deres gårde, medens den tredje var hovedmand på en dobbeltgård. I Randbøl by var der tre gårde med hver een mand.

I Vandel og Rygbjerg var der foruden fæstere af hele gårde også mænd som

17. Således f.eks. i skattebrevet 1. sept. 1656, trykt i Secher bd. VI nr. 239.

18. Jfr. Secher bd. IV nr. 568.

ydede skat som fæstere af »halve« gårde. I stedsmålsregistre betyder en »halv« gård for Bindeballes vedkommende den ene halvdel af en dobbeltgård – en gård med to brugere. Sådanne halve gårde fandtes også i Vandel (på de to dobbeltgårde), men her ydede medbrugeren – som allerede nævnt – skat som inderst. En sammenligning med jordebøgerne viser, at de halve gårde i denne by var *selvstændige, mindre brug* med egen landgilde. Skatteyderne fordelte sig i Vandel 1650-56 på følgende måde:

2 dobbeltgårde, hvor hovedmanden svarede fuld skat som fæster og medbrugeren halvt som inderst
 3 gårde med hver en bruger, der betalte fuld skat som fæstere
 4 gårde med hver en bruger, der betalte halv skat som fæstere af »halve« gårde

For at give et indtryk af, hvori forskellen mellem de i skatteteknisk forstand »hele« og »halve« gårde bestod, anføres gårdene med deres respektive landgilder omregnet i hartkorn (efter jordebogen 1660):

Vandel	landgilde i htk.:	skattetakst f.eks. 1650:
de to dobbeltgårde	4 tdr. 2 skpr.	1 + ½ dl. = 1½ dl.
	6 tdr. 2 skpr.	1 + ½ dl. = 1½ dl.
de tre »hele« gårde	3½ tdr.	1 dl.
	4 tdr. 2 skpr.	1 dl.
	3½ tdr.	1 dl.
de fire »halve« gårde	2½ tdr. 2 skpr.	½ dl.
	2½ tdr. 2 skpr.	½ dl.
	3 tdr.	½ dl.
	3 tdr.	½ dl.

Skellet mellem en »hel« og en »halv« gård ligger for Vandels vedkommende altså mellem 3 og 3½ tdr. hartkorn.

Denne differentiering gælder imidlertid ikke for Rygbjerg, hvis landgildesatser var meget små. Ifølge jordebogen 1666 – efter at byen var lagt øde – ydede gårdene følgende landgilde omregnet til hartkorn (omregningen er jordebogens):

2 gårde 1 tdr. 1 skp. 1 fj. 1 alb.
 3 gårde 6½ skp. 2 alb.
 1 gård 4½ skp. 2 alb.

Men alligevel betalte 1638-56 fem fæstere skat af »hele« gårde og kun den sidste af en »halv« gård. Skattebyrden må således have hvilet noget tungere på Rygbjergbønderne.

I Vandel iagttages et brat fald i antallet af skatteydere af hele fæstegårde efter 1634. Der synes ligningsmæssigt at være foretaget en »*nedprioritering*«, således at en række gårde herefter kun ydede skat som halve gårde.

Det stabile antal skatteydere i de enkelte kategorier viser, at aftægtsfolk og folk, der af den ene eller anden grund holdt til på gårdene uden at svare landgilde, ikke

betalte skat. Skatteyderne er de samme aktive brugere, som vi finder i jordebøgerne. Af mandtallet 1699 (bilag III) får man et anderledes fuldstændigt indtryk af sognets almindelige befolkning. Også i det 17. århundredes første halvdel – i de ekstraordinære skatters tid – har der været gamle på gårdene, de fleste vel med aftægtskontrakter, og folk, som hjalp til som daglejere, eller var uarbejdsdygtige og ikke magtede at fæste en gård og »drive avl«, som det hedder i skattebrevene. Men disse betalte ikke skat. Det gjorde som hovedregel kun de »erhvervsaktive« samt tjenestekarlene, medmindre gården var *fritaget* p.g.a. udskrivning til militærtjeneste, ildebrand eller forarmelse som følge af krigene. Analysen af penge-skattemandtallene viser da, at disse ikke kan benyttes til en egentlig befolkningsstatistik. Skattemandtalene opregner ifølge deres natur kun dem, der betalte skat. Men de kan – hvis ellers det ved jævnføringer er muligt at gennemskue hvilke faktiske forhold, de ligningsmæssige kategorier dækker over – yde et vigtigt bidrag til forståelsen af de enkelte landsbyers struktur (gårdenes antal og status, og antallet af brugere) og selve bebyggelsens historie.

7. Amtsregnskaberne skattemandtal 1677-1699

Med lenenes omdannelse til amter overtoges forvaltning af amtsskrivere, der opkrævede statens indtægter og aflagde regnskab herfor til rentekammeret, det såkaldte *amtsregnskab*.¹⁹ De reviderede amtsregnskaber findes i Rigsarkivet (sædeldelregistratur på læsesalen). Regnskaberne fra Koldingshus amt indeholder bøger over de opkrævede skatter, i mange tilfælde bilagt *originale mandtal*, optegnet af pastor Alexander Jakobsen Falck, sognepræst fra 1679.

Protokollerne over den meget oplysende ildsted- og kvægskat 1677 og kop- og kvægskatten 1678 er i *bilag II* sammenstillet med pastor Falcks originale mandtal fra årene mellem 1686 og 1690 (jfr. indledningen til bilag II).

Det er svært at afgøre, hvilken tillid man tør fæste til de enkelte poster. I ildstedskatten 1677 opgives mellem et og fire *ildsteder* på de enkelte gårde; men da der igen blev udskrevet ildstedskat 1688, 89 og 90, blev der konsekvent kun opgivet eet ildsted pr. gård. Forklaringen er vel, at bønderne nu var klar over, hvad angivelserne skulle bruges til og derfor forsøgte at unddrage sig skatten. Det kan dog også tænkes, at den særlige skat var blevet en stereotyp størrelse, som pålignedes gårdene over en bank uden differentiering. Man bør nok benytte de opgivne ildsteder 1677, hvis man interesserer sig for gårdenes indretning. På samme måde med angivelserne af *kreaturer*. Der opgives betydeligt flere heste og køer ved den første kvægskat 1677. Det er dog et spørgsmål, om de dalende kreaturopgivelser alene kan forklares som skatteunddragelse. De aftagende angivelser kan også skyldes, at kreaturholdet faktisk formindskedes mellem 1677 og 1687. Beskatningen under og efter Skånske krig ramte hårdt, og det tør ikke

19. Jfr. Carl Christiansen: Om amtsregnskaberne som historisk kilde, 1923, i: Lokalhistorie-rigshistorie 1966, s. 196f.

udelukkes, at bønderne i nogen udstrækning har set sig nødsaget til at afhænde deres dyr for at kunne betale skatterne.

Endelig giver *skattemandtallet 1699* (bilag III) et meget sigende indblik i gårdenes situation og befolkningens størrelse. Her anføres, hvem der formåede at betale skat, og hvem der af den ene eller anden grund ikke var i stand hertil.

8. Matriklerne 1662, 1664 og landmålingsmatriklen 1688

Kommissionsmatriklen 1662 er blot en bearbejdning af den jordebog, som pastor Mogens Jensen indsendte i begyndelsen af samme år (jfr. ovenfor under 2.f.). I matriklen optræder de samme navne og satser, kun er landgilden og udsæden omregnet til tdr. hartkorn. De ganske få afvigelser, der findes i jordebogen over Engelsholms gods, dateret 21. august 1662, er ikke optaget i matriklen.

Amstuematriklen 1664 derimod hviler på et andet grundlag. Her er foretaget ændringer i både landgilden og udsæden, også selv om de pågældende gårde var øde både 1662 og 1664.

Landmålingen og vurderingen, der danner grundlaget for matriklen 1688, »Christian V.s matrikel«, kan nøje følges gennem markbogen (nr. 797). Arbejdet med den nye matrikel indledtes i Almstok den 18. juli 1683. Fra onsdag formiddag til den følgende fredag målte konduktørerne Peder Hansen og Johan Block, medens Mads Lausten fra Højen og Søren Thomsen fra Tudved takserede jordene. – Sognepræsten Alexander Jakobsen Falck var dog kommet dem i forkøbet! På et løst ark papir, dateret Nørup 16. juli 1683 (indlagt i markbogen), gør han rede for Almstok-gårdens markfordeling. Pastor Falck frygtede, at byens deling mellem Randbøl og Vorbasse sogne skulle forvirre landmålerne. I Bindeballe arbejdede man 20.-26. juli. Rygbjerg blev ikke målt; byen havde da været øde i næsten en generation. Tre andre landmålere, en skriver og to vurderingsmænd målte og takserede Randbøl, Daldover og Vandel i dagene 2.-9. august. – Eng-, skov- og græsningstaksationen fandt for byerne i Tørrild herred sted i dagene 1.-3. september. Vurderingen foretoges af bønder fra Holmans og Brusker herreder. Jordene takseredes efter følgende skala:

1. allerbedst:	2 tdr. land til 1 td. hartkorn
2. god:	4 tdr. land til 1 td. hartkorn
3. middelmådig:	6 tdr. land til 1 td. hartkorn
4. skarp:	9 tdr. land til 1 td. hartkorn
5. ond:	12 tdr. land til 1 td. hartkorn
6. værst:	16 tdr. land til 1 td. hartkorn
7. allerværst:	20 tdr. land til 1 td. hartkorn

Den udygtige jord blev ikke takseret. Som det fremgår af *modelbogen*, var det for Randbøl sogns vedkommende kun den sidste halvdel af skalaen, der var i anvendelse. I flere tilfælde – således alle jordene i Vandel – gik der 20 tdr. land jord på 1 td. hartkorn, hvis jorden da ikke ligefrem blev erklæret for udygtig, hvilket vist

først og fremmest gjaldt hederne. Før den endelige *matrikel* blev taget i brug 1688, blev det udregnede hartkorn i Jylland forhøjet med en sekstendedel.²⁰

9. Præsteindberetninger

En første samlet oversigt over sognets gårde, ejerne af disse og antallet af tiendeydere (decimanter), foreligger i det såkaldte *stiftsregister* for Ribe stift ca. 1599. Registeret er udarbejdet efter biskoppens ordre, efter at kansleren Christian Friis i brev af 17. juli 1599 havde bedt herom. Den foreliggende fortegnelse, der synes at være en kladde, må være forfattet på grundlag af originale indberetninger fra sognene, der allerede fandtes ved bispeembedet i Ribe.

Oplysninger om Randbøl sogn i de nu trykte *indberetninger til Ole Worm*, er sandsynligvis givet af den daværende sognepræst Henrik Henriksen. Her nævnes kun antallet af gårde i de enkelte landsbyer. Indberetningerne fra Tørrild hrd. er sammenskrevet 1638.²¹

I *Tørrild herredsbog 1649*²² meddeler pastor Mogens Jensen Rosenvinge, der var sognepræst ca. 1648 til 1679,²³ kaldets udbytte af annekspræstegården i Randbøl. Hr. Mogens har også underskrevet *designationen 1651*. Sammenholdes designationen med jordebøger, udlægsforretning og skattemandtal viser den sig ikke helt tilforladelig. Antallet af gårde er fremkommet ved, at dobbeltgårde (med to brugere) er regnet for een gård, således i Almstok, men hvordan de to enkeltgårde og tre dobbeltgårde i Bindeballe sammenlagt har kunnet regnes for 5½ gård er ikke umiddelbart indlysende. – Også sognejordebogen 1662 (jfr. ovenfor under 2.f.), er udarbejdet af pastor Mogens Jensen.

I *herredsbogen 1690* giver efterfølgeren Alexander Jakobsen Falck en malende skildring af kaldets tilstand siden krigens tid, og denne er delvis gentaget i *indberetningen 1700*. Pastor Falck var en syg og svag mand,²⁴ men hans svaghed kan nok ikke alene retfærdiggøre den pessimistiske tone i hans indberetninger. Tendensen er klar: Han ønskede som sine standsfæller at sikre kaldets rettigheder.²⁵ Derfor gjaldt det om at vise, at her var intet at hente, snarere at kaldet måtte beskyttes og hjælpes med nye indtægter. Hans skildring 1690 af krigen (som han ikke selv havde oplevet) må – som Preben Brahes brev 1692 – behandles med varsomhed. Om oversigten over landsbyernes tilstand 1690 gælder, at kontrasten mellem, hvordan der var engang og hvor slet der er nu, er yderligere fremhævet ved, at

20. Jfr. Holger Hjelholt: Den jyske landmåling. Saml. til Jydsk Hist. og Top. 4. r. bd. III (1917-19), s. 397-424.

21. Præsteindberetninger til Ole Worm. Bd. 1. Ålborg og Ribe stifter 1625-42. Ved Frank Jørgensen. 1970.

22. LA Vib C4-674.

23. Jfr. fortegnelsen over præster siden reformationen i herredsbogen 1690 (LA Vib C4-675).

24. Alexander Jakobsen Falck var præst for Nørup og Randbøl i 45 år: fra 1679 til 1724. Ifølge en indberetning af sognepræst Rasmus Haunstrup fra o. 1767 (LA Vib C4-454 nr. 24) skulle pastor Falck være født i 1643 – han var altså ca. 36 år da han kom til sognene. Hans første hustru døde i barselsseng 1685 og fulgtes kort efter af en lille datter.

25. Jfr. Gunnar Olsen: Præsteindberetninger om sognekaldenes og kirkernes økonomiske vilkår, 1956, s. 22.

samtlige gårde – også i Rygbjerg – er forudsat fuld besatte før fjenderne kom. Dette var ikke tilfældet.

10. Preben Brahes ansøgning om fritagelse for skat 1692

Preben Brahe (1627-1708) overtog 1653 Engelsholm efter faderen, rigsråden Jørgen Brahe. I et brev til amtmanden 1692, vedlagt en ansøgning til kongen om fritagelse for at betale hartkornsskat af det øde bøndergods,²⁶ skildres herregårdens og bøndergodsets gode tilstand før 1657 og det ynkelige syn, der mødte Brahe, da han vendte tilbage efter krigen. Skildringen skal tydeligvis begrunde hans andragende og må som pastor Falcks indberetning 1690 tages med forbehold. Begge fremstillinger indgår i sammenhænge, hvor det var fordelagtigt at skildre krigen og dens følger med så mørke farver som muligt.

11. Kirkebogen 1679ff

Først fra pastor Alexander Jakobsen Falcks tiltrædelse i oktober 1679 er kirkebogen ved Nørup-Randbøl præstekald bevaret. Den indeholder fortegnelser over døbte, trolovede, gifte og begravede fra og med efteråret 1679, og må – som præsten selv siger – være anlagt nogle år senere, da han renskrev degnens notater. Diagrammet s. 166 viser antallet af døbte og begravede 1680-1709.

12. Kirkeregnskaber 1614-20 og 1676-86

To sæt kirkeregnskaber for Jelling syssels kirker, deriblandt også for Randbøl kirke, er bevaret (jfr. kap. I,2). Det drejer sig om de såkaldte »seks års kirkeregnskaber« 1614-20 (Da Kanc B 184 d), samt ti års regnskaber for årene 1676-86, i Ribe bispearkiv (LA Vib C4-1388). Af regnskaberne fremgår størrelsen af den afgift, som kirken årligt oppebar for den bortforpagtede kirketienende. Herved er det muligt at drage en sammenligning mellem det gennemsnitlige høstudbytte i de gode år i begyndelsen af det 17. århundrede og i stagnationsperioden i sidste trediedel af århundredet. (Sml. ekskursen).

26. Medens de under afsnit 7 omtalte skatter (ildsted-, kvæg- og kop-skatter) er at opfatte som *ekstraskatter*, betales årligt de såkaldte *hartkornsskatter*. Disse udgjorde efter 1692 3 rdl. pr. td. htk., hvilket efter F. Skrubbeltrangs bedømmelse vist overalt var adskilligt mere end landgildens eller tiendens værdi (F. Skrubbeltrang: *Det danske Landbosamfund 1500-1800*, 1978, s. 168). Godsejerne skulle stå inde for, at deres fæstebønders skat blev betalt, med mulighed for at ligne skatten af ødegods på de øvrige fæstebønder (samme sted s. 106).

Preben Brahe fik 27. okt. 1685 eftergivet en skatterestance på 151 rdl. af Engelsholm (Kgl. resolutioner gennem rentekammeret, S. Nygårds register nr. 4754 (RA, læsesalen)). 19. febr. 1687 opnåede Brahe tilladelse til for de følgende fire år at tilbageholde 150 rdl. af skatterne af Engelsholm gård og gods, »da så meget af godset er øde og forarmet« (Nygårds register nr. 5530). 12. marts 1692 opnåede han – som svar på den omtalte bønsskrivelse – fire års forskænsel for skat af de 200 tdr. htk., der var øde af Engelsholm fæstegods (bilagene ligger stadig i Rentekammeret 2211.149 under ovennævnte dato).

Fem år senere – 10. april 1697 – fik Brahe skattefrihed for 125 tdr. htk. øde bøndergods under Engelsholm – noget var altså blevet bebygget i mellemtiden (Nygårds register nr. 12582). Sidstnævnte fritagelse stadfæstedes 30. dec. 1699 (Nygårds register nr. 13836).

KAPITEL III. BEBYGGELSENS OMFANG, STRUKTUR OG UDVIKLING

1. *Gårdenes størrelse og brugerantal*

De seks landsbyer bestod i tiden indtil svenskekrigene 1657-60 af ni dobbeltgårde med hver to brugere (en enkelt gård i Almstok havde måske tre brugere), femten gårde med hver een bruger samt i Rygbjerg seks mindre brug med hver een bruger: alt i alt 30 gårde med knap 40 brugere. Først med landmålingen og takseringen i 1680'erne får vi et sikkert indtryk af gårdenes størrelse. I korte træk tog landsbyerne sig således ud:

Bindeballe (1688: 31-4 tdr. htk.) bestod af fem gårde med otte brugere, idet tre var dobbeltgårde med hver to brugere. Ved landmålingen 1683 målttes de enkelte brugerandele hver for sig, og disse varierede mellem 3-1 og 5-0 tdr. htk. En tidligere dobbeltgård, der i slutningen af århundredet kun havde een bruger, takseredes under et til 8-4 tdr. htk.

I *Almstok* (1688: 13-7 tdr. htk.) lå tre ud af fire gårde i Randbøl sogn (den sidste i Vorbasse sogn). Det var dobbeltgårde med fem til syv brugere. 1683 havde gårdene hver to brugerandele, der varierede mellem 2-1 og 2-4 tdr. htk.

Rygbjerg (1688: 6-3 tdr. htk.) bestod af otte mindre brug, hvoraf to var øde århundredet igennem. Byen, der blev øde under svenskekrigene, målttes ikke 1683, men beskrives som bestående af seks gårde, der under et sattes til 6 tdr. htk. (forhøjet med 1:16 = 6-3 tdr.). Fem af de små brug regnedes ikke desto mindre i pengeskatterne for »hele« gårde.

Dalldover (1688: 22-1 tdr. htk.) bestod af fire større gårde med i alt fem brugere, idet een gård var en dobbeltgård med to brugere. Gårdene takseredes 1683 til mellem 5-1 og 5-6 tdr. htk. Den tidligere dobbeltgård, der nu kun havde een bruger, var af samme størrelse som de øvrige: 5-5 tdr. htk.

Vandel (1688: 19-7 tdr. htk.) bestod af ni gårde med elleve brugere. To større gårde med 4-2 og 6-2 tdr. htk. (den omregnede landgilde) var dobbeltgårde med hver to brugere. De øvrige syv gårde havde mellem 2-6 og 4-2 tdr. htk. (den omregnede landgilde). Af disse regnedes de fire i pengeskatterne for »halve« gårde. 1683 målttes den næsten øde landsby under et og takseredes med skalaens laveste trin (20 tdr. land til 1 td. htk.).

Randbøl (1688: 5-7 tdr. htk.) bestod af tre mindre gårde med hver een bruger, hvoraf som oftest een eller to var øde. Jordene takseredes 1683 til mellem 1-7 og 2-1 tdr. htk.

2. *Ejendomsforholdene*

Sognets ejendoms historie falder i tre afgrænsede perioder:

a. *Tiden før mageskifterne: adeligt strøgods*

Lensjordebogen viser, at der 1573 var fire selvejergårde, tre i Bindeballe og en i Dalldover, der alle betalte deres faste afgifter til kronen. Ellers ejede kronen kun en gård i Almstok (nr. 5 og 6) og en i Vandel (nr. 8). Den lokale hovedgård, Engelsholm, havde en gård i Bindeballe (nr. 3) og vel allerede dengang to gårde i Dalldover (nr. 1 og nr. 2) og tre i Vandel (nr. 1-3); ejerskabet bevidnes først i Jørgen Brahes arvelod 1616. De fleste øvrige gårde (ikke alle kan belyses, således

ingen i Rygbjerg) var adeligt strøgods fordelt på ret mange hænder, hvoraf følgende 1574-93 indgik mageskifter med kronen: Thomas Fasti til Vennergård en gård i Bindeballe (nr. 6 og 7), Steen Bille til Vandås (i Skåne) en gård i Almstok (nr. 3 og 4) og en gård i Vandel (nr. 7), rigsadmiral Peder Munk til Estvadgård en gård i Vandel (nr. 5) og Niels Stygge til Nøragergård en gård i Vandel (nr. 6) og en i Randbøl (nr. 1).

b. Tiden mellem mageskifterne og 1650: krongods, hospitalsgods, kannikegods og adelsgods
Fra og med 1578 havde Frederik II.s mageskifter i Koldinghus len som hovedsigte at opnå alt gods i Anst, Brusk, Holmans, Elbo og Jerlev herreder. 18. juni 1578¹ kom et mageskifte med Karen Krabbe i stand, hvorved kongen erhvervede Skovgård i Øster Starup sogn (Brusk. hrd.), der under navnet Nygård blev indrettet som ladegård under Koldinghus. 15. marts 1579² fik »kronens bønder« i en lang række landsbyer, heriblandt Almstok, Bindeballe og Rygbjerg, befaling om efterdags at gøre ægt og arbejde til Nygård.

Ved mageskifterne deltes lenet i to hovedområder: de fem »indeherreder«, der var helt domineret af kronens besiddelser, og de tre »udeherreder«, Tørrild, Slavs og Nørvang, der for det meste bestod af adelsgods.³ Randbøl sogn, hvis landsbyer lå dels i Jerlev, dels i Tørrild herred, blev således splittet i to halvdele. De store afstande fra Rygbjerg og Almstok til ladegården i Øster Starup – op imod 20 km – fik dog kronen til at ændre sine planer med disse landsbyer. Ved et mageskifte 27. marts 1579 blev seks gårde i Rygbjerg lagt under Ribe domkapitel, og ved de omfordelinger, der fulgte i mageskifternes kølvand, blev også Kolding hospital tildelt gods i sognet, nemlig to gårde i Almstok (nr. 3 og 4, og nr. 5 og 6), tre gårde i Vandel (nr. 6-8) og en gård i Randbøl by (nr. 1).

Efter mageskifterne var der da følgende herskaber: Kronen, som besad hele Bindeballe samt en halv gård (nr. 5) i Vandel og to (øde)gårde i Rygbjerg, Ribe kapitel, der ejede seks gårde i Rygbjerg, samt Kolding hospital med to gårde i Almstok, tre i Vandel og en i Randbøl. Til kron- og gejstlighedstjenerne må også henregnes anneksbonden i Randbøl. De øvrige gårde var adelige. Selvejergården i Dal Dover (nr. 3) kom 1578 under Tirsbæk, men bevarede sin status som jordegen. En anden gård i Dal Dover (nr. 4) tilhørte 1629 Agersbøl, men kom inden 1651 under Engelsholm. En halv gård i Vandel (nr. 4) nævnes som tilhørende Christen Juel til Donslund, også den var 1651 kommet under Engelsholm. En gård i Almstok (nr. 1 og 2) og en i Vandel (nr. 9) ejedes 1650 af Peder Lange til Kærgård, da den blev sikret for Engelsholm. En gård i Randbøl by (nr. 3) tilhørte 1633 Hans Lange til Langerup og Nørholm, da den kom til Erik Juel til Hundsbæk.

1. Kanc. Brevb.

2. Kanc. Brevb.

3. Udtrykkene »ude- og indeherreder« bruges i lensregnskaberne og af Arent Berntsen, I. bog, s. 134.

4. Noten udgår.

c. Tiden efter godsudlæggene 1650: Engelsholm og enkelte andre

Ved krongodssalget 1650 sikrede Jørgen Brahe sig de tre hospitalsgårde i Vandel og den tidligere hospitalsgård i Randbøl. Samtidig tilkøbte han sig de resterende gårde i Daldover, således at Engelsholm herefter blev den største godsejer i sognet med samtlige gårde i Vandel og Daldover samt en gård i Randbøl og en i Almstok. Rygbjerg forblev under Ribe kapitel til byen blev forladt under svenskekrigene 1657-60. Herefter blev domkapitlet opløst, hvorefter jorden opfattedes som kronens ejendom. De to hospitalsgårde i Almstok overgik til oberst Poul Beenfeldt, der også opnåede en gård i Bindeballe (nr. 6 og 7), efter at denne først var blevet udlagt til Frederik von Bauer. De fire øvrige gårde i Bindeballe blev udlagt til Elisabeth Sophie Rantzau. – Engelsholm foretog ikke flere opkøb i sidste halvdel af århundredet, hvad der er forståeligt, når man tager i betragtning, hvilket besvær Preben Brahe havde med at få sine øde gårde besat efter 1660. Beenfeldts to gårde i Almstok var 1699 overgået til henholdsvis Hvolgård og Hedvig Brockenhuus, medens hans gård i Bindeballe blev testamenteret til Kolding kirke. Tre gårde i Bindeballe vendte igen tilbage i kronens eje, idet de 1689 blev ryttergården under Koldinghus ryttergodsdistrikt. Den sidste gård i Bindeballe ejedes 1699 af Johan Rantzau.

3. Dobbeltgårdene

En stor del af sognets gårde – før svenskekrigene i alt ni⁵ – var dobbeltgårde, hvor to brugere var fælles om gårdens faste afgifter: landgilde, hoveriafløsning og soldaterholdspenge, medens de i skattemæssig henseende blev betragtet som henholdsvis »hovedmand«, der svarede fuld skat, og »gårdmand« eller »inderst« (evt. »fæsteinderst«), der svarede halv skat. I registret over bønder i Koldinghus len, der 1614 skulle stille soldater, opdelttes disse i »bønder, som er hovedmænd for gårdene« og »halvgårdsmænd og inderster«. ⁶ Jeg har valgt at benytte betegnelsen »dobbeltgård«, ⁷ fordi der i Randbøl sogn så godt som altid var tale om gårde med to brugere. Udtrykket »dobbeltgård« er tidligere anvendt af Svend Aakjær. ⁸ Men det var ikke tidens eget udtryk! I jordebøger og i præsteindberetninger tales om »hele« og »halve« gårde, betegnelser, som langtfra er entydige: en »hel« gård bruges således om gårde med både een og to brugere, medens en »halv« gård kan betegne dels en brugerandel af en dobbeltgård (således stedsmålsregistrene), dels et selvstændigt mindre brug med egen landgilde (således skattemandtallene 1610-56).

Forholdene omkring dobbeltgårdene er bedst belyst i Bindeballe. I tiden indtil svenskekrigene bestod landsbyen af to gårde med hver en bruger og tre gårde med hver to brugere. Forudsætter vi, at jordfordelingen var den samme som

5. I perioder var der tillige to mænd på nogle af gårdene i Rygbjerg.

6. RA, Da. Kanc. B 100(b) 1614-15 Akter ang. indrettelsen af en stående landmilit.

7. Skattebrevene taler om »hvor flere bønder bo på een gård«, jfr. kap. II,6.

8. Jfr. hans artikel »dobbeltgård« i Håndbog for danske lokalhistorikere, 1952-56.

1683, så varierede de otte gårdparter mellem 3-1 og 5-0 tdr. htk. Ved indfæste af en gårdpart af en dobbeltgård betaltes stedsmål (eller husbondhold) for en »halv« gård. I Almstok varierede de tre dobbeltgårdes seks gårdparter mellem 2-1 og 2-4 tdr. htk. Gårdspaltningen synes så vidt fremskreden, at gårdparterne på det nærmeste bør opfattes som selvstændige brug. Svenskekrigene medførte, at tidligere dobbeltgårde herefter kun havde een bruger.

Landmålingen 1683 viser, at dobbeltgårdenes brugere som regel havde hver deres del af jorden. En undtagelse herfra udgjorde gården nr. 1 og 2 i Bindeballe. Her målte de to halvdele hver for sig, men der skelnedes ikke mellem, hvad der var den ene brugers, og hvad der var den andens. I regimentsjordebogen 1696 angives gårdens hartkornstal under et, men de to mænd havde hver deres besætning. Gården var firlænget, og de to familier havde hver deres husholdning; 1677 betalte den ene skat af to ildsteder, den anden af et ildsted. Men brugerne kunne have fælles arne. På gården nr. 1 og 2 i Almstok betaltes 1677 kun af et ildsted. Den ene bruger kan have været uden familie, men han var dog en aktiv jordbruger, der svarede skat af to heste og to køer.

Brugerne var fælles om afgifter og andre byrder. Hoveriydelserne og pligten til at stille soldater var den samme uagtet om der på gården var een eller to mænd. Forudsætter vi, at Bindeballe før svenskekrigene havde samme jordfordeling som ved landmålingen 1683, så må dobbeltgårdenes brugere have været *begunstiget* fremfor brugere af »enkeltgårde«.

Det er i Bindeballe ikke muligt at afgøre, hvorledes byrderne var fordelt mellem de to mænd, og efter hvilke regler den ene opnåede status af »hovedmand«. Den ene hæftede ikke nødvendigvis for den anden i tilfælde af forarmelse eller uheld. 1629/30 var indersten på gård nr. 5 i Bindeballe fritaget for landgilde, fordi gården var »øde« (men dog ikke forladt), medens hovedmanden skulle svare kvart landgilde. 1646-48 var hovedmanden på gård nr. 6 og 7 i Bindeballe forskånnet for skat p.g.a. ildebrand, medens indersten betalte som hidtil. De blev altså formelt opfattet som to uafhængige skatteydere.

4. Selvejergårdene

Den ældst bevarede jordebog over Koldinghus len viser, at der 1573 var fire selvejergårde (eller jordegne gårde) i Randbøl sogn: tre i Bindeballe og een i Daldover. Landgilden bestod til dels af gamle skatter og gæsteriafløsninger, sommer-, vinter- og jægerhold. Afgifterne var sammenlignet med fæstebøndernes ret ubetydelige. De tre jordegne gårde i Bindeballe betalte (selvom to var dobbeltgårde) omtrent lige store afgifter, der omregnet til hartkorn udgjorde godt 3½ tdr. pr. gård, medens afgifterne af byens to fæstegårde udgjorde henholdsvis 8½ td. (gård nr. 3) og 14½ (gård nr. 6 og 7). Dette fik betydning, da gårdene 1650 blev udlagt til kronens kreditorer (for 50 rdl. pr. td. htk.). Selvejergårdenes »handelsværdi« var da langt mindre end fæstegårdenes.

Der var altså intet til hinder for, at selvejergårdenes »herlighed« kunne overdrages til adelige, der hermed også fik ret til at opkræve indfæste ved generations-

skifte, husbondhold. Gården i Daldober blev 1578 bortmageskiftet til Tirsbæk som led i kronens afhændelse af gods, som lå uden for vildtbaneområdet (jfr. afsnit 2). Med overtagelsen fik Tirsbæk »ret til at tilforhandle sig ejendomsretten«. Dette skete dog ikke, gården bevarede sin status som jordeggen.

Efter oprettelsen af den kongelige ladegård, Nygård, måtte selvejerbønderne i Bindeballe på lige fod med fæstebønderne yde arbejde hertil. Efter at hoveriet var afløst 1604,⁹ skulle hver gård – fæstegårde som selvejergårde – yde 1½ dl. årligt. – Ved oprettelsen af en stående landhær 1614 måtte mange selvejere stille med soldater. Denne pligt omfattede i Bindeballe også een af fæstegårdene (nr. 6 og 7). Som modydelse blev gårdene fritaget for skat.

5. *Jordløse husmænd, gamle og forarmede*

Der var ingen husmandssteder med jord. Der nævnes ingen i matriklen 1688, og analysen af skatterne 1610-56 (kap. II,6) viste, at skatteyderne i fælleskategorien »inderster, boelsmænd og husmænd« alle var inderster i betydningen »medbruger af en gård«. Inderster i betydningen »folk med fast tjenesteforhold« forekommer tilsyneladende heller ikke. 1704 skriver pastor Alexander Jakobsen: »inderster findes ingen uden de, som ere gamle og sengeliggende, en del vel over sengen; mens haver ej noget andet til ophold uden, hvad deres børn kan enten give dem eller andre godtfolk, som de om almisser i Guds navn anmoder«.¹⁰

På grund af kildematerialets beskaffenhed afsløres *de jordløse huse* først i ekstraskatterne 1677-1699. Jordløse huse giver sig ikke tilkende i lenets skattemandtal eller i jordebøgerne. I Vandel kendes 1619 en snedker,¹¹ og i Daldober nævnes 1632 et hus, men disse jordløse betalte ikke skat i tiden før enevælden. Først ildstedskatten 1677 viser et hus i Daldober og to i Bindeballe, som hver betalte af et ildsted og en ko. 1704 opregnede præsten¹² et hus i Daldober og et i Bindeballe, og da der samtidig blev anført 15 huse i Nørup sogn, tør man vel tro, at ingen i Randbøl sogn er blevet udeladt.

I skatterne 1677-99 nævnes tillige et antal »forarmede stakler« og gamle. Mandtallene synes affattede efter følgende kriterier: gamle gårdfolk, der sad på aftægt i gården, blev ikke anført og betalte ikke skat, medens gamle husmandsfolk som oftest blev skrevet i mandtal, fordi de stadig udgjorde selvstændige husstande. Som regel blev de sidste ikke sat i skat, men blot optegnet med bemærkning om, at de var gamle og forarmede.

I årene 1677-99 (bilag II og III) er det altså muligt at følge nogle af de jordløse husmandsfolk og gamle, som ikke var på aftægt: Peder Ibsen i Daldober ydede 1662 1 rdl. i landgilde af sit hus. 1677 betalte han for et ildsted og en ko, men var

9. Jfr. kap. II,5b.

10. Mandtal over kopskatten til landmilitsens mundering af 9. juli 1704. RA, rev. amtsregnskaber, Koldinghus amt.

11. Jfr. kap. II note 16.

12. Jfr. note 10.

som de to husmænd i Bindeballe fritaget 1678. 1686 og 87 betalte han skat af 4 får. Han var død ved stolestaderegistrets optegning 1698, hvor kun enken nævnes, og det må være hende, Trine Madsdatter, der 1699 betegnes som en enke udi et gadehus med en ko, og det kan være hende og en datter, som er på tale 1704, hvor det hedder om et hus i Dal Dover: »Mette Pedersdatter haver ingen køer, men går og betler føden til sin moder, som i mange år haver ligget ved sengen«. ¹³ – Peder Tyrriid i Dal Dover betalte 1687 skat af 2 får. Inden 1696 havde han slået sig ned på heden ved det forladte Rygbjerg, »i en jordhytte«, som det siges i stolestaderegistret 1698. Præsten lod ham optegne i mandtallet til folkeskatten 1696 og 98, men Peder havde ingen folk.

Las Pedersen i Bindeballe betalte 1677 for et ildsted og en ko og 1686 og 87 for henholdsvis 5 og 4 får, men 1688 betegnedes han (sammen med konen?) som »forarmede stakler« og 1689 hedder det, at han »er forarmet og vanfør og haver intet at give af, men haver sit ly for Guds skyld hos Erik Madsen« (gd. nr. 3). Det følgende år boede han endnu hos Erik Madsen, og det fremgår da, at han havde »ondt i ryggen«. Anders Sørensen i Bindeballe betalte ligeledes 1677 for et ildsted og en ko og 1686 og 87 for henholdsvis 8 og 5 får. Herefter nævnes han først 1699, hvor han var »en gammel udlevet mand, som går og tigger«. I Bindeballe nævnes i øvrigt 1687 og 88 en »forarmet stakkel« Poul Hansen. Det samme behøver vel ikke at være tilfældet med Knud Madsen, der var svoger til Jacob Thomsen i dobbeltgården nr. 1 og 2, og om hvem det 1689 siges, at han nylig var kommet til byen og havde en del af svogerens ejendom at bruge. 1699 optræder i samme by en gadehusmand Hans Nielsen, som »går og tigger med sine børn.«

I mandtallet 1699 optræder endnu fem »forarmede og svage«, men ingen af disse var vist egentlige husmænd. Knud Madsen (gård nr. 1 i Dal Dover) havde lidt ildebrand. Om den forarmede Hans Lauridsen i Dal Dover, hvis kone var vanfør, bemærkes i stolestaderegistret 1698, at han og Jep Smeds gård i lang tid havde været øde (det må være gård nr. 4). De tre forarmede Almstok-mænd var formodentlig alle medbrugere af dobbeltgårdene. Her afslører allerede mandtallene 1689 og 90 stor armod.

6. Landgilde og hoveri

De almindeligste afgifter var korn- og smørydelser, hvortil kom brændsvin (skovsvin) og fodernøder (opstaldet kvæg, som fæsteren skulle fede for godsejeren). Herudover betalte flere gårde mindre beløb i penge.

I *selvejernes* afgifter indgik *gamle skatter*: kværst (der ydedes i havre) og leding (i penge). For den jordegne Dal Dover-gårds vedkommende var »4 skpr. kværst havre« 1660 blevet til »4 skpr. havre kongestud« – der skelnedes ikke nøjere mellem de middelalderlige skatter. Blandt afgifterne for de tre jordegne Bindeballe-gårde optræder honning, lysegarn, fæhår og sild. Ydelsen af *saltede sild* må forekomme overraskende i et indenlandsk sogn, der lå mere end tre mil fra

13. Jfr. note 10.

fiskevandene i Kolding eller Vejle fjord. Bindeballe-bønderne har næppe drevet sæsonmæssigt fiskeri, men en sådan naturalieydelse kunne altså pålignes gårde, der lå langt inde i landet. De saltede sild var dog allerede inden 1610 afløst af penge (4 daler pr. td.).¹⁴ Måske skal ydelsen af sild ses i forbindelse med den udvinding af salt, der fandt sted i Koldinghus len.¹⁵

I Rygbjerg forekommer den sjældne landgildepost *dyrskyt* eller dyrskytpege. Denne pensil er registreret under formen »dyrskythold« hos Kalkar, der sammenligner den med jægerhold, altså en afløsning for forpligtelsen til at huse kongens jægere.¹⁶ *Tørv* optræder som ydelser i Vandel og Almstok, men dog ikke i de ældste jordebøger.

Det kan ikke præcist afgøres i hvilket omfang, der foregik *ændringer i landgildens størrelse* fra 1570 til 1700. Indtil 1662 synes udsvingene kun at være små. Efter 1664-matriklen foreligger kun få oplysninger om landgilden. Afgiften af gård nr. 3 og 4 i Almstok var uændret 1661 til 1688, og det samme gælder for de gårde, der optræder i Engelsholms jordebog 1682; men det er vigtigt at pointere, at jordebøgerne angiver de ydelser, som ejeren havde ret til at modtage, og *ikke* nødvendigvis de ydelser, som han rent faktisk oppebar. Hel eller delvis fritagelse for afgifter vil ikke kunne registreres i jordebogsmaterialet. Det er rimeligt at tro, at de nye fæstere, der overtog gårdene efter 1659 i en periode har nydt nedslag i landgilden. Det ville være interessant at se, om landmålingsmatriklen, der i første række skulle danne grundlag for skatteansættelsen, også medførte justeringer i landgilden, men det er ikke muligt at afgøre, i hvilken udstrækning sådanne ændringer fandt sted. I regimentsjordebogen 1696 er de tre ryttergårde i Bindeballe kun anført med deres hartkornstal efter 1688-matriklen, landgilden nævnes ikke.

Ved en vurdering af *hoveriets omfang* må det erindres, at den lokale herregård, Engelsholm, lå i nabosognet. Af Engelsholms bønder i Randbøl sogn var kun een ugedagstjener (arbejdede en hovdag om ugen).¹⁷

Kronbøndernes hoveri har næppe været af noget særligt omfang før mageskifterne. Efter oprettelsen af Nygård i Øster Starup sogn 1578 fik kronens bønder i Brusk og Jerlev herreder, der før havde ydet hovarbejde til Koldinghus, 15. marts besked om for fremtiden at gøre ægt og arbejde til Nygård.¹⁸ Blandt de opregnede byer var Rygbjerg, Almstok og Bindeballe; men som omtalt ovenfor (afsnit 2) var det kun gårdene i Bindeballe samt to (øde) i Rygbjerg, der forblev under kronen. Kanniketjenerne i Rygbjerg og hospitalstjenerne i Almstok, Vandel og Randbøl

14. I lensregnskabet 1610/11 hedder det: »Bønderne giver årligen efter jordebogen 7 tønder saltet sild, hvorfor af dem det nærværende år er oppebåret, eftersom de altid plejer at give for hver tønde 4 daler, 28 daler«. Bindeballe-bønderne var de eneste i Jerlev herred, der betalte saltede sild (i alt 1½ td.). Af Brusk hrd. ydedes 2 tdr., af Anst hrd. 3 tdr. og af Holmans hrd. ½ td.

15. Jfr. Susanne Krogh Bender: Saltværket ved Kolding, Vejle amts Årbog 1973, s. 114-125.

16. Kalkar: Ordbog til det ældre danske Sprog, bd. I, s. 315f. (»Djur«). Jfr. hertil Kalkars håndskrevne tilføjelse »Djurskyt« i hans arbejdsseksemplar, testamenteret Borchs Kollegium.

17. Jfr. bilag I, note 15.

18. Brev af 15. marts 1579 (Kanc. Brevb.).

har næppe gjort hovararbejde, da deres herskaber var fjernt fra sognet. Den enlige kronbonde i Vandel (gd. nr. 5) var fritaget for hoveri. Om »udeherredernes« bønder hedder det 1625/26 i lensregnskaberne: de »haver altid været fri for ægt, arbejde og anden tyng, formedelst de bo langt udi heden og er mesten parten meget forarmet«. ¹⁹

Bindeballe-bønderne – heriblandt selvejerne – måtte gøre hoveri til Nygård. Der var utvivlsom tale om forøget hovararbejde i forhold til, hvad der før skulle ydes til Koldinghus. Af kongeligt brev 7. januar 1582 fremgår det, at kronens bønder under Koldinghus og Nygård havde bedt om nedslag i skatten, fordi de nu betragtede sig selv som ugedagsmænd. ²⁰ Anmodningen blev afvist, og mændene fik påbud om at svare skat som bønder under andre slotte og gårde. Christian IV gjorde ikke samme brug af Nygård som jagtslot, som faderen havde gjort, og fra begyndelsen af 1600-årene blev hovedgårdsmarkerne bortfæstet, en tid til borgerne i Kolding og senere til bønderne i Egtved. ²¹ Samtidig blev hoveriet afløst af pengeydelse. Ifølge brev af 31. januar 1604 skulle de bønder, der hidtil havde pløjet og gjort høstarbejde til Nygård, nu fritages herfor mod en årlig afgift på 1½ rdl. af hver helgård, dog skulle bønderne fortsat vedligeholde gærderne omkring hovedgårdsmarkerne. ²² Hoveriafløsningen benævntes »avlingspenge« og kan følges fra år til år i lensregnskaberne. Også de to krongårde i Rygbjerg optrådte i registret, men med bemærkningen om, at de var øde og derfor ikke kunne betale. – I forbindelse med krongodsets bortsalg overgik Nygård 18. august 1651 til oberst Beenfeldt. ²³ Af lensregnskaberne 1654/55 ses det, at den nye ejer nu oppebar »avlingspengene«, der ikke længere tilfaldt kronen.

7. Sandflugt

Rygbjergs marker blev gentagne gange ødelagt af flyvesand. Om de seks kannikegårde hedder det 1597: »de er nu mesten part fordrevne af sand og folket afflyt«. ²⁴ Ifølge skattemandtallet 1610 var tre øde gårde »fordærvet af sand og sandknog«.

Randbøl hede er Jyllands største indsande. Herfra er sand trængt østpå og har forårsaget ødelæggelse i Bindeballe. Da landsbyen skulle takseres 1683 tog man hensyn til faren for sandflugt, fordi »samme bys bygninger 2de gange formedelst sandflugt er forflyttede, og er at befrygte, at sandflugt skal gøre den skade«. ²⁵ Der vides besked om den ene af disse gårdflytninger. I kongeligt missive af 27. februar 1636 hedder det, at fire navngivne bønder i Bindeballe (gårdene nr. 3, 4 og 6-7)

19. Af samme indførsel fremgår det, at »udeherredernes« kronbønder heller ikke betalte »S. Knuds-penge«. Hvad denne benævnelse dækker over er uvis.

20. Kanc. Brevb.

21. Jfr. P. Eliassen: Nygård, i: *Årbøger for Vejle amt*, 1908, 154-70.

22. I brevene 12. aug. 1615 og 8. marts 1634 indskærpedes på ny pligten til at vedligeholde gærderne.

23. Jfr. Beenfeldts skøde på Nygård af denne dato indført i Jyske Register. Beenfeldt ejede i øvrigt også nogle gårde i Randbøl sogn (se ovenfor afsnit 2).

24. Ribe kapitels jordebog 1605.

25. Chr. V. s matrikel, modelbogen.

har »andraget om, at det må blive tilladt dem at flytte deres gårdes huse på deres egne grunde, da de som følge af sandknog er ganske ødelagt, en del af dem vejet ned og søndertrykt og gårdsrummet fyldt med sand, så at de ikke kan give den tilbørlige landgilde...«²⁶ To måneder senere, 17. april 1636, bevilgedes de tre års frihed for landgilde og hoveri. De tre gårdes fritagelse bekræftes i jordebogsregnskaberne, medens det af skattemandtallene fremgår, at bønderne betalte skat som før. Det var altså kun tre gårde ud af fem, der blev flyttet, hvorfor man tør formode, at gårdene ikke er blevet flyttet særlig langt. 1 km syd for den nuværende landsby udpeges stadig en lokalitet, »gårdstederne«, hvor byen ifølge den stedlige tradition tidligere skal have ligget. På stedet, som består af lyngklædte klitter, er der påvist brolægning.

8. Krigene og pesten 1659

Tre gange i løbet af det 17. århundrede blev Jylland besat af fremmede tropper. For Randbøl sogn betød Kejserkrigen og Torstenssonfejden forarmelse og øde gårde, men disse ufredsår var intet at regne mod svenskekrigene 1657-60, hvor tyske og polske hjælpetropper medbragte en tyfus-epidemi, der udslættede eller forjog tre fjerdedele af sognets befolkning.

Kejserkrigen 1627-29. Efter nederlaget ved Lutter am Barenberg 1626 måtte Christian IV i august 1627 se sine egne i vild flugt for Wallensteins kejserlige soldater. Kongens ryttere drog panikslagne og plyndrende op gennem Jylland, fulgt af Wallensteins tropper. Soldaternes hærgen ramte befolkningen særlig hårdt, fordi høsten netop var bragt i hus og nu blev et let bytte. 1628 stod der til stadighed mellem 20 og 30.000 mand i Jylland. Først med freden i Lübeck i maj 1629 blev de fremmede tropper trukket tilbage fra halvøen.

Krigen har kunnet følges langs *hærvejen*. Hærenheder med vogne og tros drog frem og tilbage mellem Viborg og Slesvig. Hovedvejens byrder var tunge nok i fredstid: 1690 beklagede præsten sig over »den almindelige landefart, som idelig med indkvartering og ægter besværes«.²⁷ Efter Kejserkrigen tog man hensyn til de særlige byrder, som krigen havde påført bønderne langs vejen.

I to år var landsdelen uden ordensmagt og lokal myndighed. Fra 9. september 1627 til 2. august 1629 kendes ingen kongelige ordre til lensmanden på Koldinghus, Gunde Lange.²⁸ For at opnå et overblik over krongodsets tilstand i Ribe stift fik de jyske kommissærer, heriblandt lensmændene over Koldinghus og Riberhus, 8. august 1629 ordre til at undersøge forholdene og fastsætte ved hvilke midler kronens bønder og de gårde, der var øde, kunne hjælpes på fode med bygningstømmer og ved fritagelse i nogle år for ægt og arbejde, landgilde og skat, så bønderne kunne komme sig så vidt, at de igen kunne give kronen de sædvanlige afgifter.²⁹

26. Kanc. Brevb.

27. Herredsbogen 1690.

28. Kanc. Brevb.

29. Kanc. Brevb.

Synsforretningen over Koldinghus len er bevaret ved lensregnskaberne 1629-31. Her meddeles afkortningen i landgilden for efteråret 1629 og det følgende år. Om kronens gårde i Tørrild herred, blandt andet Peder Jensens halve gård i Vandel (nr. 5) hedder det: »Fra Kobberbøl (i Nørup sogn) og til Vandel findes at gives 3. part skyld, thi de er på alfarveje og forarmede«. Og om Bindeballe: »Denne by haver sået ringe sæd, kan give fjerdeparten, dog Morten Pedersens halve gård (indersten i dobbeltgården nr. 5) og Søren Jensens gård (nr. 4) ingen landgilde i år, efterdi de er øde, og tilkommende år halvt«.

De to »øde« gårde i Bindeballe, der blev fritaget for landgilde, var ikke forladte, men blot forarmede. Morten Pedersen var det følgende år i restance med den halve landgilde, han efter afkortningsregistre skulle yde. Trods forskånsel synes mange bønder på egnen at have haft svært ved at klare afgifterne. Samtlige restanter i Jerlev herred fik landgilden eftergivet ved et omfattende *tingsvidne* udstedt på Jerlev herredsting onsdag den 19. januar 1631.

Medens jordebogsregnskabet kun kan berette om kronbøndernes vilkår efter krigen, så bidrager skattemandtallene med oplysninger om sognets øvrige beboere. Det fremgår her,³⁰ at to gårde i Randbøl by blev afbrudt, og at de ifølge tingsvidne 6. november 1630 var »slet øde«. I Bindeballe blev der først svaret fuld skat af alle otte mænd i 1635. I Almstok nævnes ingen ydere af skatten til mortensdag 1629, og da skatten dette år lignedes efter landgilden, betyder det rimeligvis, at Almstokfolkene heller ikke har magtet at svare landgilde. I skatten til mortensdag 1630 findes de samme fem mænd som i skatten 1626, men i de næstfølgende mange år frem til 1638 svarede kun byens tre hovedmænd skat. I Rygbjerg blev en gård øde, medens en gård i Daldover først blev øde *efter* krigen. – Alt i alt tør man slutte, at sognet var så nogenlunde på fode igen 1635. Dette år svarede i alt 31 brugere skat mod 33 i 1626.

Torstenssonfejden 1643-45. Femten år senere måtte Jylland anden gang huse en hær af fremmede. I december 1643 gjorde den svenske general Lennart Torstensson uventet indfald i Jylland. Størstedelen af den danske hær nåede i sikkerhed på Fyn, medens resten overgav sig ved Snoghøj 14. januar 1644. En uge senere havde svenskerne besat hele Jylland. I august samme år førte Torstensson de fleste af sine tropper tilbage til Trediveårskrigens skueplads i Tyskland, men i september slog en ny svensk hær sig ned i Jylland, denne gang under oberst Helmuth Wrangel. Ved freden i Brömsebro i august 1645 var okkupationen ikke længere fuldstændig. Allerede i foråret 1645 var lensmanden på Koldinghus, Mogens Bille, tilbage; den 7. maj blev han pålagt at nedtage kakkelovnene på slottet og føre dem til Hindsgavl, for at de ikke skulle stjæles, dersom fjenden kom igen.³¹

Besættelsen formede sig stort set som under Kejserkrigen, men blev af kortere varighed, og for Randbøl sogns vedkommende var følgerne ikke helt så slemme.

30. Jfr. bilag I med noter 3 til 7.

31. Kanc. Brevb.

Kronbønderne var efter krigen endnu i restance med landgilden til efteråret 1643. Kommissærer foretog igen afkortninger i landgilden. *Afkortningsregistret* for 1645/46 er dateret 14. marts 1646, og det fremgår heraf, at gårdene nr. 1-2 og 4 i Bindeballe skulle yde halv landgilde, og de tre øvrige gårde kun en trediedel og først det tredje år fuld afgift. Yde Pedersen i Rygbjerg, der havde fæstet jorden til de to ødegårde, skulle svare fuld landgilde, Peder Jensen i Vandel en fjerdedel, derefter halvt og siden helt.

1646 svarede de samme skat som i 1643 på nær een.³²

Svenskekrigene og pesten 1657-60. 1657 viste det sig endnu engang umuligt at forsvare Jylland mod en velorganiseret og krigsvant hær. 23. august 1657 opslog Karl X Gustav sit hovedkvarter i Kolding, og da fæstningen Frederiksodde to måneder senere faldt for general Wrangels angreb, var hele Jylland igen i fjendernes vold. I den hårde vinter fulgte svenskerne dristige overgang over de frose bæltter, der førte til den midlertidige fred i Roskilde i februar 1658. Ifølge trakta-ten skulle Karl Gustavs tropper have deres underhold her i landet indtil maj måned.

I august samme år genoptog Sverige krigen. I mellemtiden havde Danmark fået forbundsfæller. Kurfyrsten af Brandenburg rykkede i november ind i Jylland med en mægtig hær – heriblandt et kejserligt og et polsk regiment. Under tilbage-trækningen brugte svenskerne »den brændte jords politik« for at besværliggøre den fremrykkende hærs muligheder for proviantering. 14. december indtog polakkerne Kolding under et veritabelt blodbad, hvorefter de allierede var herrer i Jylland på nær Frederiksodde. Denne fæstning faldt først 19. maj 1659. Forinden var der udbrudt pest, plettyfus, i hjælpetroppers rækker.

I den anden krigsvinter – medens København modstod svenskernes storm – måtte det udhungrede Jylland føde og forpleje en hær på 30.000 mand med 24.000 heste. At det var allierede tropper gjorde ingen større forskel. Disse op-holdt sig det meste af tiden i Syd- og Sønderjylland. Polakkerne havde et halvt års tid hovedstyrken samlet på Skudstrup mark i Skodborg sogn ved Kongeåen; brandenburgerne og de kejserlige tropper lå i lejr mellem Ribe og Kolding. Herfra søgte enheder med mellemrum længere op i Jylland på jagt efter mad og foder og i et forsøg på at undgå *pesten*. Denne dødbringende sygdom overførtes snart på civilbefolkningen, og kostede i følge Aksel Lassens beregninger³³ 60.000 mennesker livet – i Sydjylland og på Fyn. Det hårdest ramte område var egnen mellem Ribe, Kolding og Vejle, heriblandt Jerlev og Tørrild herreder.

Der er bevaret ganske fyldige efterretninger om *nabosognenes* skæbne under krigen. Om Egtved sogn beretter den nytilkomne præst (den gamle var død) 1. november 1660, at folk i Egtved by var moksen døde, og de som levede var berøvet al deres formue af svenske og allierede.³⁴

32. Jfr. bilag I med note 11 og 12.

33. Aksel Lassen: *Skæbneåret 1659*, s. 147.

34. Samme sted s. 118.

I Grene og Grindsted sogne måtte beboerne flygte een gang for svenskerne og to gange for de allierede. Den sidste gang, i sommeren 1659, var folk hjemmefra i fire måneder, og en stor part døde »udi den store grasserende sygdom«. I Grene blev sognefolkene plyndret af de kejserlige og af brandenburgerne, så ikke et levende høved blev beholden. Hvor soldaterne »kunne finde nogle folk udi moser og moradser, der slog og pinte de dem at vise dem alt det, de havde«. Da nogle få levende vendte hjem i sommeren 1659 blev de udplyndret af polakkerne, da de havde fået lidt høstet, og de fleste fik »intet rug sået«.³⁵

For *Randbøl og Nørup sogne* findes ingen øjenvidneskildringer af krigsårene. De få oplysninger, der haves, er alle nedtegnet over en generation senere. De er indeholdt i præsteindberetningerne 1690, 1700 og 1707 (samt kirkebogen 1698), og i Preben Brahes brev til amtmanden 1692.³⁶

1690 beretter sognepræsten Alexander Jakobsen Falck, der da havde været i embedet i godt 10 år, at sognene 1658 (sic!) blev »ganske minerede« af polakkerne ved smitsom syge. Døden levnede kun »to par ægtefolk og nogle få unge mennesker«. Randbøl kirke stod lukket i tre år, fordi der ikke var folk at prædike for. Jorden blev fordærvet og hustømmeret stjålet. 1700 og 1707 fortælles, at folk forlod hus og hjem og flygtede til Engelsholm, hvor der kom sygdom iblandt dem, og de døde på nær nogle få. Deres (forladte?) huse blev nedrevet og tømmeret stjålet. 1698 noterede han i kirkebogen i forbindelse med optegnelsen af et stolestaderegister for Randbøl kirke, at »sognet blev ganske øde udi polakkernes tider«, folk døde af smitsom syge, og der blev ikke prædikeret i Randbøl kirke i tre år.

Preben Brahe meddeler 1692, at han ved sin tilbagekomst 1660 fra Sorø, hvor han og familien havde tilbragt krigsårene, fandt Engelsholm ganske spoleret og måtte sætte nyt bo. Godset var i ynkelig tilstand, og jorden overgroet med lyng, så der så ud som i en ørken. Folk var døde af den store smitsomme syge og af hunger og nød, så kun fire af godsets gårde var besat. I løbet af et år blev der begravet 1400 (sic!) mennesker på Nørup kirkegård. Husene blev brudt ned og tømmeret stjålet.

Det er betegnende, at det er polakkerne, der må holde for. Befolkningen søgte tilsyneladende beskyttelse på herregården Engelsholm, og det var her, de blev syge og døde. Preben Brahe nævner også sult og nød som dødsårsag. Næsten hele befolkningen døde, hedder det samstemmende; men at der i løbet af et år skulle være begravet 1400 mennesker på Nørup kirkegård må være en stærk overdrivelse. Begge pointerer tyveriet af bygningstømmer fra de øde gårde. At jorden allerede 1660 skulle være overgroet med lyng, må være en efterrationalisering. Så hurtigt breder lyngen sig ikke!

Aksel Lassen har foretaget beregninger på grundlag af bevarede kirkebøger, jordebøger og matrikler. På grundlag af 1662-matriklen udregnede han de enkel-

35. Samme sted s. 81ff og 114f.

36. Jfr. kap. II, 9 og 10.

te sognes »ødestedsprocenter« uden at der skelnedes mellem gårdenes brugerantal. Ifølge Lassens optælling stod 1662 i Tørrild herred 243 ud af 376 steder øde (65%).³⁷ For Randbøl sogns vedkommende skulle 24 ud af i alt 35 steder være øde (= 69%). Der er dog talt forkert; i matriklen opregnes kun 33 »steder«, d.v.s. landgildeenheder.

Det er mit indtryk, at Aksel Lassens »grove« optælling af ødesteder i det store og hele giver et sandfærdigt billede af gårdenes tilstand 1662, et tidspunkt, hvor mange igen var besat efter krigens folketab. I et sogn som Randbøl med mange dobbeltgårde er det dog ikke nok at regne med »steder«, der kan have vekslende brugerantal; her bør beregningerne tage udgangspunkt i antallet af brugerandele. En dobbeltgård kan nemlig have mistet den ene bruger, medens den anden stadig er tilbage. I et forsøg på at vise, hvor problemerne skjuler sig, er foretaget en *sammenligning* af sognejordebogen fra januar 1662 med skattemandtallet fra oktober 1656, det sidste før krigen.

I. *Besat 1656, øde 1662:*

- 4 brugerandele i Daldover
- 9 brugerandele i Vandel
- 2 brugerandele i Almstok
- 3 brugerandele i Bindeballe
- 6 brugerandele i Rygbjerg

II. *Besat 1656, besat 1662:*

- 1 brugerenhed i Randbøl (gammel fæster)
- 2 brugerandele i Vandel (nye fæstere)
- 1 brugerandel i Daldover (ny selvejerbonde)
- 1 brugerandel i Bindeballe (i flg. stedsmaal gammel selvejer)

III. *Besat 1656 og formodentlig besat 1662 (det fremgår ikke, at gården er øde, men der nævnes ingen fæstenavne):*

- 1 brugerenhed i Randbøl
- 1 helgård i Almstok med 2 brugerandele

IV. *Dobbeltgårde besat 1656, men kun med en bruger nævnt 1662:*

- 1 gård i Almstok (ny fæster; kan tidl. have haft 3 brugere)
- 1 gård i Bindeballe (ny fæster)
- 1 gård i Bindeballe (gammel fæster)

V. *Ubesat 1656, besat 1662:*

- 1 brugerenhed i Randbøl

VI. *Ubesat 1656, ubesat 1662:*

- 2 brugerandele i Rygbjerg

Sådan tog situationen sig altså ud i begyndelsen af 1662. Det er ikke muligt at gå bag om dette tidspunkt og få at vide, hvordan forholdene var to år tidligere, da tropperne trak sig tilbage. Det er givet, at mange af de bønder, der nævnes 1662, var *nytilkomne folk* – vistnok hovedsagelig fra Nørrejylland.³⁸ Kun tre af navnene fra 1656 genfindes 1662 men som nævnt var navnestoffet beviseligt forældet. Det

37. Aksel Lassen, anførte værk s. 60.

38. Ifølge Aksel Lassen kom mange af de nye folk fra Nørrejylland. Nabsognet mod nord, Lindeballe, fik således nye beboere fra Thy og Vendsyssel.

er vel rimeligt at anslå, at mindst *tre fjerdedele af sognets indbyggere døde eller forsvandt*. Men til trods for at størstedelen af befolkningen blev udskiftet, så levede erindringen om de gamle dog videre. Da præsten 1698 optegnede stolestaderegistret i Randbøl kirke, huskede man endnu navnene på mænd og kvinder i Rygbjerg og Vandel, som mere end en generation tidligere var døde eller flygtet. Nogen *har* der været, som kunne overlevere denne viden.

9. Bebyggelsens udvikling i det 17. århundrede

Ovenfor (kap. II,6) kunne det om mandtallene 1610-56 konkluderes at disse ikke var anvendelige til en egentlig befolkningsstatistik, idet de efter deres indretning kun anfører de husstande, der betalte skat. De giver altså et udtryk for, hvor mange gårde, der var *ved magt*. Derimod omfatter skattelisterne 1677-99 så godt som samtlige husstande inklusive de jordløse husmænd, og det også selv om disse ikke svarede skat (jfr. afsnit 5).

Jordebogen 1662 og matriklen 1664 er ene om at udfylde tomrummet mellem 1656 og 1677. De to kilder anfører samtlige brug i sognet med bemærkninger om, hvorvidt disse er besat eller øde, men i nogle tilfælde fremgår det ikke helt klart, om gårdene var besat, og det kan ikke altid afgøres, om gårdene var »ved magt«.

Efter disse overvejelser er forsøgt opstillet en tabel over gårde og gårdparter, der var ved magt i tiden 1610-99. Det er indlysende, at flere af tallene må bero på et skøn, som der gøres rede for i noterne. Betegnelsen »ved magt«, der er foretrukket fremfor »besat«, er ikke i sig selv noget veldefineret udtryk. Tabellen opregner brugerandelene, da det på grund af de mange dobbeltgårde ikke er tilstrækkeligt blot at anføre gårdene.

Randbøl sogn. Gårde og gårdparter ved magt 1610-1699

	1610	1626	1631	1643	1646	1656	1662 ^a	1664	1677	1687	1699
Bindeballe	8	8	6	8	7	8	3	1 ^b	7	7	7
Almstok	5	5	3	7	7	7	3	3	6	6	3 ^d
Rygbjerg	5	4	5	6	5	6	0	0	0	0	0
Dal dover	5	5	4	5	5	5	1	2	3	3	3
Vandel	8	8	7	9	9	11	2	2	2	2	2
Randbøl	3	3	1	2	2	2	3	3	2	1 ^c	2
i alt	34	33	26	37	35	39	12	11	20	19	17

a) sml. analysen af 1662-jordebogen i foregående afsnit.

b) der er tvivl m.h.t. gård nr. 6 og 7 i Bindeballe, der ikke er medregnet.

c) Jens Pedersen (Randbøl nr. 1) var forarmet og er ikke medregnet.

d) i Almstok var tre mænd forarmede (jfr. bilag III).

Alt i alt var sognets bebyggelse i generationerne før krigen 1657-60 præget af *stabilitet*. 1599 blev tiendeydernes antal opgjort til 37,³⁹ og skatterne viser, at et

39. Stiftsregistret.

tilsvarende antal gårde har været besat. De sidste årtier af det 16. århundrede har formodentlig haft et lignende befolkningsunderlag. 1596 var der 16 skatteydere i Daldover, Vandel og Randbøl, det samme antal som i 1610.⁴⁰ Kejserkrigen og Torstenssonfejden forårsagede øde gårde og forarmelse, men følgerne blev dog relativt hurtigt forvundet. I tiden umiddelbart før svenskekrigene havde sognet mindst lige så mange besatte gårde som to generationer forinden.

Krigen 1657-60 og den medfølgende epidemi fik katastrofale følger, som langt fra var forvundet ved århundredets udgang. Måske mere end tre fjerdedele af befolkningen bukkede under eller flygtede, og en halv generation senere, i 1677, var kun godt halvdelen af gårdene besat. Herefter øgedes folkemængden ikke, men bebyggelsen stabiliseredes på et *nyt niveau*. Rygbjerg forblev øde, og i Vandel, der før krigene var sognets folkerigeste by, var der i Christian V.s regeringsår kun to husstande.

Disse hovedtræk bekræftes af oplysningerne om forpagtningsafgiften for kirken andel af *korntienden* (sml. ekskursen). Afgiften for Randbøl kirkes korn forhøjedes 1618 fra 17 til 19 ørter på grund af gårdenes genbesættelse i Rygbjerg og forblev herefter uændret frem til svenskekrigene. Der foreligger ikke oplysninger om fæsteafgiftens størrelse i tiåret efter 1660, men i 1680'erne var den stadig kun halv så stor (9½ ørte) som før krigene.

Folketallet. Hvis vi med Aksel Lassen antager, at en hustrand i gennemsnit talte seks personer, og regner med f.eks. 40 husstande som det normale i tiden før svenskekrigene, så bestod befolkningen med andre ord af i alt 240 mennesker. Skattemandtallet 1699 antyder, at der på det tidspunkt var i alt ca. 20 husstande, der da skulle svare til en samlet befolkning på 120 mennesker.

For århundredets sidste to årtier foreligger der i *kirkebogen* (sml. kap. II,11) oplysninger om antallet af døbte (nyfødte) og begravede (døde). Aksel Lassen regner med en fødselsprocent på 3,25 (at der af en befolkning på 100 i gennemsnit fødtes 3,25 børn om året). I Randbøl sogn blev der ifølge kirkebogen i årene 1680-99 i gennemsnit døbt 3,6 børn om året, der da skulle modsvare en befolkning på ca. 110 personer. I årene 1700-09 udgjorde det årlige gennemsnitlige dåbstal 5,6 børn, der skulle indicere en befolkning på ca. 170 personer.

Der var 1680-1709 tale om et ganske betydeligt fødselsoverskud, mest udtalt i årene 1700-09, hvor antallet af døbte var mere end dobbelt så stort som antallet af begravede. Disse tal må afspejle en tilvandring af yngre mennesker, og der fandt da også i disse år en nybosættelse sted i Vandel.⁴¹ 1707 kunne pastor Alexander Jakobsen indberette: »... dog haver vor Herre været så nådig, at noget igen af det øde i disse sidste år er blevet beboet.«⁴²

Ødegårdene. Det flertydige indhold af ordene »besat« og »øde« viser sig i sogne-

40. Sml. bilag I. 1596 foreligger der kun oplysninger fra Tørrild herred.

41. Jfr. amtsregnskabernes ekstraskattemandtal 1704 og 1711.

42. Præsteindberetningen 1707, Da. Kanc. D, 41.

præstens indberetning 1690. Her bruges dels betegnelserne »besat« og »nogenledes besat« eller »besat nogenlunde«, dels udtrykkene »øde«, »så godt som øde« og »slet øde«, medens en gård i Almstok, der kun bestod af to jordhytter, var »som den var øde«.

En gård var altså ikke nødvendigvis enten besat eller øde. Udtrykket »nogenledes besat« viser, at en gård kunne være i god eller ringere stand, og formuleringen »så godt som øde«, at en »ødegård« ikke behøvede at være forladt. Derimod betegner »slet øde« vist altid, at gården stod tom; og når det i sognejordebogen 1662 om gårdene hedder, at de var »ubesat og ganske øde« eller »øde og ganske ruineret« er der heller ingen tvivl om meningen: her var ingen folk tilbage.

I det 17. århundrede var til stadighed gårde, som stod øde. I Rygbjerg, hvor markerne efter alt at dømme var delt mellem otte brug, stod to af gårdene øde fra århundredets begyndelse, men uden at deres marker blev fordelt mellem de øvrige gårde (ødegårdene var kronens, de andre domkapitlets). Randbøl bys tre gårde blev efter Kejserkrigen aldrig fuldt besat. Først efter 1660 var der igen en fæster på hver af gårdene, men vist kun en kort tid.

I tiden før svenskekrigene har man kun undtagelsesvis kunnet opleve tilgroede jordstrimler i markerne, der markerede de agre, der tilhørte de øde gårde. Ødegårdenes marker i Rygbjerg blev i hvert fald en tid dyrket af een af kannikernes bønder. En gård i Dallover (nr. 2), der tilhørte Engelsholm og i 1650'erne var »ganske øde«, fik markerne pløjet og tilsået af hovedgården. – Anderledes efter krigene. 1683 hedder det om Vandel, at »det meste af jorden [er] begroet med lang lyng«. Da byen kun havde een ejer, Engelsholm, har de to fæstebønder, der sad ene tilbage, vel frit kunnet disponere over jordene. I Dallover drev Niels Jørgensen (gd. nr. 3) halvdelen af nabogårdens marker (nr. 4), der som hans egen tilhørte Engelsholm. 1690 berettede præsten om anneksgården i Randbøl (nr. 2), at den havde »været upåboet siden fjendetider«, hvad der ikke var helt i overensstemmelse med sandheden. Nabobonden havde en tid gjort brug af jorden mod at svare de kongelig skatter, hvis udredelse påhvilede præsten, der så til gengæld ikke modtog nogen landgilde. På gårdstedet stod to gamle huse.

Økonomiske betingelser. Uden at der i øvrigt kan siges meget om de økonomiske vilkår (jfr. afsnit 10), er der ingen tvivl om, at der i begyndelsen af det 17. århundrede var betydelig større rigdom blandt bønderne end i slutningen af århundredet. Engelsholms smukke hovedbygning, der opførtes af Knud Brahe i 1590'erne, taler sit tydelige sprog om velstand og fremgang. Men det er værd at hæfte sig ved, at de næsten årligt tilbagevendende, ekstraordinære pengeskatter, hvis tyngde blev stedse mere følelig, faktisk blev betalt – også i 1640'erne og 1650'erne.

Tiden under Christian V (1670-99) var på alle måder fattig. Kvæg- og kop-skatterne, der pålagdes befolkningen fra og med 1677, synes at vise en tilbagegang i kvægholdet, der næppe alene kan forklares som skatteunddragelse, men må skyldes, at skattetrykket nu havde nået et maksimum. I Almstok forarmedes

fire gårdmænd i løbet af 1680'erne, og i 1699 var tre af byens mænd stadig fritaget for skat på grund af fattigdom. – I disse år, 1692, måtte Preben Brahe på Engesholm, der som godsejer var ansvarlig for at hartkornskatterne blev inddrevet, »indfly til den kgl. majestæts trones fodskammel« for at bede om skattelindring for sit øde bøndergods, hvilket blev ham tilstået.⁴³

Medens der i 1614-20 var overskud på Randbøl kirkes regnskab, og værgerne blev pålagt at forstrække Øster Nykirke med 50 rdl., var det kun med den største anstrengelse, at der 1679 og det følgende år blev foretaget nogle påkrævede byggearbejder på Randbøl kirkes tårn.⁴⁴

10. Levevilkårene

Det står klart, at der i befolkningen har været betydelige *sociale forskelle*. Lad os først opregne ekstremerne: Medens Christian Sørensen i Bindeballe (gd. nr. 5) 1677 blev beskattet af fem heste og syv køer og to år senere kunne forære kirken en læst kalk, så sad i disse år i samme by Las Pedersen med en eneste ko. Og hvilken forskel var der ikke mellem Jacob Thomsen og Jens Rasmusens firlængede gård i Bindeballe (nr. 1 og 2) og jordhytterne i Almstok 1690. Antallet af jordløse husmænd var dog meget lille.

Så godt som alle i sognet har været *analfabeter*, har hverken kunnet læse eller skrive. Den nærmeste skoleholder var degnen i Nørup, men er børnene fra Rygbjerg og Almstok mon nogensinde kommet så langt? Det er betegnende, at de to »grander« i Bindeballe, Jens og Peder Madsen, der 1662 bevidnede sognejordbogens rette ordlyd, ikke var i stand til at skrive deres navne. I stedet tegnede de initialerne IMS og PMS under deres navne, som præsten havde skrevet for dem. Samme Peder Madsen (Bindeballe gd. nr. 6) bad sig 1677 fritaget for ombuddet som kirkeværge »formedelst sin ukyndighed i læsen og skriven«.⁴⁵ Kirkeregnskaberne, der kun foreligger som renskrifter og afskrifter, synes nedtegnet i forbindelse med sysselprovstens årlige revision. Men dette behøver ikke at betyde, at værgerne ikke har kunnet føre rigtigt regnskab. Bønderne har sikkert været ganske ferme til at regne.

I småglimt får vi et indtryk af de *sundhedsmæssige* forhold. Mange børn er døde som spæde, nøjagtig hvor mange vil for årene 1680-1700 kunne udregnes på grundlag af kirkebogen, og ud fra samme vil man også kunne anslå den gennemsnitlige levealder for voksne. Befolkningen har stået afmægtig overfor almindelige sygdomme og legemlige skader. Las Pedersen i Bindeballe var vanfør og havde ondt i ryggen. Også Hans Lauridsens kone i Dallover var vanfør, og Knud Madsen i samme by havde fået hænderne forbrændt, da hans gård brændte. I gårdene har der ligget gamle og svage og ventet på døden. Husmandskonen Mette Pedersdatters moder i Dallover havde i mange år ligget i sengen, og

43. Jfr. kap. II,10 med note 26.

44. Jfr. kirkeregnskaber 1676-86.

45. Jfr. note 44.

Diderik Andersens hustru i Randbøl lå i mange år med stor pine og var ganske vanfør.⁴⁶ Dette var dagligdagens skavanker og prøvelser. Kom der en epidemi som den i 1659, hvor befolkningen i forvejen var udmagret af krig og hungersnød, var der intet at stille op. Så kunne store dele af befolkningen bukke under, og nye og fremmede folk måtte overtage deres plads.

Først fra og med 1720'rne foreligger der fæstebreve, udstedt til bønder under Engelsholms gods, hvorfor det ikke er muligt at redegøre for *fæstebøndernes* kontraktlige forhold til deres herskab. Hoveriets omfang bør næppe overvurderes. Den lokale herregård lå i nabosognet, og de gårde, der ikke hørte under denne, havde deres herskab så langt bort, at der ikke kunne blive tale om arbejdsydelse. Kronens bønder i Bindeballe måtte en tid arbejde på lenets ladegård, men kronbonden i Vandel var fritaget, fordi han som andre bønder i Tørrild herred boede »langt udi heden« og var fattig. Det ville være ønskeligt at vide, hvordan fæstebønderne opfattede deres egen stilling. Ingen har været i tvivl om det virkelige forhold mellem bonde og herskab, hvem der var herre og hvem der var tjener. Men forholdet var utvivlsomt også præget af fælles og gensidige interesser. Bonden kunne altid opsige sin kontrakt og søge til andre steder. Enken Maren Jørns i Rygbjerg gav op og flygtede med sine børn. Til hvilken anden skæbne spørger man unægtelig. Efter Kejserkrigen, hvor befolkningen var udhungret og udplyndret, lod kronens bønder i Jerlev herred, heriblandt Bindeballe-folkene, lensmanden forstå, at nu var grænsen nået. Hvis ikke kongen eftergav dem, hvad de skyldte, var de »forårsaget at løbe fra hus og gård med deres fattige hustruer og små børn«, og dermed forårsage øde gårde.⁴⁷

Med et kildegrundlag, der er domineret af afgifter og andre byrder, hvor undtagelsen eller fritagelsen nævnes, men ikke de mange tilfælde, hvor alt gik godt og tingene lykkedes, forledes man let til at male med for mørke farver. Tilværelsen i det 17. århundrede var helt anderledes end i dag. Sult og sygdom var realiteter, som ingen kunne sikre sig imod. Men disse forhold betyder ikke, at livet har været uden kvalitet, eller uden umiddelbare glæder. 1638 – det er midtvejs mellem Kejserkrigens og Torstenssonfejdens fortrædeligheder – kunne præsten helt uforbeholdent skrive: »Bindeballe ligger under en skøn skov«.

---

46. Jfr. afsnit 5.

47. Jfr. bilag I note 12.

EKSKURS

Forpagtningsafgifterne for kirkernes korntiende i Jelling syssel

Et udtryk for bebyggelsens varierende styrke fås gennem oplysningerne om den årlige afgift, som kirkerne modtog for den bortforpagtede tiende (jfr. kap. I,2). I nedenstående tabel er vist de kendte afgifter for kirkerne i Jelling syssel,¹ uddraget af kirkeregnskaberne 1614-20 og 1676-86 samt af 1664-matriklen, der dog må angive størrelserne sådan som de tog sig ud før 1657. Kirkernes korntiende forpagtedes bort på et varierende åremål til de stedlige herremænd, sognefolkene selv eller til sognepræsterne.² Afgiften beregnedes i korn: rug, byg og havre, eventuelt boghvede, regnet i ørter,³ hvorfor den var uafhængig af dalerens faldende værdi. Om noget fintfølende »konjunkturbarometer« er der dog *ikke* tale. I årene 1614-20 ændredes afgiften kun i et sogn, Randbøl.

Efter krigen 1657-60 måtte der foretages betydelige justeringer for at bringe afgifterne i et rimeligt forhold til, hvad der kunne høstes i de enkelte sogne. En sammenligning af afgifterne fra før 1657 med afgifterne 1676 viser, at der i 23 sogne var tale om et samlet fald fra 339 ørter til 310¼ ørte. Sammenholdes tallene fra 1676 med 1686, ses det, at forholdene var i bedring. I fem sogne blev afgifterne forhøjet, således at de samlede afgifter for 23 sogne i 1686 udgjorde 323½ ørte eller 96% af afgifterne før svenskerens indfald.

Det vil ikke ud fra tallene 1676 være rimeligt at dømme om pestdødens omfang i de forskellige sogne. Hertil er afstanden i tid for stor. Derimod må tallene kunne sige noget om *takten i genbesættelsen* efter svenskekrigene. *To tendenser* synes at gøre sig gældende. 1) De sogne, hvor afgifterne steg eller forblev uændret i forhold til tiden før 1657, er hovedsagelig beliggende i den østre del af syslet på morænen nord og vest for Vejle. Men det er værd at bemærke, at de udstrakte, tyndt befolkede hedesogne i vest, Brande og Grindsted, allerede 1676 havde genvundet deres befolkningsunderlag. 2) De ti sogne, hvor afgifterne var faldet i forhold til 1657, er alle med udtagelse af Høver beliggende på højderyggen eller vest herfor. Fire sogne, der havde en tilbagegang på mere end 30%: Give, Gadbjerg, Lindeballe og Randbøl, ligger alle i umiddelbar nærhed af højderyggen.

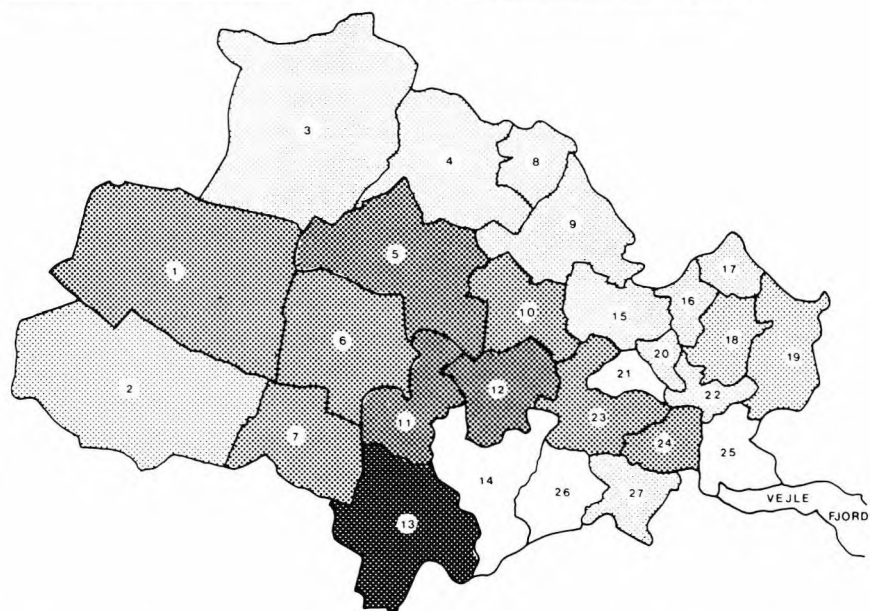
-
1. Jelling syssel omfattede sognene i Tørrild og Nørvang herreder samt Grene og Grindsted sogne i Slavs herred, i alt 27 sogne.
  2. I 25 sogne var korntienden 1614-20 fæstet af henholdsvis 13 adelige og 3 sognepræster, medens de resterende 9 tiender var forpagtet af sognemændene selv i fællig eller af een eller to af bønderne, der da som oftest var kirkeværger. I Ø. Snede havde sognemændene kirkens korn i fæste »i Hans Nielsen hans livstid« – en formulering der genfindes andre steder. Åremålene kunne dog også være ganske korte.
  3. I tabellen skelnes der ikke mellem kornsorterne. Her er 1 ørte rug (à 10 skpr.) = 1 ørte byg (à 12 skpr.) = 1 ørte havre (à 20 skpr.). Ved nyfæste betaltes en indfæste svarende til 1 rdl. pr. ørte korn, *uanset* om det var hartkorn eller havre. Betalingen af den årlige forpagtningsafgift blev erlagt i penge, hvis sum varierede efter kapiteltakstens størrelse. Kapiteltaksten kan i regnskaberne 1614-20 og 1676-86 udledes for de enkelte kornsorter for hvert år.

Jelling syssel. Forpagtningsafgifterne for kirkernes korntiende i ørter korn

	1614-20		årene før 1657*		1676		1686
(Hornstrup)	(16)		(16)		—		—
Grejs	10	=	10	=	10	=	10
Sindbjerg	18	=	18	<	20	=	20
Ø. Snede	33	<	33½	<	36	=	36
Langeskov	11	=	11	=	11	<	14
Uldum	11	=	11	=	11	=	11
Vindelev	9	=	9	=	9	=	9
Hvejsel	21	=	21	=	21	=	21
Givskud	9	=	9	>	~ 7½	<	9
Ø. Nykirke	16	=	16	=	16	=	16
Thyregod	12	=	12	=	12	=	12
Vester	5	=	5	=	5	=	5
Give	14	=	14	>	9	<	14
Ringive	10	=	10	>	8	=	8
Brande	23	=	23	=	23	=	23
Sdr. Omme	21	=	21	>	18	=	18
Grene	10	>	8	>	7	=	7
Grindsted	17	>	16	<	17	=	17
Jelling	23	<	23½	>	23	=	23
Hover	13	=	13	>	11	=	11
Skibet	14	=	14	=	14	=	14
Randbøl	[17]	=	19	>	~ 8¾	<	~ 9½
Lindeballe	8	=	8	>	5	<	8
Gadbjerg	14	=	14	>	8	=	8
(Kollerup)	(7)		(7)		—		—
(Bredsten)	—		(30)		—		—
(Nørup)	—		(19)		—		—
23 sogne sammentalt	341		339		310¼		323½

* tallene er fra 1664-matriklen.

JELLING SYSSSEL - FÆSTEAFGIFTERNE FOR KIRKERNES KORNTIENDE 1657 OG 1676.

	OPLYSNINGER MANGLER		AFGIFTERNE STEGET		AFGIFTERNE FALDET OVER 30%
	AFGIFTERNE UÆNDRET		AFGIFTERNE FALDET		AFGIFTERNE FALDET OVER 50% (RANDBØL)

1 SDR OMME	7 GRENE	13 RANDBØL	19 Ø SNEDE	25 HORNSTRUP
2 GRINDSTED	8 VESTER	14 NØRUP	20 VINDELEV	26 BREDSTEN
3 BRANDE	9 Ø. NYKIRKE	15 HVEJSEL	21 KOLLERUP	27 SKIBET
4 THYREGOD	10 GIVSKUD	16 LANGSKOV	22 GREJS	
5 GIVE	11 LINDEBALLE	17 ULDUM	23 JELLING	
6 RINGIVE	12 GADBJERG	18 SINDBJERG	24 HOVER	

SAMMENFATNING OG KONKLUSION

Ændringerne i *ejendomsforholdene* var i det store og hele bestemt af kronens dispositioner. Indtil 1570'erne var de fleste gårde adeligt strøgods, men med Frederik II.s oprettelse af et kongeligt domæne i Koldinghus len kom hele Bindeballe i kronens eje, medens en del gårde i Rygbjerg, Almstok, Randbøl og Vandel blev overladt til de »halvstatslige« institutioner, Kolding hospital og Ribe domkapitel. Ved krongodssalget 1650 fik Jørgen Brahe mulighed for at udvide sit bøndergods under Engelsholm. De øvrige gårde skiftede hænder flere gange i tiden inden 1700; tre gårde tilbagekøbtes og udlagdes som ryttergods.

En betydelig del af gårdene var *dobbeltgårde*, hvor to brugere var fælles om afgifterne, medens de, når de betalte skat, blev betegnet som henholdsvis »hovedmænd«, der svarede fuld skat, og »inderster«, der svarede halv skat. Forholdene er bedst belyst i Bindeballe, hvor jordebøger og mandtal 1610-56 viser, at strukturen var meget stabil; men det kan ikke helt afgøres, hvorledes byrderne har været fordelt, og efter hvilke regler den ene opnåede status som hovedmand og den anden som inderst. *Gårdspaltningen* synes dog så vidt fremskreden, at gårdparterne på det nærmeste bør opfattes som selvstændige brug, hvor den ene mand ikke nødvendigvis hæftede for den anden i tilfælde af forarmelse eller uheld. Den relative begunstiggelse af dobbeltgårdene med hensyn til afgifter og skatter kan have medvirket til at opretholde gårdene som betalende enheder.

Tre *selvejergårde* i Bindeballe og een i Dallover betalte oprindelig alle deres faste afgifter til kronen; men med tiden blev herlighederne afhændet til private. 1578 mageskiftedes gården i Dallover til Tirsbæk, der fik ret til at tilforhandle sig ejendomsretten; gården bevarede imidlertid sin jordegne status. De tre Bindeballe-gårde blev 1650 sammen med det øvrige krongods udlagt til statens kreditorer. Selvejerne måtte gøre hoveri til kronens ladegård i lighed med fæstebønderne. I skattemæssig henseende udgjorde de en særlig kategori, idet de betalte det dobbelte af, hvad fæstebønderne skulle yde. Indersterne på de jordegne dobbeltgårde slap dog lige som »fæsteindersterne« med at betale det halve af en fæstebonde. Desværre er det ikke muligt at redegøre for selvejergårdenes forhold under enevælden.

I sognet fandtes ingen husmandssteder med jord. Nogle få *jordløse huse* afsløres på grund af kildernes beskaffenhed først i skattemandtallene 1677-99, og giver sig ikke til kende i lensregnskaberne mandtal eller i jordebøgerne. I amtsregnskaberne skattemæssige nævnes tillige et antal »forarmede stakler« og gamle. Gamle gårdfolk på aftægt anførtes almindeligvis ikke i mandtallene, men derimod gamle husmandsfolk, når disse stadig udgjorde selvstændige husstande.

De almindeligste *landgildeafgifter* var korn- og smørydelser. I selvejernes afgifter indgik gamle skatter: kværst og leding, samt for Bindeballe-gårdens vedkommende ydelser i saltede sild, der dog allerede 1610 var afløst af penge. I Rygbjerg forekom landgildeposten »dyrskyt«, en sikkert for længst afløst pligt til at indkvartere kongens jægere. Det kan ikke helt afgøres, i hvilket omfang der foregik

ændringer i landgildens størrelse, dog synes udsvingene i tiden mellem mageskifterne og 1662 ikke store. – Den lokale hovedgård, Engelsholm, lå i nabosognet, og kun en enkelt bonde i Randbøl by nævnes som ugedagstjener. *Hoveriets omfang* under Engelsholm kendes i øvrigt ikke, men der må have været stærke grænser for, hvilke byrder der kunne pålægges bønderne i tiden efter 1660, hvor det var svært at få de mange ødegårde besat. – Kronens bønder i Bindeballe ydede 1578 til 1604 hoveri til den kongelige ladegård Nygård, men betalte herefter i stedet en årlig afgift. De øvrige bønder, hospitals- og kanniketjenerne indbefattet, har næppe gjort hoveri i noget nævneværdigt omfang.

I Rygbjerg var 1597 fire gårde ud af otte øde på grund af *sandflugt*, og i Bindeballe måtte bygningerne flyttes to gange, fordi de var sandet til. Tre af gårdene i denne by var 1636-39 fritaget for landgilde, medens husene blev nyopført andetsteds. Ved takseringen til Christian V.s matrikel 1683 toges der hensyn til faren for sandflugt.

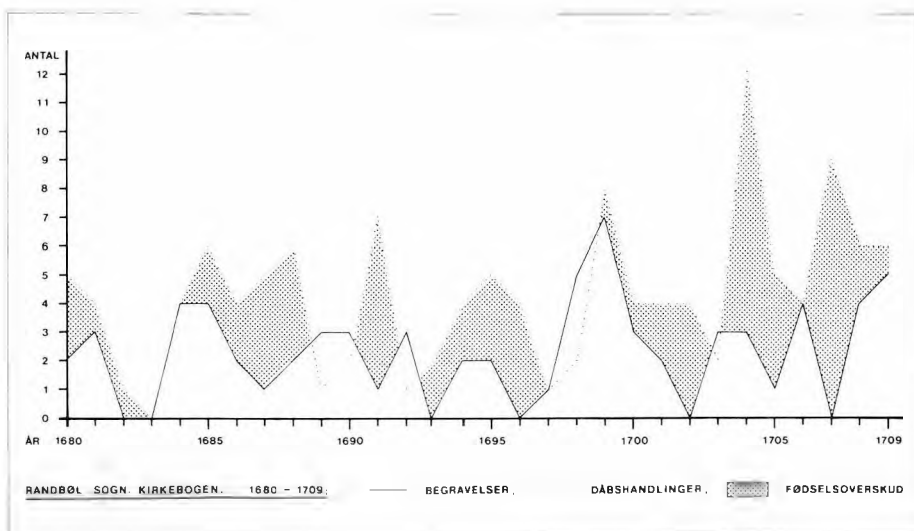
Af *de tre krige*, der i det 17. århundrede medførte fremmede troppers stationering i Jylland, forårsagede Kejserkrigen og Torstenssonfejden øde gårde og forarmelse, men følgerne heraf blev dog ret hurtigt overvundet. Karl-Gustav krigene (1657-60) fik katastrofale følger på grund af den *pest*, der fulgte med de polske og brandenburgske hjælpetropper. 1662 stod lavt anslået 66% af gårdparterne i sognet øde, og i det mindste tre fjerdedele af sognets indbyggere må være bukket under for hungersnøden og pesten eller flygtet for ikke senere at vende tilbage.

Bebyggelsen i generationerne forud for peståret 1659 var alt i alt præget af *stabilitet*. Det nøjagtige antal husstande kan ikke oplyses, men i tiden 1610 til 1656 var gennemgående 33 til 39 gårde og gårdparter ved magt, et antal, der faldt efter Kejserkrigen og Torstenssonfejden for igen at stige, således at sognet umiddelbart før svenskernes indfald 1657 havde mindst lige så mange besatte gårde som ved århundredets begyndelse. Der var altså *ikke tale om en gradvis afmatning i bebyggelsen* i tiden frem mod den befolkningsmæssige katastrofe. I denne periode var der til stadighed øde gårde i sognet, men disses jordtilliggender blev opretholdt som dyrkningsenheder, enten ved at markerne lejedes ud til andre, eller ved at hovedgården selv sørgede for, at der blev pløjet og sået.

Følgerne af pesten 1659 blev ikke forvundet i det 17. århundrede. Allerede 1662 var en del af gårdene besat med nye folk. Kun tre af navnene i 1656-mandtallet genfindes i sognejordebogen 1662, men en del af navnene kan have været forældet allerede 1656. Inden 1677 nåede bebyggelsen det halve af sit gamle omfang, hvorefter der indtrådte en *stagnation* og *bosættelsen stabiliseredes på et betydeligt lavere niveau* end i århundredets første halvdel. Det var i første række gårdene i hedebyerne, der forblev ubesatte. Rygbjerg blev liggende øde hen, og i Vandel boede på Christian V.s tid kun to mænd. Disse hovedtræk i bebyggelsens udvikling bekræftes af oplysningerne om fæsteafgifterne for kirketienden, der 1676 var faldet til under det halve af, hvad de var før svenskekrigene. – Befolkningsunderlaget var ikke stort. I tiden frem til krigene 1657-60 var der vel 200 til 300 mennesker, og i sidste trediedel af århundredet mellem 100 og 150.

Det interessante ved befolkningsudviklingen i Randbøl sogn er ikke så meget den katastrofe, der indtraf med pesten 1659, som den stagnation, der herefter prægede bebyggelsen i resten af århundredet. Pestdødens omfang var stort, men ikke nødvendigvis større end i egnen som helhed. Gårdene blev igen besat, men *takten i nybosættelsen* varierede fra egn til egn. En analyse af fæsteafgifterne for kirketienden i Jelling syssel (jfr. ekskursen) synes således at vise, at ødegårdene på den frugtbare moræne ret hurtigt blev genbesat, medens opfyldningen af tomrummet fra højderyggen og vestover foregik i et langsommere tempo, idet de udprægede hedesogne længst mod vest dog relativt hurtigt genvandt deres gamle befolkningsunderlag. Hårdest ramt blev sognene Give, Gadbjerg, Lindeballe og Randbøl, der alle ligger i området mellem morænen og hedesletten.

Bebyggelsens indskrænkning eller regression i det 17. århundrede synes altså at have fulgt samme mønster som i det 14. århundrede. De mange *nedlagte kirker*, der vidner om den senmiddelalderlige befolkningskrise, findes nemlig først og fremmest i sognene omkring højderyggen. Randbøl sogn kan da sammen med de øvrige hærvejsogne betegnes som et udpræget *marginalområde*, som var bosat i gode tider, men blev forladt, når landets befolkningstal som helhed var vigende. Et egentlig bebyggelsesmæssigt tomrum opstod dog kun, når der indtraf en akut krise. Dette skete i Vejle vesteregn to gange i historisk tid: med Sortedøden i det 14. århundrede og med krigene og pesten i det 17. århundrede.

Utrykte kilder

Det kongelige Bibliotek

Håndskriftsamlingen, Kall 113 fol. Ribe domkapitels kanonikat, præbende- og kommunegods 1605.

*Rigsarkivet**Danske Kancelli:*

Div. bind af Jyske og Skånske Registre med indførte mageskiftebreve efter henvisning fra Kronens Skøder.

- B 94 1572-1660 Besigtelser og andre indlæg til skøder og mageskifter.
 B 100 (b) 1614-15 Akter ang. indrettelsen af en stående landmilits.
 B 102 1621 Akter ang. takseringen til soldaterholdsgodtgørelse.
 B 121 (b) 1651 Sognepræsternes designationer på gårde, bol og tiendeydere.
 B 164 (XII) Ribe kapitels jordebog 1618.
 B 184 (d) 1620 Seks års kirkeregnskaber. Jelling syssels kirker 1614-20.
 B 204 1648-57 Kopibøger og regnskab over det til betaling af Rigens gæld udlagte K. M.s jordegods.
 D 41 Efterretninger om præstekaldene i Ålborg, Århus og Ribe stifter 1707.

Reviderede lensregnskaber:

Koldinghus len 1573, 1610-61 Regnskaber, jordebøger og ekstraskattemandtal (mikrofilm 1834off.).
 Tørrild herred. Ekstraskattemandtal 1595/96 (mikrofilm 18831).

Rentekammeret:

- 214.18 Ribe kapitels jordebog 1669.
 214.22 Ribe kapitels jordebog 1666.
 311.40 Jordebøger over Engelsholms gods 1660-63.
 311.70 Sognejordebøger på landgilde, udsæd og avling 1661-62. Ribe stift
 311.95 Matriklen 1662. Koldinghus amt.
 311.129 Matriklen 1664. Koldinghus amt.
 Chr. V.s matrikel, markbog 797, modelbog 1747 med korrektioner i bd. 1748 samt endelig matrikel bd. 1819, Koldinghus amt.
 2211.149 Løse kgl. resolutioner og bilag til kgl. resolutioner efter henvisning fra Sv. Nygaards register på læsesalen.
 2215.139 1696 Jordebøger for ryttergodset i Jylland, 2. jyske regiment.

Reviderede amtsregnskaber:

Koldinghus amt. Ekstraskattemandtal 1664-78, 1679-86, 1687-89, 1690-1700, 1704-11. Jfr. seddelregistratur på læsesalen.

Reviderede regimentsdistriktsregnskaber:

2. jyske regiment. Ekstraordinære skatteregnskaber 1699, 1704-11.

Landsarkivet for Fyn

Karen Brahes bibliotek.

D II,33 Jordebog over Jørgen Brahe Steensens arvepart af Hvedholm og Engsholm (1616).

*Landsarkivet for Nørrejylland**Ribe bispearkiv:*

- C4-166 Stiftsregister ca. 1599. Indberetning om tiendeydere i sognene.
 C4-71 Indkomne sager til bispem. Tørrild hrd. Syns- og tingsvidneudskrift 23/11 1605 og 1/2 1606.
 C4-674 Tørrild herredsbog 1649.
 C4-675 Tørrild herredsbog 1690.
 C4-685 Indberetninger om præstekaldenes tilliggende af jorde og rettigheder 1700.
 C4-1388 Regnskaber for Jelling sysselprovstis kirker 1676-86.

Præstearkiverne:

- C454-XI Kirkebog for Nørup-Randbøl 1679-1747 (= mikrofilm 8645 i RA). Med stolestaderegister for Randbøl kirke 1698.
 C454-24 Nørup-Randbøl præstearkiv div. dok. 1690-1913. Indberetning af pastor Rasmus Haunstrup o. 1767.

Retsbetjentarkiver:

Viborg landstings skøde- og panteprotokoller 1660ff. Jfr. register på læsesalen.

Trykte kilder og litteratur

- Andersen, Jørgen H.: Lensregnskaberens stedsmålsregistre som landbohistorisk kilde. Fæsteforhold i Københavns len 1611-1661. Hist. Tidssk. 13. rk. I, 1974.
 Bang, Thomas B.: Lensregnskaberne og deres Benyttelse som historisk Kilde. Fortid og Nutid I, 1914-16.
 -- Kronens Mageskifter under Frederik II. Hist. Tidssk. 9. rk. I, 1918-1920.
 Bennike Madsen, Haakon: Det danske skattevæsen. Kategorier og klasser. Skatter på landbobefolkningen 1530-1660, 1978.
 Berntsen, Arent: Danmarkis og Norgis Fructbar Herlighed. 1656. Genoptryk 1971.

- Christiansen, C.: Om Amtsregnskaberne som historisk Kilde. Fortid og Nutid IV, 1923. Genoptrykt i Lokalhistorie – Righistorie, 1967.
- Forordninger, Recesser og andre kgl. Breve 1558-1660, bd. I-VI, udg. af V. A. Secher, 1887-1918.
- Fussing, Hans H.: Stiernholm len 1603-1661. Studier i krongodsets forvaltning, 1951.
- – Herremænd og fæstebønder. Studier i dansk landbrugshistorie omkring 1600, 1942.
- Gissel, Svend: Det nordiske ødegårdsprojekt. Forskningsrapport for Danmark. Nasjonale forskningsoversikter, 1972.
- Hjelholt, Holger: Den jyske landmålingsmatrikel. Saml. til jydsk Hist. og Top. IV rk. 3, 1917-19.
- Højrup, Ole (udg.): Levnedsløb i Sørbymagle og Kirkerup kirkebøger 1646-1731, I-II, 1963-68.
- Jexlev, Thelma: Lensregnskaberne – en oversigt. Lokalhistorisk afdeling 1978.
- Kancelliets Brevbøger 1551-1645, 1885-1968.
- Knudsen, Gunnar: De danske Matrikler og deres Benyttelse ved historiske Undersøgelser. Fortid og Nutid I, 1914-16.
- Kristensen, H. K.: Gårdfællesskab. Festskrift til Johan Hvidtfeldt, 1978.
- Kronens Skøder I-IV 1535-1730, 1892-1968.
- Lassen, Aksel: Skæbneåret 1659. Hungersnød og pest over Sydvestdanmark, Århus 1958.
- Olsen, Gunnar: Præsteindberetninger om sognekaldenes og kirkernes økonomiske vilkår. Bol og By I, 1956.
- – Studier i Præstemandtallene 1677-87. Fortid og Nutid XIII, 1940.
- Poulsen, Niels Jørgen: Jyske kirker på Christian IV.s tid. Seks års kirkeregnskaber 1614-20 fra Jelling syssel. Nationalmuseets Arbejdsmark 1980.
- Præsteindberetninger til Ole Worm. Ålborg og Ribe stifter 1625-42. Ved Frank Jørgensen, 1970.
- Rasmussen, Poul: Lenenes og domkapitlernes jordebøger i sidste halvdel af det 16. og begyndelsen af det 17. århundrede. Landbohistoriske studier, 1970.
- Rockstroh, K. C.: Udviklingen af den nationale Hær i Danmark i det 17. og 18. Aarhundrede I, 1909.
- Skrubbeltrang, Fridlev: Nogle Kilder til ældre dansk Landbrugsstatistik. Hist. Tidssk. 11. rk. I, 1945.
- – Studier over gårde, gårdbrugerantal og brugsstørrelser i det 17. århundrede. Hist. Tidssk. 12. rk. V, 1970.
- – Det danske Landbosamfund 1500-1800, 1978.
- Trap: Danmark. Vejle amt med flere amter, 5. udg. 1953-72.
- Viborg landstings skøde- og pantebøger I, 1624-37 ved Jens Holmgaard, II, 1645-52 ved Poul Rasmussen, 1966-70 og 1969-73.

Bilag I. Antal skatteydere af pengeskatter i Randbøl sogn (1596) 1610-56

År:	12												
	1596	1610	11	13	17	22	24						
Sats for 1 fæster i rdl. ^a	1	1	2½	2½	1	1	1¼	2½	(1)	1	1	2	1
Jerlev herred:													
<i>Bindeballe</i>													
selvejere		3	3	3		3	3	3	2	3 ⁴	3	3	3
fæstere		2	2	2	1 ²	2	2	2	2	2	2	2	2
inderster på egen jord		2	2	2		2	2	2	1	2 ⁴	1	1	1
inderster på fæstejord		1	1	1		1	1	1		1			
<i>Almstok</i>													
fæstere		3	3	3	3	3	3	3		3	3	3	3
inderster på fæstejord		2	2	2	2	2	2	2		2			
<i>Ryghjerg</i>													
fæstere		3 ¹	3 ¹	3	6	4	4	4	1	5 ⁵	5	4	4
fæstere af halve gårde		2	2	2									
Tørrild herred:													
<i>Daldover</i>													
selvejere	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
fæstere	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	2	2	2
inderster på fæstejord		1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
<i>Vandel</i>													
fæstere	7	7	7	7	7	7	7	7	4	6	6	6	7
fæstere af halve gårde									2	1			
inderster på fæstejord	2	1	1	1	1	1	1	1			1	1	1
<i>Randbøl</i>													
fæstere	3	3	3	3	3	3	3	3	1	1 ⁶	1	1	1

a) i årene 1626, 37, 38, 39, (40), 41, (42), 43, 46, 47 og 1648, hvor der udskrives to eller flere skatter inden for det samme år, er beløbene lagt sammen.

b) 1640 er kun skatten til S. Hans medtaget, skatten til Mortensdag er ufuldstændig.

c) Skatten til fastelavn 1642.

d) skatterne til S. Hans og Mortensdag 1642.

Der henvises til analysen af mandtallene og principperne for tabellens opstilling i kap. II.6. Konklusionen er her, at »indersterne« var medbrugere på gårde med flere (alm. to) brugere, og at de »halve« gårde er mindre, selvstændige brug. Begge udtryk er således rent »skattetekniske« betegnelser.

Tallene angiver de betalende skatteydere i de enkelte kategorier. Mandtallene medtager normalt kun dem, der faktisk ydede den pågældende skat, men der er flere eksempler på, at gårde, der var øde eller fritaget for skat, forblev i mandtallet, hvor de så efter sammmentællingen blev trukket fra, blev »afkortet«. En *afkortning* krævede almindeligvis, at der forelå et *tingsvidne*. Afkortningen kunne regnskabsmæssigt foretages efter at skatten af lenets i alt otte herreder var sammmentalt (summa summarum) eller efter sammmentællingen af det enkelte herred (summarum). I det følgende er meddelt alle de fremdragne oplysninger om øde gårde og fritagelser for skat.

																		51	52	55
34	35	36 ^b	37 ^b	38	39	40 ^b	41	42 ^c	42 ^d	43	46	47	48	49	50	53	56			
2	1	1¼	1½	1½	2½	2	3	1	3	3	2	3½	2	1	1	1	1½			
3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3			
2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	1 ¹¹	1 ¹¹	1 ¹¹	2	2	2			
1	2			2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2			
	1			1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1			
3	3	3	3	3	3 ⁹	3 ⁹	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3			
				4	2	2	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4			
4	4	4	4	5	4 ⁹	4 ⁹	5	5	5	5	4 ¹²	4 ¹²	4 ¹²	5	5	5	5			
				1			1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1			
1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1			
2	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	2 ¹⁴			
1	1			1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1			
7	3	3	3	3	3	3	3	3	3	5	5	5	3	4	5	5	5			
	2	2	3	3	3	3	3	3	2	2	2	2	4	4	3	4	4			
3	5 ⁷			1	1	10	1	1	2	2	2	2	2	2	2	2	2			
1	1	1	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	13	13	2	2			2 ¹⁵

1. I mandtallet 1610 nævnes i alt otte skatteydere i Rygbjerg. Af disse ydede to hver af en halv gård. Efter at hele lenet er sammentalt afkortes for tre øde gårde som var »fordærvet af sand og sandknog«. Her havde boet Chr. Lassen Slaus, Chr. Vøllund og Peder Bertelsen (et vedlagt tingsvidne, nr. 9, er gået tabt). De sidste to mænd er identiske med de to kronbønder i lenets jordebøger, der mekanisk opregnes år for år fra 1610 til 1662, ja endog optræder i regimentsjordebøgerne i 1680'erne. 1611 opregnes kun Chr. Lassen Slaus. Hans fiktive ydelse fratrækkes bagest i mandtallet. Et vedlagt tingsvidne fra Jerlev herredsting bevidner, at gården, »som han påboede, haver været øde i mange år af sand og sandknog«. – 1612 indskrives i mandtallet kun de reelt betalende; tre betaler af hele gårde, to af halve gårde.
2. Syv af de otte mænd i Bindeballe var 1615-21 fritaget for skat (som for landgilde og hoveripenge) p.g.a. udskrivning til militærtjeneste.
3. Skatten til Mortensdag 1629 – den første skat efter *kejserkrigen* – lignedes efter landgilden, der var afkortet efter kommissærernes syn (jfr. kgl. befaling 1. okt. 1629, Kanc. Brevb.). Mandtallet opregner først herredsvis samtlige skatteydere undtagen adelens tjenere. I Bindeballe fritoges

- selvejeren på gd. I og to af de tre »inderster«, de øvrige ydede en fjerdedel – i lighed med den afkortede landgilde. I Rygbjerg nævnes kun een mand, Peder Bertelsen, der dog må dække over en anden (jfr. note 1). Ingen nævnes fra Almstok, hvor hospitalets tjenere såvel som kanniketjernerne i Rygbjerg åbenbart er blevet helt fritaget for landgilde. »Een udi Randbøl«, der må være identisk med anneksbonden, ydede halv skat og det samme gjorde tre i Vandel (hospitalstjernerne) – men to af disse fik skatten yderligere halveret, idet deres gårde blev beskattet som »halve« gårde. – Bagest i mandtallet følger så *adelens tjenere*, opregnet gods for gods. De fem Daldover-mænd ydede hver halvt og det samme gjorde tre Vandel-mænd, der alle tilhørte Engelsholm. Kun to af tre fritagne Bindeballebønder opregnes som frie – men uden tingsvidner; der forelå et kontrolmateriale i afkortningsregistrene over landgilden – de øvrige ikke-betalende er uden videre udeladt.
4. Selvejerbonden på gd. I og »indersten« på gd. III ydede kun halv skat.
  5. I Rygbjerg betalte fem mænd halv skat, medens en sjette gård var øde. I tingsvidne af 17. nov. 1630 bevidnes det, »at den gård i Rygbjerg, der Hans Nielsen førhen iboede, den står aldeles slet øde, og er ingen folk udi«.
  6. Vidne fra Tørrild herredsting 6. nov. 1630, »at der var to gårde i Randbøl, den ene som tjente til hospitalet i Kolding, som Mads Nielsen iboede, den anden som Søren Nielsen iboede; foreskrevne tvende gårde er slet afbrudt i næst forgangne ufredstid og er slet øde«.
  7. Tre af de fem anførte »inderster« beskattedes senere som brugere af »halve« gårde.
  8. Ifølge skattebrevene 1636 og 1637 skulle på gårde med flere brugere kun hovedmanden svare skat. Jfr. kap. II, 6.
  9. Tingsvidne til pengeskatten til påske 1639, at Anders Jensen og Las Nielsen (boende i Almstok og ikke som anført i Rygbjerg) og Jens Kiildsen, Albert Nielsen og Hans Ostensen (½ gd.) i Rygbjerg er så fattige og forarmede, at de ikke kan tåle eller formå at udgive skatten. – I pengeskatten til jul 1639 afkortes »fæsteindersterne« Las Nielsen og Anders Christensen i Almstok (igen anført under Rygbjerg) og Iver Jensen og Hans Ostensen (½ gd.) i Rygbjerg) med det fulde beløb. – I pengeskatten til Sankt Hans 1640 afkortes igen for de to ovennævnte »fæsteinderster« i Almstok og de to »fæstegårdmænd« (den ene en »halv« gård), da de i følge tingsvidne af 1. juli 1640 er »fattige og forarmede«.
  10. I pengeskatten til Sankt Hans 1640 afkortes for »fæsteindersten« Søren Jensen i Vandel, der i følge tingsvidne af 13. juli 1640 var »fattig og forarmet«.
  11. Fæstebonden Mads Jørgensen i Bindeballe, hovedmand på gård V, blev fritaget for pengeskat i årene 1646-48. Ifølge tingsvidne 11. nov. 1646 var han forarmet »formedelst hans gård er afbrændt med hans gods og formue uden et lille stykke hus, som blev beholden, så han... er kommet i stor armød«. – I tingsvidne af 5. okt. 1647 angives som årsag foruden branden også »fjendernes indfald«. Samme forklaring gentoges i vidne 22. nov. 1648.
  12. Tingsvidne 27. juli 1647, »at Maren Jørns, som boede i Rygbjerg, er fra hendes gård, som hun påboede, afgået med hendes børn ... formedelst armøds skyld, som hun var både før fjendernes tid og så blev ved at fjenderne fratog hvis ringe fattighed hun havde, så hun geråede i armød«. Tingsvidne 10. nov. 1647, »at den gård i Rygbjerg, Iver Christensen er nu nylig tilkommen og haver bekommen i stede og fæste, samme foreskrevne gård er der hverken pløjet eller sået til udi disse nærværende år«, hvorfor manden fritages. – Tingsvidne 15. nov. 1648, at Iver Christensen i Rygbjerg fritages »formedels fjendernes udplyndring«.
  13. De to Randbøl-mænd er 1648 og 49 udeladt uden kommentarer.
  14. Fæstegården nr. 2 i Daldover var 1651-53 fritaget for skat. I tingsvidne til skatten til Mortensdag 1651 hedder det: »at den gård i Daldover Mads Olufsen påboede, er ganske øde, og velb. Hr. Jørgen Brahe selv lader pløje og så til den...«. Tingsvidner med samme ordlyd blev afkrævet Jørgen Brahes foged, Jens Jensen i Ravnng, for årene 1652-1653.
  15. 1655 og 1656 opnåede Jørgen Brahes foged, Bertel Nielsen i Limskov, at den tidligere hospitalsbonde i Randbøl (gd. nr. 1), Mads Mortensen, der nu havde Engelsholm som herskab, som ugedagstjener kun skulle svar halv skat. I tingsvidne af 12. jan. 1656 hedder det: »at Mads Mortensen i Randbøl er ugedagstjener til Engelsholm og gør ikkun ægt og arbejde for en halv gård og ikke kan give kongen skat uden for en halv gård«.

Bilag II. Sammenstilling af ildsted-, kvæg- og køpskatte 1677-90

Tabellerne bygger på protokollen over ildsted- og kvægskatten, udskrevet 14. aug. 1677, protokollen over kop- og kvægskatten, udskrevet 3. aug. 1678, samt originale mandtal, udfærdiget af sognepræsten Alexander Jakobsen Falck, over kop- og kvægskatterne til 5. jan. 1686 og 30. marts 1687 og ildsted- og køpskatterne til 7. marts 1688, 20. marts 1689, 15. aug. 1689, 10. marts 1690 og 11. dec. 1690. – Ildstedskatterne 1688, 1689 og 1690 indeholder almindeligvis ikke oplysninger om kreaturholdet, dog oplyses det, hvis skatteyderen ingen dyr har. Kun såfremt der er forskel mellem de to skatter i årene 1689 og 1690 anføres de begge. De fire gårde i Bindeballe, der blev udlagt til ryttergods, har ikke kunnet medtages for årene 1689 og 1690. Til gengæld er meddelt regimentsjordebogens oplysninger om kreaturholdet 1696 (Rtk. 2215.139).

Numrene på gårdene er landmålingsmatriklens. En strek (–) angiver, at det pågældende skatteobjekt ikke optræder dette år, et nul (0), at bonden ingen dyr angav i den pågældende kategori.

Randbøl by

Gård nr. 1

[htk. 2:1]	ildsteder	køer	heste	stude	får
1677 Jens Pedersen	1	2	0	–	–
1678 –	–	2	0	0	4
1686 –	–	0	0	0	0
1687 –	–	0	0	0	4
1688 –	1	er uden heste og køer			
1689 –	1	er uden heste og køer			
1690 –	1	er uden heste og køer			
1690 –	ikke nævnt i mandtallet				

Gård nr. 2

[htk. 1:7] (kun nævnt dette ene år)

1686 Mads Christensen	–	1	1	0	0
-----------------------	---	---	---	---	---

Gård nr. 3

[htk. 1:7]

1677 Diderik Andersen	3	4	4	–	–
1678 –	–	3	2	6	10
1686 –	–	2	2	2	6
1687 –	–	4	2	0	10
1688 –	1				
1689 –	1				
1690 –	1				

Daldover

Gård nr. 1

[htk. 5:5]

	ildsteder	køer	heste	stude	får
1677 Anne Madskone	2	3	4	–	–
1678 –	–	2	2	0	8
1686 Knud Madsen	–	2	1	0	3
1687 –	–	2	2	0	4
1688 –	1				
1689 –	1				
1690 –	1				

Gård nr. 2

[htk. 5:1]

1677 Hans Jensen	1	2	4	–	–
1678 –	–	2	2	0	8
1686 –	–	1	1	0	3
1687 –	–	2	2	0	4
1688 –	1				
1689 –	1				
1690 –	1				

Gård nr. 3 (og 4)

[htk. 5:6 og 5:5 (halvt øde)]

1677 Niels Jørgensen	2	5	4	–	–
1678 –	–	3	2	2	12
1686 –	–	1	1	0	3
1687 –	–	1	2	0	4
1688 –	1	er uden heste og køer			
1689 –	1				
1690 –	1				

Umatrikuleret gadehus

1677 Peder Ibsen	1	1	0	–	–
1678 –	er ikke nævnt				
1686 –	–	0	0	0	4
1687 –	–	0	0	0	4
	er herefter ikke nævnt				
1687 Peder Tyrriild	–	0	0	0	2
	er herefter ikke nævnt				

Vandel

Een gård med følgende mænd:

[htk. 19:7]	ildsteder	køer	heste	stude	får
1677 Jens Bendtsen	2	4	3	–	–
1678 –	–	3	2	0	14
1686 –	–	2	2	0	5
1687 –	–	2	2	0	5
1688 –	1				
1689 –	1				
1690 –	1				
1677 Morten Bendtsen	2	3	2	–	–
1678 –	–	2	2	0	12
1686 –	–	2	2	0	5
1687 –	–	2	2	0	5
1688 –	1				
1689 –	1				
1690 –	1				
1690 –		ikke nævnt			
1677 Mads Jensen	0	2	2	–	–
1678 –	–	1	1	0	0
		herefter ikke nævnt			

Bindeballe

Gård nr. 1 og 2 med to mænd:

[htk. 3:1 og 5:0]

1677 Jacob Thomsen	2	4	4	–	–
1678 –	–	2	2	0	5
1686 –	–	2	2	0	5
1687 –	–	1	2	0	3
1688 –	1				
1689 –	oplysninger mangler				
1690 –	oplysninger mangler				
1696 –	–	3	4	0	5
1677 Jens Rasmussen	1	4	3	–	–
1678 –	–	2	2	0	6
1686 –	–	2	2	0	5
1687 –	–	2	2	0	4
1688 –	1				
1689 –	oplysninger mangler				
1690 –	oplysninger mangler				
1696 –	–	4	3	1	10

Gård nr. 3						
[htk. 4:5]		ildsteder	køer	heste	stude	får
1677	Erik Madsen	2	4	3	—	—
1678	—	—	2	1	0	6
1686	—	—	2	2	2	6
1687	—	—	2	2	0	6
1688	—	1				
1689	—	oplysninger mangler				
1690		oplysninger mangler				
1696	Johs. Davidsen	—	4	4	0	10
Gård nr. 4						
[htk. 3:2]						
1677	Knud Christensen	3	5	4	—	—
1678	—	—	2	1	0	7
1686	—	—	2	2	0	6
1687	—	—	2	2	2	8
1688	—	1				
1689	—	oplysninger mangler				
1690		oplysninger mangler				
1696	—	—	5	4	0	10
Gård nr. 5						
[htk. 8:4]						
1677	Chr. Sørensen	4	7	5	—	—
1678	—	—	4	3	2	16
1686	Poul Hansen	—	4	4	2	6
1687	—	—	4	4	2	6
1688	—	1				
1689	—	1				
1690	—	1				
Gård nr. 6						
[htk. 3:6]						
1677	Peder Madsen	2	5	3	—	—
1678	—	—	3	2	0	10
1686	Chr. Mathiesen	—	2	2	0	4
1687	—	—	2	2	0	3
1688	—	1				
1689	—	1				
1690	—	1				

Gård nr. 7

[htk. 3:2]	ildsteder	køer	heste	stude	får
1677 Thomas Jørgensen	2	3	3	–	–
1678 –	–	2	0	0	4
1686 –	–	2	2	0	4
1687 –	–	2	2	0	3
1688 –	1				
1689 –	1				
1690 Mette Thomses	1				

Uden matrikelnummer:

1677 Las Pedersen	1	1	0	–	–
1678	ikke nævnt				
1686 Laurids Pedersen	–	0	0	0	5
1687 –	–	0	0	0	4
1688 –	uden heste og køer, forarmede stakler herefter ikke nævnt				
1687 Poul	–	0	0	0	3
1688 Poul Jensen	uden heste og køer, forarmede stakler herefter ikke nævnt				
1677 Anders Sørensen	1	1	0	–	–
1678	ikke nævnt				
1686 –	–	0	0	0	8
1687 –	–	0	0	0	5

Almstok

Gård nr. 1

[htk. 2:3]

1677 Chr. Olufsen	1	2	2	–	–
1678 –	–	1	1	0	7
1686 Peder Christensen	–	1	0	0	2
1687 –	–	0	1	0	2
1688 –	1				
1689 –	1				
1689	ikke nævnt				
1690	ikke nævnt				
1690 –	1	uden heste og kvæg			

Gård nr. 2

[htk. 2:2]	ildsteder	køer	heste	stude	får
1677 Peder Hansen	0	2	2	–	–
1678 –	–	1	1	0	4
1686 –	–	1	1	0	0
1687 –	–	1	1	0	2
1688	ikke nævnt				
1689	ikke nævnt				
1689 –	1				
1690 –	1	uden heste og køer			
1690	ikke nævnt				

Gård nr. 3

[htk. 2:3]	ildsteder	køer	heste	stude	får
1677 Søren Madsen	1	2	1	–	–
1678 Søren Madsen	–	1	2	0	4
1686 Knud Eskildsen	–	1	1	0	4
1687 –	–	1	1	0	4
1688 –	1				
1689 Knud E.s enke	1	uden heste og kvæg			
1689 –	1	uden heste og køer			
1690	ikke nævnt				
1690	ikke nævnt				

Gård nr. 4

[htk. 2:2]	ildsteder	køer	heste	stude	får
1677 Mads Bundsen	1	2	1	–	–
1678 –	–	1	1	0	0
1686 Peder Madsen	–	1	1	2	4
1687 –	–	1	2	0	3
1688 –	1				
1689 –	1				
1690 –	1				

Gård nr. 5

[htk. 2:1]	ildsteder	køer	heste	stude	får
1677 Peder Christensen	beregnet sammen med gård nr. 6!				
1678 –	–	2	1	0	8
1686 –	–	1	1	0	4
1687 –	–	1	1	0	2
1688 Chr. Pedersen	1				
1689 Peder Christensen	1	uden heste og kvæg			
1689 –	1				
1690	ikke nævnt				

Gård nr. 6

[htk. 2:4]

	ildsteder	køer	heste	stude	får
1677 Jep Ebbesen*	3	5	4	—	—
1678 —	—	2	2	2	0
1686 —	—	1	1	3	0
1687 Iver Nielsen	—	1	1	0	3
1688 —	1				
1689 —	1				
1690 —	1				

* 1677 beregnet sammen med Peder Christensen på gård nr. 5.

Bilag III. Skattemandtal 1699

Fortegnelse på de personer, der findes udi Randbøl sogn til kopskatten, som efter kongl. majestæts allernådigste forordning af dato den 23. november anno 1699 bør at antegnes.

	<i>Daldover</i>		<i>Randbøl</i>
	Poul Lassen, hans hustru	Jørgen	Diderik Andersen, hans hustru haver
	Hans Jensen, hans hustru en søn	Skeel Due til Sønderskov	i mange år ligget ved sengen med stor pine og er ganske vanfør. En pige
	Knud Madsen, hans hustru en karl	Anneks- gården	Jørgen Poulsen, hans hustru
tjener	Trine Madsdatter en enke udi et gadehus med en ko		<i>Bindeballe</i>
til	<i>Vandel</i>	General- major	Poul Hansen, hans hustru,
Engels- holm	Jens Bendsen, hans hustru, en karl en tjenestepige	Johan Rantzau	en karl, en pige
	Søren Sørensen, hans hustru, som er ældgammel og skrøbe- lig, en dreng	Kolding kirke	Christen Mathiesen hans hustru
	<i>Almstok</i>	Rytterbønderne til obr. Ytervig's regiment:	Niels Olufsen, hans hustru
Sl. Otto Knudsens arvinger	Peder Jensen, hans hustru, en pige		Johan Davidsen, hans hustru
	Peder Madsen, hans hustru		Søren Bertelsen, hans hustru, en søn
Jomfr. Hedvig Brocken- huus	Christen Pedersen, hans hustru		Jørgen Jacobsen, hans hustru, en karl
			Knud Christensen, hans hustru, en karl

Herhos findes forarmede og svage, som formedelst deres store armod og skrøbelighed i denne hårde tid ej kan fortjene brødet

Daldover

Hans Lauridsen er ganske forarmet og der foruden haver en vanfør kvinde.

Knud Madsen haver nys mistet det lidet han havde ved ulykkelig ildebrand, er af ilden forbrændt i hænderne og går om og tigger.

Almstok

Peder Nielsen
Christen Melhersen
Anders Lassen

Bindeballe

Hans Nielsen en gadehusmand går om og tigger med sine børn

Anders Sørensen en gammel udlevet mand som i lige måde går og tigger.

I lige måde forarmede og ej brødet i denne hårde tid kan fortjene

At dette er således rigtig bekender jeg med egen hånd
Alexander Jakobsen
m. m.

Summary

The paper is a case study on settlement history. It attempts to explain the extent, structure and development of settlement in Randbøl parish (Vejle county in southern Jutland) from approximately 1570 to 1700. The parish is located on the Jutland ridge at the edge of the heath. It suffered severely during the wars 1627-1629, 1643-1645, and 1657-1660, especially due to the plague of 1659.

Following a brief introduction to the parish and its six villages (Chapter I) sources are presented (Chapter II). In particular the estates' tax lists for 1610-1656 are utilized as they illuminate also those areas where the crown did not own estates. Hereafter (Chapter III) various topics of settlement are presented.

A significant number of farms were »double farms« – i.e. two users were together responsible for the manorial dues. When paying taxes (until 1660) they were designated respectively as the »main user« (»hovedmand«) who was to pay full tax, and the »cottager« (»inderst«) who was to pay half the tax. A few landless houses show up in the sources with the taxes 1677-1699, they were not evident in the accounts of estates' tax lists for 1610-1656. In the village of Rygbjerg in 1597 four farms out of eight had been abandoned because of sand drifts, and in Bindeballe the buildings had to be moved twice because sand had drifted up to them.

The effects of the first two wars were quickly overcome, but the Swedish wars of 1657-1660 became catastrophic as a plague followed the Polish and Brandenburg assistant troops. In 1662 at least 66% of the farms were deserted, and at least three fourths of the parish's people must either have been wiped out or have moved. The reactions of the plague were not overcome in the seventeenth century. Before 1677 settlement reached half of its previous extent, then a stagnation set in, and the population stabilized at a considerably lower level than in the century's first half.

It was especially farms in villages on the heath that remained unoccupied; the village Rygbjerg remained deserted. Up to 1659 Randbøl parish had 200-300 inhabitants but in the last part of the century 100-150.

What is interesting about the population trend is that stagnation characterizes the rest of the seventeenth century. An analysis of taxes for grain tithes in Jelling district (»syssele«) shows that the farms on the more fertile moraine were rather quickly re-occupied, while the parishes on the edge of the heath plain took long time to regain their population. The recession in settlement seems to have followed the same patterns as in the fourteenth century. Many abandoned churches, which bear witness to the Middle Ages' crisis, are found especially in the area between the moraine and the heath plain. Randbøl parish together with other parishes along the Jutland ridge can be designated as a distinct marginal area, it was occupied during good times, but was abandoned when the areas' population as a whole was shrinking. Acute crisis produced a vacuum twice in history: with the Black Plague in the fourteenth century and the Swedish wars and plague in the seventeenth century.

KRONIK

Spredte erindringer fra tiden sidst i 90erne til 1980 –,

nedskrevet i maj 1980
af Estrid Torkild-Hansen †
sidste repræsentant for 1. generation
fam. Anders og Kirstine Nielsen,
Svejstrup Østergaard (1882-1938)*

Under mit nu veloverståede 4 ugers hospitalsophold på Lukasstiftelsens hospital faldt tiden efter den første egentlige sygdomstilstand mig særdeles lang – jeg havde det største besvær med at få tiden til at gå – jeg havde ikke kræfter til at læse mere end dagens avis, og dette endda kun ret overfladisk – men til gengæld opstod der en næsten hektisk tankevirksomhed, kredsende omkring de mange minder og erindringer fra et langt, lykkeligt og rigt livsforløb. Ja, hvor har jeg dog ikke i denne tid genoplevet erindringerne fra de lykkelige barndomsdage i Svejstrup, gymnasietiden i Århus og studietiden i København – med de efterfølgende 43 års virke i mit elskede undervisningsministerium – efter 2 år i det dystre Overpræsidium med skilsmisse- og underholdningsbidragssager – og et lykkeligt ægteskab gennem nu 55 år.

Og nu har jeg mærkeligt nok fået lyst til at nedskrive lidt herom, der kan tjene som et glimt tilbage til den første generation efter mine forældre – den første generation efter dem har bestået alene af os 4 søskende – Marie, Thorgny, Herdis og mig, hvoraf jeg nu som den længstlevende er den eneste, der kan videregive erindringer om oplevelser fra denne tidsperiode for familien.

Næste – 2. generation består jo alene af Thorgnys og Gudruns 4 børn, Knud, Kirsten, Flemming og Erik, som forlængst hver på sin måde og inden for hver sit virkefelt har tegnet et billede af denne generations opvækst, uddannelse og virke.

Som barn i Svejstrup havde jeg de lykkeligste dage, man kan forestille sig, altid – bortset fra de allersidste år – med fremgang og lykke for familien, dog i 1913 afbrudt af den tunge sorg, som Herdis' tidlige død efter en underlivssygdom var for os alle.

---

* Gården blev købt 15.12. 1882 for 63.000 kr. hvoraf 56.000 kr. for fast ejendom og 7.000 kr. for besætning og inventar. Den blev solgt i 1938 for 100.000 kr. hvoraf 85.000 kr. for fast ejendom og 15.000 kr. for løsøre.

Vi var som nævnt 4 søskende, men vi var faktisk kun Herdis og jeg, der rigtig havde fælles barndomsoplevelser i den daglige tilværelse.

Marie var født i 1883 og sluttede sin skolegang i Skanderborg Realskole med alm. forberedelseseksamen i 1899 og fik derefter straks ansættelse som privatlærerinde hos en plantør i Sindal ved Tversted og samtidig blev Thorgny, som 12-årig, elev i Århus Katedralskole og forlod dermed hjemmet for at kunne bo i Århus hos en lærerfamilie, som fader kendte fra Ry højskole.

Dermed var de 2 ældste søskende gledet ud af dagliglivet i barndomshjemmet, men naturligvis havde vi da fortsat fællesskab i hjemmet på Svejstrup Østergaard i alle ferier og ved større begivenheder.

Marie fortsatte sin lærervirksomhed; efter året i Tversted fik hun ansættelse ved Fru Laursens realskole i Århus, hvor hun virkede, lige til hendes kræfter ikke slog til længere. Hun øvede sin lærergerning alene på grundlag af sin alm. forberedelseseksamen, suppleret med et antal feriekursus, hvorved hun uddybede sin viden i de fag, hvori hun underviste, naturfag og håndarbejde.

I min gymnasietid, 1908-11, boede jeg i et værelse ved siden af Maries i fru Laursens private ejendom ved skolen, så vi var i disse 3 år nær sammen i det daglige, selvom jeg var i selvstændig pension på Gæstehjemmet i Ryesgade, ca. 5 minutters gang fra bopælen i Søndergade.

Marie var desuden med sine lange ferier gennem hele livet stærkt knyttet til barndomshjemmet, således at hun og jeg har stået hinanden nær gennem ungdomslivet og senere hen.

Med Thorgny var det anderledes; jeg var jo kun 7 år, da han forlod dagliglivet på Svejstrup Østergaard –; efter at have bestået 4'klassens hovedeksamen på Katedralskolen og efter 2 års forløb studentereksamen drog han straks til København for at begynde det medicinske studium. Jeg ville tro, at når fader og moder valgte denne skolegang for deres søn, må det ses i forbindelse med de trange tider og svære kår, der i 90erne tegnede sig for en fremtid ved landbruget i modsætning til, hvad den akademiske verden dengang kunne frembyde.

Det er mit indtryk, at Thorgny straks følte sig grebet af interesse for sit studium, og når han i sin studietid holdt ferie i Svejstrup, så blev tiden faktisk i overvejende omfang tilbragt i Ry hos vores onkel dr. Isager og »faster Maren« – datter i 2' ægteskab af faders stedfader, Jens Frandsen – Isager havde stilling som overlæge ved Ry sanatorium, han havde desuden en stor privat lægepraksis og lægebolig ved Ry Stationsby med den naturskønne beliggenhed ved Himmelsbjergsøerne, som man besejlede med egen robåd, både til lystfiskeri og sejlads til småøer i søen, hvor bespisning skete med medbragte madkurve og benyttelse af bål til nærmere tilberedning af maden. Det var alt i alt en herlig tid.

Desværre endte denne tid med et brud mellem familierne p.gr.a. en misforståelse m.h.t. Isagers indforståelse med Thorgnys plan om at nedsætte sig som praktiserende nabolæge med bopæl ved Alken station, hvor fader havde opført et smukt lille rødstensmuret hus, der skulle være Thorgnys bolig, lige ved Alken station.

Huset står der vist endnu. Men planen om nedsættelse der blev ganske opgivet. Dette smertelige brud blev dog lykkeligvis efter års forløb rettet op igen.

Efter ophøret af ferieophold ved Ry St. fulgte for Thorgny nogle års sommerferieophold hos vor søster Herdis, i 1909 gift med pastor Kuhlman ved Bedsted-Grurup kirke i Thy, med bopæl i den gamle præstegård i Bedsted med den skønne have, præget af forgængernes sans for stauder og andre skønne beplantninger, indtil dette ophørte ved Herdis' meget sørgelige død d. 26/9-1913, en måned før hendes 25 års fødselsdag.

Og så var tiden gået, til Thorgny afsluttede sin lægeuddannelse, den efterfølgende turnus med ansættelse mange steder som Hald, Nakkebølle, Vejlefjord og sidst Silkeborg – under krigen 1914-18 nogen tids ansættelse som reservelæge i hæren, med indkvartering hos en ældre enke i Vanløse, hvortil han ofte fik mig inviteret ud til daglig, hyggelig middagsbespisning, hvad jeg naturligvis var meget glad for.

Fra Thorgnys studietid har jeg naturligvis i klar erindring hans periode med dyrkelse af det dengang netop udbredte J.P. Müllers system for hjemmegymnastik og Hindhedes kost – reformplan for en billigere og mere sundhedsrigtig kost, dette gav sig udslag i Thorgnys deltagelse i en konkurrence om at sætte den daglige kostpris så langt ned som muligt. Thorgny bestræbte sig i det hele for at gøre sin tilværelse så billig som muligt, netop på et tidspunkt, hvor der slet ikke var behov derfor.

Jeg har således i klar erindring, hvordan Thorgny engang afslog at modtage faders tilbud om dækning af en udgift, han havde haft, med forslag til fader om at give beløbet til mig, som sikkert havde mere behov derfor.

Thorgny var, som det allerede vil fremgå af foran anførte, trods afstanden mellem os i barndommen, mange gange senere særdeles omsorgsfuld for mig; i mit første studieår i København 1911-12 var han kandidat på Rigshospitalet med bopæl samme sted; i hovedbygningens indgangsfløj mod Blegdamsvejen som netop står der endnu, og han inviterede mig ofte til at besøge sig der, ja, næsten hver dag til stor adspredelse for mig i min ensomhed i den store by.

Fra 1899, da Marie og Thorgny havde forladt Skanderborg Realskole, var Herdis og jeg alene tilbage hjemme, Herdis var 1 år elev i TS Langs kostskole i Silkeborg, og jeg gik 2 år i Bjedstrup forskole, og fra 1900 blev vi elever i Skanderborg private realskole. Fra denne tid erindrer jeg særligt vore daglige køreture fra Svejstrup til Skanderborg og hjem igen, 1 time hver vej; vi kørte jo ikke hurtigt med de små heste, vi havde, det meget bakkede terræn og det lille køretøj, først en lille kassevogn, så en gig og sidst en jumble, så vi fik tid til at leve os sammen med det skønne landskab, som vi passerede; især i Linddalen, som dengang var helt ubebygget var der meget smukt, vi kendte hvert hus, hvert bed, ja næsten hver plantevækst i grøfter og haver. Det kunne ske, at vi havde oplevelser med stædige og ustyrlige heste, med landstrygere, som ville køre med os, med tærskværker, som hestene var bange for og ikke ville køre forbi, men det var kun sjældne og ikke alvorlige oplevelser. Det var en uforglemmelig skønhed, vi oplevede på disse

ture igennem de vistnok 3 år, vi var henvist til dem.

Da Herdis havde bestået alm. forberedelseseksamen, tog hun, i lighed med, hvad Marie havde gjort, stilling som lærerinde, og det var så fjernt som ved Gilleleje private realskole. Så blev jeg alene tilbage til skolegangen i Skanderborg. Jeg husker ikke ret, hvordan jeg så fik tilbagelagt vejen Svejstrup-Skanderborg, men jeg husker, at jeg i perioder boede som kostelev på skolen, som ikke ellers havde kostelever.

I 1907 kunne fader og moder fejre deres sølvbryllup, og det står for mig som en skelsættende begivenhed, idet det da for første gang måtte vække til forståelse af at fader, støttet af moder, havde øvet en for landbruget og landbefolkningen som helhed betydningsfuld virksomhed i højere plan. Fra tidlig morgen strømmede det ind med deputationer, gaver og lykønskninger fra det ganske land, bl.a. fra Andelsudvalget, Andelsbladet, Jysk Andels-foderstofforretning, Foreningen af jyske landboforeninger, Dansk Smørmærkeforretning – der just med fader som formand havde fået gennemført loven om lurmærket som påbudt varemærke for det danske smør til eksport, hvorfor der også kom en pompøs gave fra den hidtidige mellemmand ved forhandling af det danske smør til England, en sølvterrin, pyntet med hvide syrener så smukt, at jeg aldrig har glemt det skønhedsudtryk, den bragte mig.

For faders indsats for lurmærkelovens gennemførelse er der redegjort meget udførligt og på hædrende måde i Det Kgl. Landhusholdningsselskabs 200 års jubilæumsbog »For Fædrelandets bedre flor« i et særligt afsnit »Anders Nielsen, Svejstrup Østergaard«, pag. 140, endda det ikke tjener til Landhusholdningsselskabets ære, at det ikke i sin tid ville støtte planen om lurmærkets gennemførelse.

Gaverne til sølvbrylluppet var overvældende, såsom 2 sæt sølvkaffekander med sukkerskål og flødekande, det ene desuden med en sølvthepotte, der var en guldsmedeæske med 12 sølvknive, mange sæt sølvspiseskeer og sølvgafler, theskeer, potageskeer, grødskeer, en sølvskål og fra Svejstrup beboerne et egetræsdækketøjsskab samt fra Skanderborg landboforening, et dobbeltkapslet guldur med lang guldkæde med en 4-dobbelt medaljon, et ur, fader altid bar, såvel til daglig som til festdragt – jeg ville tro, at Knud har arvet denne gave.

Festen blev fejret i det dengang nyopførte Svejstrup forsamlingshus med 120 gæster den første dag fra nær og fjern, og for den lokale befolkning den næstfølgende dag.

Spadsereturen fra gården til forsamlingshuset og tilbage igen var begunstiget af et strålende solskinsvejr. Der var menukort med billeder af forsamlingshuset og Svejstrup Østergaard i baggrunden – der var 4 retter mad og 4 slags vine, vel at mærke alle Fåborg-vine! Det var en fest, som kastede glans langt ud over fremtiden.

Så fulgte iøvrigt for mig, efter afslutningen med alm. forberedelseseksamen min skolegang i Skanderborg i 1907, det tristeste år i min tilværelse, i starten uden fremtidsplaner af nogen art, alene beskæftiget med husvæsenet som eneste hjælp for moder, i en tid, hvor fader var særdeles meget borte fra hjemmet,

optaget af gennemførelse af de stadigt voksende opgaver i landbrugs- og andelsvæsenets tjeneste, altid dog stilende mod hjemmet i al sin fritid.

Det var for mig en yderst primitiv og stillestående tilværelse med en husførelse fjernt fra den travle husførelse i 90'erne, hvor fader mest var hjemme og hvor fader og moder drev mejerivirksomhed ved siden af landbruget med en hestetrucket centrifuge, hvorfra der solgtes smør til familier i Skanderborg, hvortil mine søskende i forbindelse med skolegangen i Skanderborg bragte smørret i de smukke blå stenkrukker af den slags, der stadig findes, og hvor den daglige husholdning omfattede 16 personer, 5 karle eller landbrugs elever, 5 kvindelige medhjælpere, evt. husholdningselever, 4 børn og fader og moder.

Den stærkt indskrænkede husførelse havde sammenhæng med, at moder havde overtaget driften af landbruget – ved forpagtning fra fader! – så hun uden at skulle stå til regnskab, når fader kom hjem, kunne træffe alle beslutninger om driftens tilrettelæggelse, gerne med en forvalter ved sin side, og i forbindelse hermed var landbruget gjort kvægløst, så der ikke krævedes større folkehold.

Det var dog trods alt en tid med mange gode oplevelser i det folkelige fællesskab, som udfoldede sig i Svejstrup forsamlingshus, som moder var formand for, og hvor hun ofte arrangerede møder med fremtrædende personligheder og folkelige sammenkomster, ofte med dans, som lige passede til min 16-årige alder.

Og så blev da spørgsmålet om min fremtidige uddannelse taget op til drøftelse som aktuelt, først resulterende i en plan om at søge optagelse på Askov højskole, hvorfra jeg blev afvist som for ung, derefter opstod i forbindelse med den ved Almueskoleloven af 1903 åbnede lettere adgang til studentereksamen, som netop var trådt i kraft, planer om at blive student med skolegang i Århus Katedralskole, hvor jeg også ved besøg hos rektor Vaupel blev godkendt som tilmeldt til optagelsesprøve, men senere fik afbud fra at komme til prøve, da alle pladser var optaget af skolens egne »aspiranter« – det var fortrinsvis lærernes privat forberedte elever, en ordning som Nina Bang påbød afskaffet, og som jo også var forkastelig set ud fra synspunktet om lige adgang for børn fra landet og børn fra byen.

Så kom jeg fra sommeren 1908 ind som elev på Marselisborg privatejede kostskole, en skole, som jeg mere vil rose for den skønne beliggenhed med have og park i direkte forbindelse med Marselisborg skovene og 3' gymnasieklases privilegium med en udsigt over bugten over mod Mols, så skøn, at den ligefrem distraherede fra undervisningen – end for selve skolegangen. Jeg elskede dog skolen så højt, at jeg endnu husker min hektiske gråd ved afslutningsfesten over at skulle forlade den.

Efter studentereksamen i 1911 gik vejen videre til København, hvor jeg efter nogen vaklen og usikkerhed valgte det juridiske studium, mere fordi jeg af nerve-mæssige grunde ikke turde stille imod den medicinske uddannelse og af skræk for mulige disciplinære vanskeligheder ikke turde stille imod en lærergerning, end for juraens egen skyld.

I hele min studietid var fader særdeles travlt virkende inden for landbrugs- og andelsvæsen, altid optaget af løsning af betydningsfulde opgaver, hvoriblandt

oprettelsen og senere driften af Andelsbanken og oprettelsen af et landbrugsråd indtog førstepladsen.

Om faders meget stærke medvirken ved landbrugsrådets oprettelse er der skrevet meget indgående i den i 1976 udgivne bog »Landbrugsrådets tilblivelse« ved Torben Hansgaard.

Under den første verdenskrigs første år fik fader lejlighed til at gøre en stor indsats til gavn for det danske landbrug og dets andelsvæsen, der bevirkede, at man fra landbrugets og andelsvæsenets side ønskede at vise fader en hædersbevisning, hvis gennemførelse jeg blev inddraget i ved en oplevelse jeg aldrig glemmer.

Da jeg en dag i sommeren 1915 sad på mit værelse i Grundtvigs hus, hvor jeg boede i hele min studietid 1911-18, og syslede med min forberedelse til de juridiske forelæsninger på universitetet og hos manuduktøren, bankede det på min dør og 3 store mørkkledte (»møde«-klædte efter tidens skik) herrer trådte ind med direktør Broberg (DFDB) som talcrør og fortalte, at de af en større landbokreds havde fået til opgave for et beløb af 2500 kr. at indkøbe gavenstande til fader og moder, og spurgte, om jeg ville hjælpe dem med disse indkøb, hvad jeg naturligvis gerne ville.

Taxaen, der holdt på gaden, blev straks dirigeret ud til maleren Harald Foss' hjem. Man vidste, at han havde et maleri fra Gl. Rye. Man så dette billede med de skønne lyngklædte bakker i forgrunden, med Rye kirke som højdepunkt, netop faders barndomsegn, og uden diskussion blev det i hast købt for 1200 kr. Så kørte man til hofjuveler Michelsen i Bredgade, hvor man købte 3 kgl. porcelænsvaser med skønne havbilleder og måger og tang i sølvbeslag, det flotteste og bedste, der fandtes i butikken, og så kørte man til Arnbaks kunsthandel, også i Bredgade, hvor man købte maleriet fra Ll. Værløse af P. Mønsted formedelst 500 kr.

De 3 herrer kørte mig tilbage til Grundtvigs hus, hvor jeg genindtog min plads ved studierne en stor og uforglemmelig oplevelse rigere.

I løbet af sommeren 1915 blev de indkøbte gaver overrakt fader og moder ved en festlighed i »Estraden« i Skanderborg dyrehave, med deltagelse af en repræsentativ forsamling af landbrugets og andelsvæsenets folk.

Gaverne blev hjemført til dagligstuen på Svejstrup Østergaard, som de faktisk forvandlede til den rigeste og skønneste stue, man kunne forestille sig, og det gjaldt for alle fremtidens dage.

Næppe har noget maleri kunnet yde modtageren større glæde, end dette billede gav fader. Han havde jo ikke mange dage med fuldkommen ro i hjemmet, men jeg erindrer som nogle af de rigeste stunder med fader i hjemmet de stunder, hvor han ved at se på maleriet fra Gl. Rye hengav sig til sine erindringer fra barneårene, da han endnu som dreng fra Jægergaarden tilbragte sin tid på Jægergaardens

---

Harald Foss, 1843-1922; i Store Nordiske konversationsleksikon beskrevet som en af sin tids bedste landskabsmalere, titulærprofessor ved akademiet, repræsenteret på Statens Museum for kunst med 5 malerier, og også repræsenteret på andre museer, bl.a. Århus Museum.

jorder ved vejen fra Gl. Rye til Himmelbjerget, hvor han passede småkvæg, små beplantninger, snittede småpinde og i blink så hen til en fremtid med bedre forhold for landbefolkningen – og sådanne blink har han jo haft.

I de følgende år udfoldede fader fortsat en travl virksomhed til fremme af andelvæsen efter behov derfor og landbrugets forhold i det hele.

Der var ofte modstridende kræfter, der skulle overvindes, nævnes kan således vanskelighederne for den nyoprettede Danske Andels Cementfabrik, der kom ud for et sagsanlæg fra F.L. Smidths cementfabrikker, der resulterede i en højesteretsdom, hvorefter andelhaverne var bundet til for en vis tidsperiode at aftage deres forbrug af cement fra F.L. Smidths-fabrikkerne, således at Andels-cementfabrikkerne i de første år kun kunne fabrikere, men ikke afsætte sin produktion til andelshaverne.

I denne tidsperiode indtraf også en episode med et særdeles hårdt og skarpt angreb fra den radikale regerings side på fader personligt for at være gået uden for sin kompetence i forhandlinger om eksport til England; regeringen forlangte ligefrem over for andelsudvalget, at man valgte ny formand, hvilket andelsudvalget pure afviste som et aldeles ubegrundet krav og foretog enstemmigt genvalg – utroligt, at en radikal regering i den grad kunne tilsidesætte en organisations selvstyre (Det står mig ikke klart, om den kritiserede handling stod i forbindelse med den indsats, for hvilken man netop fra landbrugets og andelsvæsenets side havde vist sin påskønnelse gennem de foran omtalte gaver).

Andelsbanken kom ud for modstand fra Århus by med planer om opførelse af en bygning for banken på den erhvervede grund ved Domkirken og Teatret, hvilket førte til bankens flytning til København, hvor man i forbindelse med Arbejdernes Andelsboligforening erhvervede den centralt beliggende grund ved Vesterbros passage og her opførte »Axelborg«.

Ved Andelsbankens flytning til København blev faders ophold her så hyppige og tidskrævende, at det faldt naturligt for ham at have en lejlighed her.

Som foran nævnt boede jeg i hele min studietid i Grundtvigs hus, og det var under helt misundelsesværdige betingelser uden bekymringer af nogen art for mig, til sidst mod en betaling af 75 kr. pr. md. for alt med 4 daglige 1' classes måltider, morgen, frokost, middag og aftensbord, telefon, avislæsestue, adgang til badeværelse, portier-service m.m., og at det så i 1918 endte med bestået juridisk embedseksamen med en 1' karakter – strøget mål – det var næsten utroligt og vidunderligt.

Samtidig blev jeg forlovet med min tilkommende ægtefælle, som jeg derefter har delt livet med gennem 55 år nu i 1980.

Da jeg efter min eksamen havde fået ansættelse i Københavns Overpræsidium og ikke fortsat kunne bo i Grundtvigs hus og ikke var indstillet på bryllup lige med det samme, passede det særdeles godt for mig indtil videre at kunne dele lejlighed med fader, og det førte så til, at fader lejede en stor 5 værelses lejlighed på Værnedamsvej (nr. 2), hvor fader og jeg så delte bopæl – uden husførelse – 1918-25, da jeg blev gift, hvorefter vi lejede lejlighed i det på Østerbro nyopførte

»Ved Classens Have«, hvor vi indrettede os med fælles husførelse i 2 naboledigheder.

Tiden efter 1918 eller måske først efter 1920 blev en modgangens tid. Vi var nu inde i efterkrigstiden efter første verdenskrig med alle dens ulykkelige hændelser, med Landmandsbankens sammenbrud som den helt dominerende økonomiske ulykke for landet, og de dermed følgende utallige krak indenfor de største erhvervsvirksomheder og rigmandsverdenen; også for Andelsbanken tegnede der sig alvorlige vanskeligheder, som gav anledning til angreb og kritik for utilstrækkelig sikring mod tabgivende dispositioner, især var det andelsmejeriernes vidtløftige dispositioner, der bragte banken i fare, og da det efter en forudgående undersøgelse blev besluttet at standse bankens virksomhed i 1925, skiftede stemningen mod fader fra den højeste tillid til kraftig mistillid – det førte til, at fader mistede sine mange og mangeårige tillidsposter, en efter en, det hårdeste slag var nok hans fald som formand for Jysk Andelsfoderstofforretning, som han vel kan betragtes som stifter af, og som han havde været formand for fra oprettelsen i 1898.

Faders holdning over for denne modgang var i begyndelsen i det ydre stærk og fast, måske hentede han sin styrke i bevidstheden om alt det meget, han faktisk havde udrettet, og som ikke kunne rokkes ved bankens efterfølgende standsning; han trak sig ikke tilbage fra sine poster, som det undertiden blev foreslået ham af trofaste venner, men valgte at tage nederlagene, som man tilføjede ham, med vemod og altid med tak for den tid, man havde givet ham lov til at virke i sine hverv.

Men alt dette smertede ham dog så dybt, at det vel blev årsag til hans tidlige død som kun 69-årig. Jeg har altid anset det for en lykke, at fader på denne måde blev fri for at opleve en uvirksom og måske fortsat i nogen grad miskendt alderdom.

De sidste års angreb og kritik var dog ikke stærkere, end at hans dødsfald blev omtalt i så at sige alle landets blade med en enestående hyldelse som en høvdingeskikkelse, der havde virket stort til landets og befolkningens, især landbefolkningens, gavn, selvom der også i denne omtale indflettedes kritik af forholdene, især i forbindelse med Andelsbankens virksomhed.

Det må iøvrigt hermed erindres, at der fortsat er rejst tvivl, om det var rigtigt, at man standsede bankens virksomhed, da likvidationens resultat gav dækning til indskyderne.

Der rejstes da også af Andelsfolkene en mindsten for ham på Svejstrup Østergaard mark ved landevejen Skanderborg-Ry.

Deltagelsen ved selve begravelsen var overvældende, både med personligt fremmøde af repræsentanter fra de store andelsforetagender og landbrugets organisationer og med et overvældende antal kranser og dekorationer med signerede bånd, så mangfoldigt at blomstervældet dækkede pladsen langt udenfor gravstedets rammer.

Der findes fotografier er dette både i avisudklip og i vor private fotografisamling.

Faders modgang* tog nu indirekte også på mine kræfter, så jeg ved siden af mit arbejde ikke havde nerver til at foretage en selvstændig bedømmelse af de rejste problemer, men levede på den dybeste overbevisning om, at jeg altid og trygt kunne stå ved faders side.

Efter min eksamen i 1918 fulgte de foran nævnte 2 års ansættelse i overpræsiediet, hvor jeg var beskæftiget med så dystre sager som indkrævning af underholdsbidrag fra fædre til børn, født udenfor ægteskab, eller skilsmissebørn, og derefter fulgte fra 1/6 1920 43 års ansættelse i undervisningsministeriet, som var en vidunderlig arbejdsplads, og som har givet mig en overdådighed af oplevelser. Altid med opgaver, der var værd at arbejde for, med forhandlinger og samarbejde med fremtrædende personligheder indenfor kulturens verden.

Jeg har oplevet ministre Appel, Nina Bang, Byskov, Borgberg, Jørgen Jørgensen, i flere regeringer, – han vovede i 1938 at indstille mig til kontorchefsnævnelser, som den første kvindelige kontorchef i centraladministrationen, hvilket det passede godt for den radikale minister at udvirke; hvilken udvikling er der ikke sket siden da! – desuden ministre Højberg Christensen, i Erik Scavenius regering, A.M. Hansen, der altid erklærede sig som livs stedfortræder for Jørgen Jørgensen, der til sin egen store skuffelse ikke måtte komme med i Buhls samlingsregering, og så endvidere ministre M. Hartling, Hartvig Frisch, Bomholt – i flere regeringer. Flemming Hvidberg og Helveg Petersen – alle sammen står de for mig som personligheder af ministerformat. Hvad angår en egentlig demokratisk indstilling står Jørgen Jørgensen for mig som endog større end mange af de socialdemokratiske ministre, han står for mig som personifikationen af den ægte folkelig-demokratiske livsholdning i Grundtvigs ånd.

Det havde stået for mig som en stor tillokkelse ved ansættelsen i ministeriet at ferierne var lange og arbejdsdagen kort – i denne henseende blev alle mine forventninger gjort til skamme – jeg har holdt korte ferier og ubegrænset arbejdstid – men glæden og lysten til arbejdet har begrundet dette.

Det var mit princip at lade arbejdet komme i første række i min tilværelse og privatlivet i anden række, et princip, som måske er af tvivlsom berettigelse, når man som jeg var gift og havde pligter overfor hjem og ægtefælle, men jeg har været begunstiget af at have en ægtefælle, som gav mig den fulde frihed m.h.t. bestridelsen af mit arbejde i det omfang, jeg lod det brede sig ud over vort hjemmeliv, og som samtidig ofte gennem samtaler og drøftelse kunne give mig impulser og inspiration til arbejdets bestridelse.

Når jeg nu ser tilbage over min 43-årige virksomhed i undervisningsministeriet er det, på nær enkelte skuffelser, med største glæde og taknemmelighed, herunder

---

* kombineret med de privatøkonomiske bekymringer i forbindelse med Thorgnys opgivelse af kuranstalten Midtjylland –

taknemmelighed for at man i 1953 ønskede at hæve mig op over kontorchefstillingen ved at oprette en honorarlønnet stilling som kommitteret i skolesager, en stilling, som blev oprettet for mig og bortfaldt med min afgang – ligesom jeg da også var meget taknemmelig for, at man ved min afgangsalder opfordrede mig til at fortsætte endnu en tid på grund af den dengang igangværende omorganisation af ministeriet – det kom til at dreje sig om tiden 1/1 1962 til 30/4 1963.

Det har i det hele ikke skortet fra ministeriets side på opmærksomhed og velvilje overfor mig gennem alle årene. Jeg blev således indstillet til udnævnelse til ridder af Dannebrog blandt de første 10 kvinder, der udnævntes til riddere, da de kgl. nådesbevisninger i 1951 udvidedes til også at omfatte kvinder, senere fulgte udnævnelsen til Ridder¹ og senere igen kom som en særlig anerkendelse for mig udnævnelsen til Kommandør, som liggende over den for kontorchefer normale grænse ved Ridder¹.

Efter alle kongelige udnævnelser og tildeling af nådesbevisninger gik jeg i audiens hos henholdsvis Chr. X og Frederik IX, ligesom jeg altid gik til den store Nytårskur for den talstærke embedsmandskreds, hvortil jeg hørte – det morede mig at træffe kolleger fra andre ministerier.

Og så har jeg da nu været pensionist i 17 år med fuldkommen fritagelse for arbejde af nogen art – bortset fra det helt nødtørftige i hjemmets dagligliv – alt imens min ægtefælle fortsat har videreført sin advokatforretning – således at han har drevet den igennem 59 år – og først har opgivet den efter at en sygdomsperiode i sommeren 1979 tog så hårdt på hans kræfter, at han ikke længere formåede at fortsætte forretningen, der stillede meget store krav til hans arbejdsindsats, idet han til sidst ikke havde nogen medhjælper.

Hans lykkeligste år var nok årene 1947-1967, da han med største interesse og flid, og med mange personlige bidrag, redigerede Sagførerbladet – senere Advokatbladet – og herfor høstede megen anerkendelse, blandet med nogen kritik; bladet blev på dette tidspunkt af en svensk højesteretsdommer betegnet som Nordens bedste juridiske tidsskrift.

Vi har haft den lykke at han fik lov til – d.v.s. var i stand til at afvikle sin forretning pr. 31/12 1979 i fuldkommen harmoni med klienter og med sagførerkollegaen landsretssagfører Vagn Skovlund, som udviste al den hjælpsomhed, som det kollegiale forhold og lejemålet hos ham i St. Kongensgade – efter flytning fra kontoret gennem 40 år på Gl. Torv – kunne give mulighed for.

Og nu i vor høje alder kan vi da i fællesskab nyde vort otium.

Tilværelsen består jo for de fleste i et privatliv og et virksomhedsliv. Vort privatliv har været ret enkelt, men vi har da i privatlivet haft stor glæde af vore 3 nevøer og vor niece, som alle har vist os stor opmærksomhed, og som alle har kunnet glæde os med deres dygtighed og indsats i deres forskellige stillinger – og som vi skylder stor tak for deres holdning overfor os.

Maj 1980
E. T.-H.

THOMAS MADSEN-MYGDAL

Landbrugsliberalismens største skikkelse.

Af Erik Helmer Pedersen

Da Madsen-Mygdal var 16 år, blev han efter faderens ønske sendt på Jelling seminarium. I 1896 blev han da også lærer, men bortset fra enkelte vikariater for sin far m.m., brugte han dog aldrig denne uddannelse. Hans hu stod så afgjort til landbruget, og efter et ophold på Dalum landbrugsskole 1899-1900 kom han på Landbohøjskolen, hvorfra han i 1902 tog eksamen med en vist aldrig overgået toppræstation. Indrammet af to perioder som lærer på Dalum virkede han 1903-07 som konsulent i planteavl for Jyske landboforeninger. I 1908 blev han forstander på Dalum, en post han bestred til 1/11 1920. I den tid, han kunne afse hertil, virkede han som en myndig og dygtig skoleleder, hvis pædagogiske ambitioner også rakte ind på det kulturelle område. Landbrugsøkonomi og -teknik til hverdag, Mozart og Beethoven til lørdag-søndag under hyppigt medvirken af Madsen-Mygdal-trioen, hvor han selv spillede cello. Hans dybe, varme mandfølkerøst lod sig også gerne høre i f.eks. »Gluntarna«. Snart var der dog bud efter ham udefra. Alt imens han redigerede 4-bindsværket »Landbrugets Ordbog« (1908-14) og desuden skrev flere småskrifter, bla.a. en fortrinlig lærebog »Mergling og kalkning« (1911), blev han formand for Landboforeningen for Odense og omegn og medlem af bestyrelsen for Odense Eksportslagteri (1912). Det rad. Venstre havde bud efter ham ved valgene til rigsdagen 1910, 13 og 15, men blev her mødt med afslag. Også et tilbud i 1913 om at blive trafikminister i regeringen Zahle blev afvist. Han ville være landbrugsminister, hverken mere eller mindre. Snart skulle det da også vise sig, at regeringens mest kompromisløse modstander hed Madsen-Mygdal. På den 4. andelskongres i Odensen 6-7/4 1914 havde han som *sit* svar på Alex. Foss' to år gamle problemstilling »Danmark som industriland« vendt sig skarpt imod det, han kaldte en »kunstig« beskyttelse af industrien. Ethvert indgreb i den frie markedsmekanisme, hvad enten det blev foretaget af statsmagten eller organisationer (=fagforeninger!) skulle skånselsløst bekæmpes. Da nu regeringen under indtryk af verdenskrigens forsyningsvanskeligheder tyede til prisdæpende foranstaltninger, var Madsen-Mygdal, der 2/3 1915 var blevet formand for Odense Eksportslagteri, straks klar med sit alternativ: Statslig fødestofimport i stedet for maksimalpriser på korn (dec. 1914) og dyrtidshjælp, finansieret gennem ekstraordinære skatter, i stedet for lavere hjemmemarkedspriser på flæsk (juli-aug. 1915). I de efterfølgende fire år førte Madsen-Mygdal en

stædig og vedholdende kamp *for* landbrugets ve og vel og *mod* regeringens landsfaderlige bestræbelser på at fordele krigsfortjenesten som neutralt land ligeligt mellem de enkelte borgere. Til dette formål rådede han over ikke færre end 6 organisationsplaceringer på topplanet: Landbrugsrådet af 30/8 1915, Landbrugets eksportdelegation af maj 1916 (-17) (tillige med forpagter Chr. Sonne og Ø.K.s. H.N. Andersen), Industriens og landbrugets 13-mands eksportudvalg, Erhvervenes Fællesudvalg af 23/12 1917 (-19), Det stående Landbrugsudvalg af 13/7 1917 (-19) og formandsskabet for De danske landboforeninger 1918 (-20). I vide kredse stod han i disse år som indbegrebet af saglig indsigt og patriotisk integritet, når han hjemførte resultater fra sine handelsforhandlinger i England, og når han i en indre dansk sammenhæng søgte at få erhvervsøkonomiske og nationale hensyn til at gå op i en højere enhed. Selv lagde han ikke skjul på, at skurken i disse års danmarkshistoriske drama ret entydigt var industrien, især den del heraf, som stod Prisreguleringskommissionen af 7/8 1914 nær. Det måtte da harme Madsen-Mygdal dobbelt at se den andelsorganiserede landbrugsindustri krybe ind under statsmagtens skjærmende ly. Foderstofbranchen og Andelsbanken under rivalen til posten som landbrugets topleder Anders Nielsen og mejeribrugget under dennes kronprins Niels Porse påkaldte sig her mest opmærksomhed. Begge ville de fremme aktiviteter, som efter Madsen-Mygdals opfattelse ikke ville kunne overleve på markedsøkonomiske vilkår. Da krigen var slut nov. 1918, måtte det iflg. Madsen-Mygdal være regeringens fornemste opgave at få genskabt frie forhold. Da Zahle-styret ikke desto mindre tøvede hermed, ja faktisk var mest stemt for at videreføre den reguleringspolitiske linje og i den sammenhæng stemme landbrugets produktion og afsætning efter landets ydre og indre behov, satte Madsen-Mygdal fra sommeren 1919 en afgørende kampagne ind. Her kom posten som ledende præsident i en erhvervspolitisk nydannelse: Landbrugsrådet (af 20/6 1919), oprettet af De danske landboforeninger, Andelsudvalget og Landhusholdningsselskabet, Madsen-Mygdal svært tilpas. Samtidig med at han afviklede sine tidligere engagementer (slagteriet 18/8 19, landbrugsskolen og posten som formand for Foreningen af danske landbrugslærere pr 1.11.1920), mobiliserede han hele sin indflydelse på at bekæmpe reguleringspolitikken og på at få tilvejebragt et liberalt alternativ. Det traf sig da yderst belejligt, at regeringen omgikkedes med planer om at modgå faldet i kronkursen gennem importrestriktioner (dec. 1919). Her over for satte han *sit* frigørelsesprogram, som han, omend med noget besvær, fik Landbrugsrådets støtte til. Da regeringen i begyndelsen af marts 1920 alligevel søgte at få sine tanker fæstnet i lovform, kaldte Madsen-Mygdal til offensiv fra nær og fjern. Det er hævet over enhver tvivl, at han her handlede i nær forståelse med Ø.K.s H.N. Andersen, som i løbet af marts 1920 stod som regeringens afgørende modstander i spørgsmålet om Danmarks holdning til grænsespørgsmålet («Påskekrisen»). I det afskedigede Zahle-ministeriums sted fremstod et par forretningsministerier, og i denne periode søgte Madsen-Mygdals landbrugsråd at få etableret en vareudveksling mellem Danmark (landbrugsvarer plus planteolie fra Ø.K.!) og Tyskland (råvarer

og drivstoffer). Det mislykkedes imidlertid. Efter Venstres sejr ved folketingsvalget 26/4 blev Madsen-Mygdals landbrugsminister i den nye regering Niels Neergaard 1920-24. I betragtning af Madsen-Mygdal tilintetgørende kritik af Zahle-regeringens påståede forkærlighed for centralistiske styreformere måtte det virke ikke så lidt ironisk, at netop *han* måtte lægge navn til nok en kornlov til regulering af landets forsyning med brødkorn. (10/9 1920). Da også Valutakommissionen af 4/9 s.å. også foretrak reguleringslinjen, fik Madsen-Mygdal dens betænkning lagt ad acta, mens han selv og H.N. Andersen nok engang drog til England for at få liberaliseringen fremskyndet derovre. England fjernede da også restriktionerne på levnedsmiddelimporten pr. 1/4 1921, selv om Madsen-Mygdals andel i denne beslutning nok er beskeden. På sin side sørgede han effektivt for at få fjernet alle bånd på dansk landbrugsproduktion og -afsætning. En vidtgående hensyntagen til de frie og uafhængige landbrugsproducenter – det karakteriserer i få ord hans indsats som landbrugsminister. De få lovgivningsinitiativer, han tog i denne periode, havde så at sige alle det sigte at lette og forbedre landmændenes produktions- og afsætningsforhold. Gennem statshusmandsloven af 6/5 1921 brød han afgørende med Zahle-regeringens forsøg på at erstatte de traditionelle besiddelsesformer i statshusmandsbruget med jordrentebruget (jordlovene af 4/10 1919). Her som andetsteds foretrak Madsen-Mygdal ubetinget det traditionelle selveje.

Når der ikke kan påvises flere principielle udspil fra landbrugsministeren Madsen-Mygdal i disse år, hænger det givet sammen med den kendsgerning, at han fra sept. 1922 de facto var regeringens leder, efter at Neergaard afgørende havde fejlbedømt situationen omkring Landmandsbankens sammenbrud. Når så J.C. Christensen kort forinden var trådt tilbage fra posten som kirkeminister, havde Venstre hårdt brug for en markant lederskikkelse, der som Madsen-Mygdal mestrede den kunst på en gang at fremstå som en lidt fjern, ophøjet *vejviser* og som en nær, fortrolig *vejleder*. Selv om han ikke var folketaler i klassisk forstand, var han på talerstolen helt suveræn i sin evne til at stille tingene op i forenklede modsætningsfigurer. Den frie, oplyste bondestand, der så at sige arbejdede døgnnet rundt og som tog konjunkturerne, som de nu bød sig, se det var landets egentlige arbejdere. Omvendt med de fagorganiserede arbejdere, som prioriterede deres egen velfærd og komfort højere end deres produktive indsats. Ved at bortvise enhver tale om kunstig toldbeskyttelse, blev dansk landbrug stort, betroede han 8/11 1922 i Folketinget De Konservatives Povl Drachmann, som 25/10 s.å. havde efterlyst en »aktiv handels- og toldpolitik«. Da han 20/12 1924 skulle føre loven om kronkursens stabilisering gennem Landstinget, fik De Konservative endnu et hip: De tænker kun på told, told, og atter told! Den dag var han ligefrem vittig, ja i julehumør. Da ramte ulykken ham og familien juleaftensdag gennem den nærtstående broder Johannes' død. Det kastede Madsen-Mygdal ud i en alvorlig krise, personligt som økonomisk. Broderen havde i sept. 1920 hjulpet ham til at købe godset Edelgave i Smørum ved København, og nu skulle beløbet udredes. Så hårdt tog det på ham, at han nedlagde sit landstingsmandat (valgt i 4. kreds 10/8 1920) pr. 1. marts 1925. Afbrudt af hospitals- og rekreationsophold

lykkedes det dog for ham at komme tilbage til organisationsarbejdet og til det politiske liv. Som formand for De sjæll. landboforeninger og for De danske landboforeninger fra 1924 blev han i 1925 påny medlem af Landbrugsrådet. Her fik han s.å. rådet reorganiseret efter en svær indre krise. Som Neergaards arvtager fik han i løbet af det følgende år Venstre placeret i en stærkere markeret modstanderposition over for Stauning-regeringens arbejdervenlige politik. Hans krav var, at stat og kommune skulle reducere de offentlige budgetter i samme målestok som kronens værdi var blevet forøget efter dens opgang til pari siden sommeren 1925. Det blev han 10/10 1926 Venstres leder på; det gav ham 6/11 kandidaturen som sønderjydernes førende venstre-folketingsmand i Haderslev-Åbenrå-Sønderborg-Tønder amtskreds, og det førte ham frem som chef for en mindretalsregering 14/12, baseret på støtte fra De Konservative. Hans indsats her gennem de næste 2½ år blev først som sidst præget af hans bestræbelser på at forsvare det liberale bondesamfund mod byerhvervenes og bybefolkningens stadigt stærkere fremtrængen. Udgiftsreduktioner («nedskæringer» sagde modstanderne) og en erhvervsstøtte ud fra princippet hjælp-til-selv-hjælp og krisehjælp, især til sønderjyske landmænd, må blive nogle af de vigtigste overskrifter til Madsen-Mygdal-perioden. Programmet blev dog ikke gennemført uden modstand, også fra konservativ side. Flere af Venstres rigsdagsmedlemmer vendte sig også imod den u-sociale politik, der her blev ført, ikke mindst lettelserne i formuebeskatningen gennem lov af 22/12 1927. I sept. 1928 forlod handelsminister N.M. Slebsager regeringen, fordi kollegerne ikke ville gå så langt som han i bestræbelserne på at hjælpe et nødstedt pengeinstitut, Privatbanken i København. Forslag til nye love om så vigtige sager som banker, næringsvæsen, beskatning af fast ejendom og rigsdagsvalgeregler kom ikke ud over udvalgsstadiet. Sluttelig sagde Det konservative Folkeparti under dets nye leder J. Christmas Møller også fra under behandling af finansloven 21/3 1929, angiveligt fordi forslaget par. 21-22 ikke opfyldte forsvarsordningen af 1922. Ved det efterfølgende valg til Folketinget 24/4 fik Socialdemokratiet og Det radikale Venstre flertallet og dannede følgende regering. I januar det følgende år blev Madsen-Mygdal formand for Venstres nye landsorganisation og rejste derefter på en kombineret rekreations- og forretningsrejse for Ø.K. til Østen. Skæbnen ville imidlertid, at han blev alvorligt syg derude. Næppe helt restitueret tog han året efter kampen op med to hver for sig aktuelle og alvorlige samfundsproblemer: landbrugskrisen og den politik, Stauning-Munch-regeringen stik imod alle Madsen-Mygdals intentioner ville slå ind på her. Modsat regeringens forslag om en statslig indgriben tænkte han sig krisen løst nedefra gennem en reorganisering og udbygning af andelsbevægelsen og gennem nok en tilpasning af de offentlige budgetter (sept. 1931). Her måtte han imidlertid opleve at se De Konservative finde sammen med regeringen om en statslig hjælpeaktion til fordel for såvel bonde som arbejder. (19/10). Da han så selv et fjerdingår senere ville være først på pletten med et forslag til at løse de handelspolitiske vanskeligheder, fremkaldt af tyske toldforhøjelser på smør, var regeringen ubarmhjertig nok til at lade Venstres leder stå med det politiske

ansvar for den foreslåede valutaregulering – som den attråede heftigst af alle. Dermed var Madsen-Mygdals politiske karriere i realiteten til ende. Det var Oluf Krag og H. Hauch, der tegnede partiets linje ved de to efterfølgende krisefølgende juni 1932 og januar 1933. Den 5/8 1933 nedlagde Madsen-Mygdal sit folketingsmandat og dermed ledelsen af Venstres rigsdagsarbejde. Til gengæld fortsatte han som partiets landsformand. Det skabte politiske forviklinger i løbet af tredive år, når landsformanden talte varmt om kræfternes frie spil og når partiets politiske ledere: Krag (1933-36) og Søren Brorsen (1936-40) i samarbejde med regeringen søgte at tøjle de selvsamme kræfter. Et sådant pavedømme ville en Madsen-Mygdal aldrig finde sig i, lød det ironisk fra Brorsen. Da Madsen-Mygdal ligeledes var stærkt imod, at Venstre blev repræsenteret i den nationale samlingsregering efter 9. april 1940 – og i øvrigt udviste større forståelse for den tyske besættelsesmagt end samtiden kunne acceptere – måtte han 16/9 1941 træde tilbage som Venstres landsformand. I stedet helligede han sig helt sin store landbrugsvirksomhed, som udover Edelgave omfattede forpagtningen af Brændte Ege (1928 ff.) og Ourupgård (1934 ff.). Fra 1938 var han desuden formand for Akts. Det østasiatiske Industri- og Plantage Kompagni.

Man kan nok mene, at Madsen-Mygdal i sine sidste år som politiker mistede det meste af sin tidligere indflydelse. Set i et længere perspektiv er det dog uden for al diskussion, at han næst efter J.C. Christensen er den politiker, der mest afgørende har præget Venstres politik. Klarere – og tidligere – end nogen anden i samtiden så han de problemer, et liberalt bonde- og foretagerparti ville blive stillet over for i industrialismens og velfærdssamfundets tidsalder. I hans imponerende og myndige førerskikkelse forenedes idé- eller måske snarere princippolitikerens med det gustne, realpolitiske overlæg, sådan som *han* opfattede det. På denne baggrund kunne han ikke nære større sympati for partitaktiske overvejelser og manøvrer, især ikke når de sigtede mod at imødekomme arbejdernes ønsker. Han var helt uden forståelse for de socialpsykologiske problemer, der opstår, når lønmodtagere uden større indflydelse på produktionens tilrettelæggelse forener sig til forsvar for deres interesser. Det er derfor forståeligt, at de færreste i hans samtid evnede at se bag den Madsen-Mygdal'ske facade. I så fald ville de have set et følsomt, dybt religiøst og musisk begavet menneske, hvis værdiforestillinger langt hen ad vejen bestemte hans politiske adfærd.